

Міністерство освіти і науки України

**ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «Історія України. Українознавство: історичні та
філософські науки»**

Випуск 23

Серія започаткована 1996 року

Харків 2016

Вісник включає статті присвячені актуальним проблемам історії та історіографії XII – XXI ст. Головну увагу приділено висвітленню історії видатних особистостей та звичайних людей, етнокulturології, теоретичним і практичним аспектам біографістики в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Видання є фаховим у галузі історичних наук. Наказ МОН України №1328 від 21.12.2015.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 17 від 26 грудня 2016 р.)

Склад редакційної колегії:

- д. іст. н., проф. Д. М. Чорний (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. І. Танцюра (заст. відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Я. М. Білик, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Г. Г. Грінченко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. В. Калініченко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. І. В. Карпенко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Н. С. Корабльова, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. С. О. Наумов, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Л. Ю. Посохова, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. В. Петровський, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. наук, проф. В. І. Семененко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. І. З. Цехмістро, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. філос. н., доц. М. В. Чугуєнко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. В. П. Потоцький (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. А. Греченко, Харківський національний університет внутрішніх справ
д. іст. н., проф. В. Ф. Верстюк, Інститут історії України НАН України (Київ)
д. іст. н., проф. А. С. Чайковський, Національна академія внутрішніх справ України (Київ)
д. іст. н., проф. Ф. Г. Турченко, Запорізький національний університет (Запоріжжя)
д. філос. н., проф. Г. Є. Аляєв, Полтавський національний технічний університет
д. іст. н., проф. Б. І. Орлов, Державний університет «Вища школа економіки» (Росія)
д. іст. н., проф. В. А. Шаповалов, Белгородський державний університет (Росія)
д. габлітований К. Петкевич, Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. іст. н., проф. В. В. Кравченко, Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Чугуй Т. О. Постать короля Данила Романовича у біографічних дослідженнях М. Ф. Котляра (з нагоди 85-річного ювілею вченого).....	9
Потоцький В. П. Перипетії шляхетської долі: сторінки біографії Миколая Киселя та Миколая Мелешка.....	27
Семененко В. І., Петровський В. В. «Єврейське питання» в діяльності дореволюційних університетів України (80-і рр. XIX ст. – початку XX ст.).....	34
Куліш С. М. Сучасна історико-педагогічна література про діяльність Харківського університету в XIX – початку XXI ст.....	47
Арзуманова Т. В. Стереотипи щодо шлюбу та інтимного життя хлестів у XIX – на початку XX століття (на прикладі Харківської губернії).....	53
Грінченко Г. Г., Венгер А. Г. Масове знищення пацієнтів ігреської психіатричної лікарні впродовж 1941 – 43 рр.: цифри, люди, долі.....	60
Удовенко Л. О. Етноніми старого і сучасного Харкова.....	70

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

Бондаренко С. К., Зайка С. М., Рудь О. М. Лікувальні замовляння в Ізюмському районі: внутрішня форма і логіка функціонування.....	75
Ганус Дз. М. Магічні способи лікування дітей на Слобожанщині (на матеріалах польових досліджень).....	80
Сторожко Т. С. Подушка в магії ромів Слобожанщини.....	88
Зіневич Н. О. Оберегова функція ікон у традиційних віруваннях українських ромів.....	94
Серебряннікова Н. І. Реклама окультних послуг у сучасному місті: досвід антропологічного дослідження в м. Одеса.....	102
Швидкий С. М. Народні знання як вагомий чинник формування етнокультурної спадщини населення України.....	109

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ

Черемська О. С., Масло О. В. Мовні засоби творення образності в поезії Христі Алчевської.....	113
Полякова Ю. Ю. Родина Алчевських у театральному просторі Харкова.....	119
Мариняк Р. С., Казімір І. І. Перекладацька діяльність Х. О. Алчевської в контексті українського літературного європеїзму.....	125
Вовк О. І. Ілля Рєпін і Харківський університет.....	132
Бездрабко В. В. Дидактичні дослідження Андрія Введенського.....	138
Лобенко С. В. О. В. Гуров і геологічна колекція Харківського університету.....	151

Глушан О. В.

Вплив родинного та соціокультурного середовища
на формування світогляду С. В. Бородаєвського 155

Курушина М. А.

Читання в сучасній Україні: практики популяризації 162

Уманцева Н. Ф.

Складні індивідуально-авторські поетичні означення в ліриці М. Рильського 1920 – 30-х років 169

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ**Аксьонова Н. В., Бондаренко С. К.**

Науково-практичний семінар з народознавства «Народна медицина Ізюмщини» 174

Аксьонова Н. В., Вовк О. І.

Всеукраїнська наукова конференція «Історико-культурна спадщина родини Алчевських:
теоретичні та прикладні аспекти біографістики» 179

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Чорний Д. М. Рецензія на Grzegorz Skrukwa. O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodowotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej. – Poznań : Wydawnictwo naukowe UAM, 2016. – 493 s. 182

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Чугуй Т. А. Фигура короля Даниила Романовича в биографических исследованиях М. Ф. Котляра (по случаю 85-летнего юбилея ученого).....	9
Потоцкий В. П. Перипетии шляхетской судьбы: страницы биографии Николая Киселя и Николая Мелешко	27
Семененко В. И., Петровский В. В. «Еврейский вопрос» в деятельности дореволюционных университетов Украины (80-е гг. XIX в. – начало XX в.).....	34
Кулиш С. Н. Современная историко-педагогическая литература о деятельности Харьковского университета в XIX – XX вв	47
Арзуманова Т. В. Стереотипы о браке и интимной жизни хлыстов в XIX – начале XX века (на примере Харьковской губернии).....	53
Гринченко Г. Г., Венгер А. Г. Массовое уничтожение пациентов игренской психиатрической больницы на протяжении 1941 – 43 гг.: цифры, люди, судьбы.....	60
Удовенко Л. А. Этнонимы старого и современного Харькова.....	70

ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

Бондаренко С. К., Заика С. Н., Рудь Е. Н. Лечебные заговоры в Изюмском районе: внутренняя форма и логика функционирования	75
Ганус Дз. М. Магические способы лечения детей на Слобожанщине (по материалам полевых исследований)	80
Сторожко Т. С. Подушка в магии ромов Слобожанщины	88
Зиневич Н. А. Оберегова функция икон в традиционных верованиях украинских ромов.....	94
Серебрянникова Н. И. Реклама оккультных услуг в современном городе: опыт антропологического исследования в г. Одесса	102
Швыдкий С. Н. Народные знания как важный фактор формирования этнокультурного наследия населения Украины.....	109

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БИОГРАФИСТИКИ

Черемская О. С., Масло О. В. Языковые средства создания образности в поэзии Христины Алчевской	113
Полякова Ю. Ю. Семья Алчевских в театральном пространстве Харькова	119
Мариняк Р. С., Казимир И. И. Переводческая деятельность Х. А. Алчевской в контексте украинского литературного европеизма....	125
Вовк О. И. Илля Репин и Харьковский университет.....	132
Бездрако В. В. Дидактические исследования Андрея Введенского	138
Лобенко С. В. А. В. Гуров и геологическая коллекция Харьковского университета	151

Глушан Е. В. Влияние семейной и социокультурной среды на формирование мировосприятия С В. Бородаевского	155
Курушина М. А. Чтение в современной Украине: практики популяризации	162
Уманцева Н. Ф. Сложные индивидуально-авторские поэтические обозначения в лирике М. Рыльского 1920 – 30-х годов	169

ХРОНИКА НАУЧНОЙ ЖИЗНИ

Аксенова Н. В., Бондаренко С. К. Научно-практический семинар по народоведению «Народная медицина Изюмщины»	174
Аксенова Н. В., Вовк О. И. Всеукраинская научная конференция «Историко-культурное наследие семьи Алчевских: Теоретические и прикладные аспекты биографистики»	179

РЕЦЕНЗИИ, ОБЗОРЫ

Чорный Д. Н. Рецензия на Grzegorz Skrukwa. O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodowotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej. – Poznań : Wydawnictwo naukowe UAM, 2016. – 493 s.	182
---	-----

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE AND HISTORIOGRAPHY

Chuguy T. O. The Figure of King Danylo Romanovich in the Biographical Researches by M. F. Kotlyar (on the Occasion of 85-years Jubilee of Scientist).....	9
Potockiy V. P. The Vicissitudes of Nobles' Fate: Biography Pages of Nikolai Kisel and Nikolai Meleshko	27
Semenenko V. I., Petrovsky V. V. «Jewish Question» in the Pre-revolutionary Universities of Ukraine (80-s of 19th – early 20th century).....	34
Kulysh S. M. Modern Historico-Pedagogical Literature on Kharkiv University Activities in the 19th-early 20th century.....	47
Arzumanova T. V. Stereotypes Concerning Marriage and Intimate Life of Khlysts in the 19th - early 20th century (on Kharkiv Province Example)	53
Grinchenko G. G., Venger A. H. The Mass Exterminations of the Ihren's Psychiatric Hospital Patients in 1941-43: Figures, People, Fates.....	60
Udoenko L. O. Ethnonyms of Old and Modern Kharkiv	70

ETHNOCULTURAL STUDIES

Bondarenko S. K., Zaika S. N., Rud E. N. Healing Spells in Izyum District: Internal Form and Logic of Functioning.....	75
Hanus Dz. M. Magical Ways of Children's Treatment in Slobozhanshchyna (based on field researches).....	80
Storozhko T. S. Pillow in Magic of Roma of Slobozhanshchina	88
Zinevich N. O. Icons Protection Function in the Traditional Beliefs of Ukrainian Roma.....	94
Serebriannikova N. I. Advertising of Occult Services in the Modern City: The Experience of Anthropological Research in Odesa	102
Shvydkyi S. M. Traditional Knowledge as a Significant Factor in the Formation of Ethnic and Cultural Heritage of Ukraine's Population.....	109

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF BIOGRAPHY STUDIES

Cheremskaya O. S., Maslo O. V. Linguistic Means of Expression Imagery in Khrystyia Alchevska's Poetry.....	113
Polyakova J. J. Alchevsky Family Within Kharkiv Theatre Space.....	119
Marynyak R. S., Kazimir I. I. Translation Practice of Kh. O. Alchevska in the Context of Ukrainian Literary Europeanism.....	125
Vovk O. I. Ilya Repin and Kharkiv University.....	132
Bezdrabko V. V. Didactic Experiments of Andrii Vvedens'kyi.....	138

Lobenko S. V. V. Gurov and Geological Collection of Kharkiv University	151
Hlushan O. V. The Influence of Family and Social and Cultural Surroundings on Formation of S. V. Borodaevsky's Outlook.....	155
Kurushyna M. A. Reading in Modern Ukraine: Popularization Practices.....	162
Umantseva N. F. Complex Individual Author's Poetic Definitions in the Lyrics of M. Rylsky in the 1920 – 1930s.....	169

CHRONICLES OF LIFE

Aksjonova N., Bondarenko S. Ethnology Workshop "Traditional medicine in Izyum Region"	174
Aksjonova N., Vovk O. Ukrainian National Conference "Historical and cultural heritage of Alchevsky family"	179

REVIEWS

Chorniy D. N. <i>Review on Grzegorz Skrukwa. O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej. – Poznań : Wydawnictwo naukowe UAM, 2016. – 493 s.</i>	182
---	-----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

Т. О. Чугуй

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПОСТАТЬ КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА
У БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ М. Ф. КОТЛЯРА
(З НАГОДИ 85-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ВЧЕНОГО)

Стаття аналізує актуальні питання дослідження М. Котлярем життєдіяльності короля Данила Романовича. Розглядаються дискусійні аспекти внутрішньої і зовнішньої політики галицько-волинського правителя; розкриваються особливості міждержавних відносин Русі, Польщі, Угорщини, Литви, Австрії, Німеччини, Чехії й Золотої Орди. З'ясовуються обставини сорокарічної боротьби Романовичів за батьківську спадщину; простежується не лише політична, а й військова, економічна та культурна діяльність короля Данила. Особливу увагу приділено джерельній базі. Зроблено висновки про значення біографічних досліджень М. Котляра у висвітленні життя й діяльності Данила Романовича. Усе це є важливим для правильного розуміння місця першого короля Русі в історії.

Ключові слова: Данило Романович, історіографія, біографічні дослідження, внутрішня і зовнішня політика, міждержавні відносини.

Статья анализирует актуальные вопросы исследования Н. Котляром жизнедеятельности короля Данила Романовича. Рассматриваются дискуссионные аспекты внутренней и внешней политики галицко-волынского правителя; раскрываются особенности межгосударственных отношений Руси, Польши, Венгрии, Литвы, Австрии, Германии, Чехии и Золотой Орды. Выясняются обстоятельства сорокалетней борьбы Романовичей за отцовское наследие; прослеживается не только политическая, но и военная, экономическая и культурная деятельность короля Данила. Отдельное внимание уделено источникам. Сделаны выводы о значении биографических исследований Н. Котляра в освещении жизни и деятельности Данила Романовича. Все это важно для правильного понимания места первого короля Руси в истории.

Ключевые слова: Данил Романович, историография, биографические исследования, внутренняя и внешняя политика, межгосударственные отношения.

The paper analyses pressing questions of the life activity of King Danylo Romanovich by M. Kotlyar. Debatable aspects of home and foreign policy of Galich-Volyn leader are considered. The peculiarities of the interstate relations of Rus', Poland, Hungary, Lithuania, Austria, Germany, Czech and Gold Orda are revealed. The circumstances of 40-year struggle of the Romanoviches for the farther heredity are clarified; not only political but also military, economic and cultural activity of King Danylo are traced. Special attention is paid to the source base. The conclusions concerning the importance of the biographical researches by M. Kotlyar in the description of life and activity of Danylo Romanovich have been drawn. All this is important for proper understanding of the place of the first King of Rus' in history.

Key words: Danylo Romanovich, historiography, biographical researches, home and foreign policy, interstate relations.

Актуальність теми пов'язана з недостатнім вивченням в історіографії питання дослідження М. Котлярем життєвого шляху Данила Романовича.

Мета автора статті – на основі вивчення джерельної бази і наукової літератури об'єктивно розглянути творчий доробок М. Котляра щодо висвітлення життєдіяльності короля Данила.

Одним із провідних дослідників середньовічної історії України є доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України – М. Котляр. Він багато років присвятив вивченню історії Галицько-Волинської Русі, зокрема біографічним дослідженням життєдіяльності короля Данила Романовича. Почалося все з 60-х рр. ХХ ст. Результатом перших напрацювань стала монографія «Данило Галицький» [26], видана 1979 р. Вона має науково-популярний характер. Після цього вчений приділив належну увагу Данилові Романовичу в книгах: «Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.» [46], «Полководці Давньої Русі» [28], «Галицько-Волинський літопис» [29; 11], «Галицько-Волинська Русь» [34], «Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII–XIII ст.)» [35] і «Древнерусская государственность» [48], а також у розділах колективних праць [30–32] і статтях [27; 33; 36–38; 47].

2002 р. у видавництві «Альтернативи» побачила світ наукова праця «Данило Галицький: біографічний нарис» [39]. Вона стала підсумком більше, ніж двадцятилітніх досліджень М. Котляра. Характерною особливістю цієї книги є те, що вона написана в результаті опрацювання великого кола як вітчизняних, так і зарубіжних джерел. Дослідження має чітку структуру, на якій необхідно зупинитися докладніше.

У «Пролозі» М. Котляр стисло розповідає історію свого вивчення особистості короля Данила Романовича, починаючи з середини 1970-х рр. Автор у науково-популярному стилі коротко охоплює основні віхи життя галицько-волинського правителя. Одним із дискусійних питань історіографії є дата народження Данила. М. Котляр не наважився точно визначити цю подію. Учений не виключає можливості народження старшого сина князя Романа Мстиславовича в часовому проміжку між 1200 і 1202 рр., віддаючи перевагу 1201 р. [39, с. 10]. Варто відзначити, що такі дослідники як О. Головка [13, с. 281], Д. Домбровський [78, с. 300] так само називають датою народження Данила Романовича 1201 р. О. Майоров спробував визначити час народження князя ще точніше, зупинившись на даті близько 11 грудня 1201 р. [57, с. 543]. Інший учений – Л. Войтович, погодився з таким висновком [1, с. 16].

У розділі «Джерела» дослідник зауважує, що державна і воєнна діяльність Данила Романовича знайшла своє відображення в документах папського архіву, грамотах угорських королів, листах польських, чеських, австрійських князів, магістрів Ордена німецьких лицарів тощо [39, с. 14]. Проте головним джерелом є «Галицько-волинський літопис», що складається з двох основних частин – «Літописця Данила Галицького» (1205–1258) і «Волинського літопису» (1258–1290). На думку М. Котляра, «Галицько-волинський літопис» «відзначається надзвичайно високими літературно-художніми якостями, не маючи за ними собі рівних у давньоруському письменстві» [39, с. 15]. Важливу роль у висвітленні історії правління Данила Романовича також відіграють «Лаврентіївський» і «Воскресенський» літописи, польські – «Велика хроніка» і праці Я. Длугоша.

Розділ «Країна» присвячений стислому описові території й історії Волинської та Галицької земель до часу утворення Галицько-Волинського князівства. Постаті батька короля Данила – князя Романа Мстиславовича, приділено належну увагу в окремому розділі – «Батько». М. Котляр проаналізував життєвий шлях Романа Мстиславовича від часу його народження до становлення як впливового політичного й військового діяча.

У наступному розділі – «Мати», розглядаються дискусійні питання походження великої княгині Романової. Дослідник, проаналізувавши різні версії, доводить, що друга дружина князя Романа, яку він іменує Анною, мала боярське походження. М. Котляр переконаний, що «шлюб із волинською бояринею був логічним і корисним державним кроком» [39, с. 70].

Необхідно зауважити, що М. Котляр є послідовним прихильником версії про боярське походження другої дружини Романа Мстиславовича [27, с. 48–58; 31, с. 117–119; 41, с. 77–78; 49, с. 97–102]. Аналогічну думку з цього питання мали також В. Пашуто [61, с. 194], Н. Полонська-Василенко [62, с. 57–64], О. Головка [12, с. 141–142]. З часом О. Головка почав

схилитися до версії про візантійське походження княгині [14, с. 192–208]. Заперечили версію про боярське походження княгині дослідники Я. Беняк [74, с. 534–536] і П. Грицак [16, с. 55]. Останній відмітив, що вона була споріднена з угорською, польською і візантійською династіями [16, с. 55].

Наукова дискусія щодо питання походження другої дружини Романа Мстиславовича триває достатньо довго. Згідно з версією Л. Дроби [81, с. 37], В. Абрагама [72, с. 98], Б. Влодарського [89, с. 24–25], Ю. Форсманна [82, с. 139], княгиня була католичкою. Існують навіть такі версії, як здогад М. Чубатого про те, що княгиня була донькою Святослава Мстиславовича або Інгваря Ярославовича [70, с. 567–568]. Проте, такий шлюб був би порушенням церковних канонів. О. Голочко пішов іще далі, припустивши, що друга дружина князя Романа походила з простолюдинів, а їхній шлюб був незаконним [64, с. 99]. Проте, навряд чи угорський і малопольський правителі підтримували б велику княгиню Романову після загибелі її чоловіка 1205 р., коли вона б не мала знатного походження.

М. Грушевський називав другу дружину галицько-волинського князя «католицькою принцесою» [17, с. 72]. С. Томашівський [65, с. 90], І. Крип'якевич [53, с. 114], не заглиблюючись у питання походження великої княгині Романової, відмітили, що вона була ятрівкою, тобто жінкою брата угорського короля Андрія (Ендре) II. Варто зауважити, що Роман і Андрій II – троюрідні брати, а великий князь київський Мстислав Володимирович був прадідом Романа Мстиславовича, Андрія II і Лешка Бялого.

Незважаючи на те, що російський візантиніст О. Каждан висловив сумнів щодо візантійського походження другої дружини князя Романа й її спорідненості з династією Ангелів, назвавши версію М. Баумгартена – гіпотезою [85, с. 424], її дотримується ціла низка дослідників, зокрема Й. Майлат [8, с. 113], М. Баумгартен (найвірогідніше донька Ісаака II від першого шлюбу) [2, с. 9–11], Є. Граля [83, с. 116–123], Д. Домбровський [77, с. 34–40; 78, с. 265–266], Л. Войтович [3, с. 67, 71–72, 224, 376, 380–381; 4, с. 484; 6, с. 37], О. Майоров [57, с. 208]. Версія про візантійське походження другої дружини Романа Мстиславовича має декілька підверсій. Так, на думку Є. Гралі – Марія (чернече ім'я – Анна) походила зі знатного візантійського роду Каматеросів і була родичкою імператриці Єфросинії, дружини Олексія III Ангела. Шлюб Романа з Марією дослідник датує 1199 р. [83, с. 116–123; 84, с. 128–131]. Цікаво, що в 1198–1206 рр. Константинопольським патріархом був Іоанн X Каматерос, який міг вплинути на митрополита Київського, щоб він дозволив князеві Роману вдруге одружитися.

На думку Л. Махновця [55, с. 369], яку згодом підтримали Л. Войтович [4, с. 485, 487; 5, с. 51] і Д. Домбровський [78, с. 265], друга дружина князя Романа – могла бути донькою імператора Ісаака II Ангела і його другої дружини – Маргарити-Марії. Однак О. Майоров заперечує це, через надто юний вік Маргарити-Марії Угорської й пізніші плани її брата – короля Андрія II, видати свою доньку Марію заміж за Данила Романовича [57, с. 338; 58, с. 21]. О. Майоров вважає, що великою княгинею Романовою могла бути старша донька імператора Ісаака II Ангела, яка тривалий час була черницею [57, с. 347; 58, с. 30]. Її світське ім'я було Єфросинія, а чернече – Марія або Анна [57, с. 381; 58, с. 64–65]. Після дворцевого перевороту 1195 р. візантійським імператором став її дядько – Олексій III Ангел, який згодом повернув племінницю з чернецтва, що було можливим у Візантії, і видав заміж за князя Романа близько 1200 р. [57, с. 488; 58, с. 124]. Із часом, Л. Войтович також дійшов висновку про те, що версія Л. Махновця не відповідає хронології [8, с. 114].

Отже, враховуючи той факт, що галицько-волинський князь Роман 1200 р. уклав із Візантією союзню угоду, а також пов'язані з нею успішні військові походи на половців узимку 1200–1201 рр. і в першій половині 1203 р., версія про візантійське походження великої княгині Романової є цілком логічною. Як вірно зауважив Л. Войтович, союз із Візантією «не тільки підняв престиж Романа, але й сприяв його закріпленню на галицькому престолі» [4, с. 476].

Розділ «Романовичі в історії та поезії» висвітлює особливості змалювання образів Романа Мстиславовича, Данила і Василька Романовичів, Льва Даниловича в «Київському», «Галицько-волинському» літописах, «Слові о полку Ігоревім» і польській «Хроніці» М. Стрийковського.

Наступний розділ – «Бояри», присвячений розгляду процесу становлення могутності галицького боярства, розвитку боярської смуги в Галицькій землі після загибелі великого князя Романа Мстиславовича, характерним відмінностям між галицьким і волинським боярством. М. Котляр причину впливовості галицького боярства пояснює тим, що через недостатню централізацію Галицької землі, слабкість центральної влади, відносно пізно відбулося складання її державної території. Завдяки цьому племінна аристократія переросла у феодалну, зберігши і примноживши свої землі за рахунок князівських пожалувань, купівлі та загарбання общинних земель [39, с. 97].

У розділі «Дитячі та юні роки» М. Котляр аналізує складні перипетії розвитку політичних процесів у Галицько-Волинській Русі після 1205 р. Причиною вокняжіння Ігоровичів 1206 р. дослідник правильно називає – прагнення боярства «позбутися вдови Романа з дітьми, яких підтримували населення міст, численні середні й дрібні землевласники, та мати у всьому покірних їм князів» [39, с. 105].

Процес реставрації Романовичів на теренах батьківських володінь розпочався 1209 р. Саме тоді представники громади Берестя приїхали до малопольського князя Лешка Бялого просити на княжіння Василька Романовича з матір'ю. Тим часом у адміністративному центрі Волині – Володимирі, за сприяння того ж Лешка Бялого, вокняжився Олександр Всеволодович. Так само з допомогою малопольського князя Василько Романович отримав ще й Белз [34, с. 268; 45, с. 213]. Проте невдовзі князь Олександр витіснив Василька з Белза і надав йому дрібніші міста – Камінь, після чого переїхав до Тихомля і Перемиля.

1211 р. у Галицькому князівстві Володимир, Роман і Святослав Ігоровичі вирішили жорстоко розправитися з боярською опозицією, стративши близько 500 бояр [55, с. 372]. Такий розвиток подій спонукав бояр, які врятувалися втечею до Угорщини, зокрема ватажків Судислава і Пилипа, просити короля Андрія II дати на княжіння до Галича Данила Романовича. За слушним зауваженням М. Котляра, бояри «розраховували використати в особистих інтересах десятирічного Данила, що жив тоді заручником при королівському дворі» [39, с. 111]. Показово, що Данилові для реалізації повернення Галицького князівства, окрім угорців, надали військову допомогу руські князі: Олександр – із Володимира, Інгвар – із Луцька, Мстислав – із Пересопниці, Василько – із Белза та малопольський князь Лешко Бялий.

У вересні 1211 р. Данило Романович повернув собі Галич. Після цього галицькі бояри викупили з угорського полону Романа і Святослава Ігоровичів і стратили шляхом повішання. Із цього приводу М. Котляр зазначає: «Цей єдиний у давньоруській історії факт публічної розправи васалів над князями ще раз свідчить про жорстокість і цинізм галицького боярства, а також про повне нехтування ним будь-якої моралі, також і феодалної. Він демонструє ще й виняткову могутність галицького боярства, що могла зрівнятися на Русі хіба що з силою бояр Новгороду Великого» [39, с. 114]. Підтвердженням таких висновків є наступні події.

Наприкінці 1211 р. бояри змусили велику княгиню Романову покинути сина Данила і переїхати до Белза. Взимку 1212–1213 рр. військо угорського короля прийшло до Галича. Як наслідок, найвпливовіших бояр – Володислава Кормильчича, Судислава і Пилипа було ув'язнено в Угорщині, а мати князя Данила змогла повернутися до Галича. Проте свавілля галицького боярства продовжилося і після відходу угорців. Бояри закликали на княжіння Мстислава пересопницького.

У першій половині 1213 р. Данило Романович разом із матір'ю змушений був податися до Угорщини, а Василько Романович повернувся до Белза. Але того ж року Олександр Всеволодович, за підтримки Лешка Бялого, повернув собі Белз. Князь Василько змушений був перейти до Кам'янця [45, с. 214].

Того ж 1213 р., з допомогою угорського війська, в Галичі вокняжився боярин Володислав Кормильчич. У зв'язку з цим М. Котляр слушно наголошує, що це було «нечуваним порушенням феодальної ієрархії Давньої Русі, за суворими законами якої князем міг бути лише прямий нащадок Володимира Святославича та Ярослава Мудрого, та й то лише по чоловічій лінії. Так само, як і повішення Ігоровичів, це був єдиний випадок у давньоруській історії, коли боярин видерся на князівський престол» [39, с. 115].

В історичній науці триває дискусія щодо статусу Володислава Кормильчича. М. Котляр називає боярина «угорським попихачем» і повністю залежним від короля [39, с. 117]. Васалом угорського короля визнають Кормильчича також М. Карамзін [24, с. 446], С. Соловійов [63, с. 568], Д. Іловайський [22, с. 258–259], М. Дашкевич [19, с. 46–47], О. Майоров [56, с. 408–436], М. Волошук [10, с. 20–21]. Такі дослідники, як Л. Дроба [81, с. 391] і О. Головка [13, с. 275] зійшлися на думці, що Володислав був намісником. Д. Домбровський відзначає при цьому, що Кормильчич користувався широкою самостійністю [80, с. 79]. На думку ж Л. Войтовича, у цьому питанні справа до васалітету просто не дійшла [8, с. 180].

Захоплення галицького престолу викликало хвилю обурення. З ініціативи князя Мстислава Ярославовича Німого було організовано коаліцію князів, до якої увійшли Данило і Василько Романовичі, Всеволод і Олександр Всеволодовичі й Лешко Бялий. Коаліція наприкінці 1213 р. поблизу Галича здобула перемогу над військовими силами Володислава Кормильчича, проте самого міста взяти не змогла. Данило і Василько Романовичі змушені були відступити на Волинь та задовольнитися володінням невеликими містами Тихомль і Перемиль.

Тим часом у галицькій справі знову втрутилися угорський король Андрій II і малопольський князь Лешко Бялий. 1214 р. ними було укладено Спішський договір, за умовами якого трирічна донька Лешка – Саломея була заручена з п'ятирічним сином Андрія II – Коломаном (Калманом). Останнього угорський і польський правителі вирішили посадити на трон у Галичі. Крім того, Лешко Бялий забрав собі Перемишль із волостю. Згодом він захопив Забужжя і Берестя. Взимку 1215–1216 рр., зі згоди папи Римського Інокентія III, малолітнього Коломана коронували. За це угорці пообіцяли запровадити унію церков. Володислава Кормильчича ж було схоплено і ув'язнено в угорському замку. Далі союзники передали Володимирську волость Данилові і Васильку Романовичам і їхній матері.

Панування угорців у Галичі виявилось складним для місцевого люду. Саме на цьому акцентує увагу М. Котляр: «Гоніння на православну Церкву були пов'язані з наступом на культуру руського населення Галицької землі, на його мову та звичаї. Угри утискали русинів у різних сферах політичного, культурного й економічного життя, чинили над ними грубі насильства. Тому церковна унія була приречена на невдачу» [39, с. 119]. Свавільля іноземних правителів спровокувало народне повстання. Люди не пустили папського легата до Галицької землі. Більше того, угорська військова залога в Галичі опинилася в оточенні. Придушення повстання коштувало угорцям великих зусиль.

Порозуміння між угорським королем і малопольським князем тривало недовго, оскільки король Андрій II 1216 р. відібрав Перемишльську волость у Лешка Бялого, мотивувавши це тим, що останній не надав своєї допомоги в придушенні народного повстання в Галицькій землі. У відповідь – Лешко Бялий запропонував посісти галицький трон новгородському князеві Мстиславу Мстиславовичу Удатному. Останній наприкінці 1218 – на початку 1219 р. вирушив військовим походом на Галич [39, с. 122]. Цікаво, що спочатку, у книзі «Галицько-Волинська Русь», М. Котляр визначав часом походу весну 1219 р. [34, с. 177].

Час для цього був обраний вдало, оскільки угорський король брав участь у хрестовому поході на Палестину і не міг надати допомоги своїй військовій залозі в Галичі. При цьому частина галицького боярства, на чолі з Судиславом Бернатовичем, закликала на правління Данила Романовича. З цього приводу М. Котляр правильно зауважив, що «Данилові тоді сповнилося 18 років, він був дорослою людиною, загартованим у походах і боях мужем, не за

віком розважливим. Данило розумів, що йому не подужати грізного Мстислава з його численною та випробуваною в битвах дружиною, яка легко вибила з Галича угорську залого» [39, с. 124]. Данило Романович вирішив учинити дипломатично, уклавши з Мстиславом Мстиславовичем угоду та одружившись із його донькою Анною. Ще в першій книзі про Данила Романовича 1979 р., М. Котляр із цього приводу не без підстав категорично зазначив: «Ця дипломатична й державна помилка була повчальним уроком для Данила, і він, як розумна і обдарована людина, згодом скористався з того» [26, с. 57]. Необхідно також зауважити, що мати князя Данила з досягненням сином повноліття 1219 р. пішла до монастиря і стала черницею.

У розділі «Відвоювання Волині» йдеться про поступове повернення Романовичами батьківських володінь у Волинському князівстві. Князь Данило навесні 1219 р. вирішив скористатися загостренням відносин між угорським, малопольським правителями і князем Олександром белзьким, з метою звільнення Волині від польських політичних впливів. При цьому галицький правитель Мстислав Удатний відмовився допомогти зятеві. Незважаючи на це, Данило й Василько Романовичі разом з союзниками – литовцями змогли відвоювати Берестейську волость і Забужжя. Після цього, Лешко Бялий улітку 1219 р. почав нові перемовини з угорським королем, спрямовані не тільки проти князя Данила, а й проти Мстислава Удатного. У результаті нестійкої політичної позиції останнього, угорсько-польське військо здобуло Галич, де знову закріпився угорський королевич Коломан. Далі іноземні загарбники спробували захопити Волинь. Проте тут Данило Романович разом із тестем і литовцями зуміли відбити наступ угорців і поляків.

Мстислав Удатний не змірився з втратою Галича. Тому він разом із половцями здійснив дві військові кампанії (зима 1220–1221 рр. і весна 1221 р.) проти угорців. За наслідками другого походу князь Мстислав, за сприяння Данила Романовича, половців і завдяки народному повстанню, все-таки розгромив загарбників. Угорський королевич Коломан потрапив у полон. Після цієї перемоги Данило і Василько Романовичі вирішили помститися Олександрові белзькому за його перехід на бік угорців і поляків, розоривши околиці Белза і Червена. З цього приводу М. Котляр слушно відзначив: «історія не знає чорно-білого поділу на добрих і злих персонажів. Та доба була безжально-жорстокою, й навіть розважливий і мудрий князь Данило не міг стати вищим за свій час і своє оточення» [39, с. 135]. Інтриги галицького боярства й Олександра Всеволодовича й надалі вносили розбрат у відносини між Мстиславом Удатним і Данилом Романовичем.

У розділі «Калка» М. Котляр стисло розглядає історичні передумови першої появи монголо-татар на руських землях. Військові сили воєначальників Чингіз-хана – Субедея (Субудая) і Джебе автор називає експедиційним корпусом. Далі аналізує хід подій під час битви на р. Калка 31 травня 1223 р., роль Данила Романовича у ній. Через незгоди руські князі та половці зазнали поразки від монголо-татар. Із цього приводу М. Котляр зауважує: «Волинського князя тяжко вразив розгром руських дружин на Калці. Та він не впав у відчай. Данило розумів, що монголів можна перемагати, він бачив їхні спина, коли гнався за ними на чолі своїх ратників. Але перемога прийде тільки тоді, коли Русь буде об'єднаною й не стане розбрату між князями. Задля цього варто було жити» [39, с. 144]. З того часу молодий князь Данило зайнявся розбудовою власного війська.

Розділ «Мстислав» присвячено аналізу політичних подій у Галицькому князівстві після битви на Калці. У 1224–1225 рр. між Мстиславом Удатним, якому допомагали князь Володимир Рюрикович київський, половецький хан Котян і Олександр Всеволодович – з одного боку та Данилом і Васильком Романовичами й Лешком Бялим – з іншого, відбулася усобиця. Як наслідок, волинські князі здобули перемогу. Проте інтриги белзького князя і галицьких бояр тривали. Хоробрий воїн Мстислав Удатний вирішив далі шукати підтримки в угорського короля. З цією метою в 1225–1226 рр. він видав свою молодшу доньку за королевича Андрія та передав йому Перемишль. За припущенням М. Котляра, заручини відбулися згідно договору ще 1221 р. [39, с. 149–150].

Через підступи боярина Семенка Чермного королевич Андрій 1226 р. змушений був покинути Перемишль. Наступного – 1227 р., угорський король Андрій II пішов військовим походом на Теребовль, Тихомль, Крем'янець і Звенигород. Але князі Мстислав Удатний і Данило Романович дали гідну відсіч угорцям та їхнім союзникам – полякам, завдавши військової поразки. Інтриги ж галицького боярства, зокрема впливового Судислава Бернатовича і Гліба Зеремійовича, тривали й надалі. Інший боярський ватажок – Жирослав, продовжував проугорську політичну лінію на еміграції. Проте в цій ситуації найнеочікуваніше вчинив сам Мстислав Удатний, який на межі 1227–1228 р. передав Галич угорському королевичу Андрію та переїхав у Торчеськ, де невдовзі помер. З приводу такої політичної поведінки князя Мстислава, М. Котляр влучно зауважив, що бояри «керували слабохарактерним Мстиславом і схилили його до династичного союзу з Угорщиною, тільки б не допустити повернення Данила на галицький стіл і неминучої централізації Галицько-Волинської Русі, що привело б до придушення феодальної опозиції» [39, с. 287].

Романовичі, виконуючи заповіт князя Мстислава Ярославовича, 1227 р. приєднали Луцьку і Пересопницьку волості до своїх володінь. При цьому довелося нейтралізувати князя Ярослава Інгваровича. 1228 р. волинське військо зайняло Чорторийськ, а 1234 р. до Данилових володінь була долучена і Белзька волость.

У наступному розділі – «Час Галича» дослідник розглядає особливості відображення політичних подій у руських літописах після смерті Мстислава Удатного, а також суспільно-ідейний клімат тих часів.

Розділ «Військо» М. Котляр присвятив висвітленню процесу реформування батьком Данила – князем Романом Мстиславовичем свого війська, описові обладунків і озброєння руських воїнів, фортифікації, системі й тактиці ведення бою.

У розділі «Полководець» М. Котляр аналізує створення Данилом Романовичем регулярного війська. Автор зазначає, що «Данило Романович створив регулярну важкоозброєну піхоту в основному з «мужів градських» (вищих і середніх шарів міського населення), що вбачали в сильній князівській владі захист від утисків феодалів усіх рангів і тому послідовно підтримували князя в усіх його діях. До регулярної піхоти князя ввійшли також кращі воїни з селянського середовища» [39, с. 179]. Йдеться також про переозброєння кінноти, основні військові перемоги Данила Романовича, якого дослідник називає велетенською постаттю полководця, стратега й лицаря [39, с. 183]. Стосовно ролі князя Данила у знаковій битві біля Ярослава 17 серпня 1245 р., М. Котляр слушно зауважив: «галицько-волинський князь показав себе в Ярославській битві першокласним стратегом, заманивши ворога вглиб свого бойового порядку й винищивши його» [39, с. 188].

У розділі «Рицарі» мова йде про боротьбу Данила Романовича з Михайлом Всеволодовичем чернігівським, Конрадом I мазовецьким і добжиньськими лицарями в 30-х рр. XIII ст. Науковець дійшов висновку, що війна Данила з Орденем лицарів Христових, колись дому Добжиньського замку могла статися навесні 1238 р. [39, с. 197].

Наступний розділ – «Утвердження в Галичі», присвячений розгляду процесу реставрації Данила Романовича на галицькому престолі, починаючи з весни 1230 р., коли він здобув перемогу над угорським королевичем Андрієм і боярським ватажком Судиславом Бернатовичем. Восени того ж року угорський король спробував повернути собі Галич, але безрезультатно. Після цього опозиційні галицькі бояри організували декілька змов проти князя. До змовників 1231 р. приєднався князь Олександр белзький.

1232 р. відбувся черговий похід угорців на Галич і Володимир [39, с. 211]. До речі, спочатку в першій книзі про князя Данила, М. Котляр датував цю подію 1231 р. [26, с. 124, 165]. Похід стався за відсутності Данила Романовича, який у цей час надавав військову підтримку Володимирі Рюриковичу київському проти Михайла Всеволодовича чернігівського. За свою допомогу Данило отримав від київського князя Торчеськ у Руській землі. На думку М. Котляра, ця частка, «нехай поки що скромна, давала йому можливість у майбутньому закріпитися на Наддніпрянщині» [39, с. 213]. Дізнавшись про напад угорців,

старший Романович швидко поспішив на Волинь і здобув перемогу в битві під Шумськом. Як наслідок, угорський королевич Андрій відступив до Галича.

Улітку 1233 р. угорці спробували захопити Перемишль, але були розбиті Данилом Романовичем і Володимиром Рюриковичем київським. Після цього Данило і Василько рушили на Галич. Городяни урочисто ввели князя до міста. Угорці ж оборонялися на території дитинця ще понад два місяця. Якщо спочатку М. Котляр називав датою кончини угорського королевича Андрія кінець 1233 р. [26, с. 90], то згодом дійшов висновку, що це сталося на початку 1234 р. [39, с. 217]. Після цієї події угорська залога та проугорська боярська партія на чолі з Судиславом Бернатовичем відправилася до Угорщини. Крім того, навесні 1234 р. князь Данило полонив Олександра белзького, а його волость приєднав до своїх володінь.

Наприкінці 1234 – на початку 1235 рр. Данило Романович брав активну участь у київських і чернігівських справах. Після поразки Данила Романовича від половців під Торчеськом, опозиційні галицькі бояри закликали до Галича на княжіння Михайла Всеволодовича. Данило ж мусив податися до нового угорського короля Бели IV.

Одним із дискусійних питань є участь князя Данила у коронації Бели IV, яка відбулася 14 жовтня 1235 р. в Секешфегерварі. Під час цієї події Данило Романович вів за вуздечку коня короля [87, с. 467]. Цікаво, що М. Котляр упускає цей факт. Аналогічну позицію зайняли П. Грицак і В. Пашуто. Свої сумніви щодо значення цієї події висловив І. Крип'якевич [53, с. 123]. Повністю заперечили можливість такої історії Д. Зубрицький [21, с. 124–125], І. Шараневич [88, с. 123], М. Дашкевич [19, с. 48]. Натомість М. Карамзін [24, с. 505, 635], М. Грушевський [17, с. 52–53], О. Майоров [56, с. 585–589] і М. Волощук [9, с. 331–341] визнали Данила васалом угорського короля. Л. Войтович підтримав версію О. Майорова [7, с. 253]. Дослідник зазначає, що, вдовольнивши амбіції Бели IV, Данило Романович домогся того, що угорський король у 1236 р. зайняв нейтральну позицію в галицькому конфлікті [8, с. 195]. Такі ж учені, як М. Лабунька [54, с. 560–561] і О. Головка [13, с. 303–304] зробили висновок, що старший Романович усе ж не став васалом нового угорського короля.

Улітку 1236 р. Михайло Всеволодович та Ізяслав Володимирович разом із половцями, болохівцями і мазовецьким князем Конрадом I спробували відібрати в Данила Галич, але безуспішно [39, с. 225–226]. Натомість Конраду I вдалося захопити Дорогичин. Зауважимо, що далі за текстом, а також у двох інших своїх працях, М. Котляр цю подію відносить до осені 1236 р. [39, с. 286; 34, с. 276–277; 45, с. 217–218].

Бела IV підтримав на галицьке княжіння кандидатуру Ростислава Михайловича і лише після того, як Данило й Василько Романовичі налагодили дружні відносини з ворогом угорського короля – австрійським герцогом Фрідріхом II Войовничим Бабенбергом, Бела IV в 1236–1237 рр. уклав з Романовичами угоду. При цьому він розірвав заручини своєї доньки з князем Ростиславом. Останній, відчуваючи себе непевно на галицькому столі, 1237 р. передав Данилові Перемишль із волостю, але згодом, будучи намовленим боярами, забрав Перемишль назад.

1237 р. мазовецький князь Конрад I передав Дорогичин добжинським лицарям [39, с. 286; 45, с. 218]. Деякі історики, зокрема М. Дашкевич [19, с. 17], Д. Домбровський [80, с. 204], Т. Каляндрук [23, с. 23], називають цих лицарів тамплієрами. Проте переважна більшість дослідників, зокрема Б. Влодарський [89, с. 113], О. Головка [13, с. 308–313; 15, с. 32–43], М. Бартницький [73, с. 154–155], Г. Самсонович [86, с. 67], вважають їх лицарями колишнього Добжинського ордену.

Є науковці, зокрема М. Ждан [20, с. 57], О. Масан [59, с. 57], В. Александрович і Л. Войтович [1, с. 109; 8, с. 306], Д. Домбровський [80, с. 204], які схильні применшувати чисельність лицарів. Так, О. Масан виступає не лише проти перебільшення значення Дорогичинської битви, але й зводить її до незначної події [59, с. 52–62]. Йому частково заперечує О. Головка, зазначаючи: «можна погодитися з істориком, що, вірогідно, цей

конфлікт не варто розглядати як якусь окрему війну, що загін добжинців навряд чи перебільшував дві сотні чоловік. Але, поряд з цим, треба пам'ятати, що навіть такий загін високопрофесійних воїнів становив значну небезпеку, до того ж немає підстав стверджувати на підставі відносно швидкого захоплення Дорогичина, що ця фортеця мала слабкі фортифікаційні споруди. Контекст літописного повідомлення не дозволяє думати, як це вважає зазначений дослідник, що і захоплення Дорогичина добжинцями, і його звільнення відбулося в березні 1237 р.» [13, с. 369–370]. Проти датування битви 1237 р. виступають також Л. Войтович [8, с. 306] і Т. Каляндрук [23, с. 39–40].

Отже, в березні 1238 р. Данило Романович здобув знакову перемогу над колишніми добжинцями і повернув під свою владу Дорогичин. За слушним спостереженням М. Котляра, розгром, «завданий рицарям волинянами під Дорогичином, виявився для них настільки дошкульним і повчальним, що вони ніколи більше не зазіхали на західноруські землі» [26, с. 107]. Того ж 1238 р., скориставшись з від'їзду князя Ростислава до Литви, Данило на запрошення міської громади заволодів Галичем. М. Котляр із цього приводу підсумовує: «Велике князівство батька було ним відновлене» [39, с. 229].

Необхідно зауважити, що стосовно подій кінця 30-х рр. XIII ст. у М. Котляра відбулася еволюція поглядів. Так, у книзі 2002 р. науковець пише, що галицько-волинський князь 1238 р. поширив свою владу на Київ [39, с. 231]. Раніше – 1979 р., М. Котляр писав, що це сталося після смерті князя Володимира Рюриковича та самовільного вокняжіння Ростислава Мстиславовича смоленського, якого Данило Романович вигнав з Києва [26, с. 97]. 2002 р. дослідник уже відзначає, що це відбулося після підходу до столиці Русі військ монгольського хана Менгке (Менгу-хана) і втечі князя Михайла Всеволодовича до Угорщини не 1238 р., а 1239 р. [39, с. 231]. У Києві від імені Данила став управляти намісник Дмитро. З цього приводу М. Котляр підсумовує, що встановлення влади Данила над Києвом «не можна вважати об'єднанням усієї Південно-Західної Русі під владою галицько-волинського князя. Часи для того були несприятливі» [39, с. 232].

У розділі «Батий» йдеться про історію монголо-татарської навали на Русь у 1237–1241 рр. У березні 1239 р. загарбники штурмували Переяслав, у жовтні того ж року – Чернігів. Після цього настала черга Путивля і Рильська. М. Котляр зазначає, що наприкінці 1239 – на початку 1240 р. ватажок монголо-татар хан Менгке (Менгу-хан) уперше підійшов до Києва [39, с. 245; 45, с. 246]. Проте через брак військових сил, не наважився штурмувати столицю і подався у степи.

Данило Романович 1240 р. хотів укласти союзну угоду з угорським королем, спрямовану проти монголо-татарської загрози. Проте Бела IV відмовився від такої пропозиції. Далі була спроба залучити польських правителів до спільної боротьби із загарбниками.

Коли монголо-татари на чолі з ханом Батием у листопаді 1240 р. наблизилися до Києва, місто став захищати намісник Данила – тисяцький Дмитро. Штурм тривав до 6 грудня [39, с. 248–249; 45, с. 247]. Більшість мешканців столиці загинуло від рук нападників. Проте тяжкопораненому тисяцькому Дмитру хан подарував життя за відвагу.

Після Києва, упродовж січня – лютого 1241 р. Батий спрямував своє військо до Володимира. На цьому шляху багато населених пунктів зазнали руйнування. Змогли встояти лише Крем'янець і Данилів. Володимир був узятий Батием штурмом, а мешканці перебиті. Аналогічна доля спіткала і Галич. Сам Данило Романович у цей час далі безуспішно намагався знайти військову допомогу в Угорщині й Польщі.

Весною 1241 р. монголо-татари завоювали всю Південно-Західну Русь. Після цього вони рушили до Польщі, Чехії, Угорщини, Хорватії, Сербії, Болгарії, Трансільванії й Молдови. Лише навесні 1242 р. Батий повернувся у пониззя Волги. М. Котляр з приводу наслідків монголо-татарської навали зауважує: «Давньоруським землям було завдано такого нищівного удару, після якого вони не могли оговтатися ще багато десятиліть» [39, с. 251].

У наступному розділі – «Все спочатку» простежується процес відновлення влади Романовичів у Галицько-Волинській Русі після нападу монголо-татар. Його складність була

пов'язана з тим, що не тільки галицьке боярство, а й навіть частина волинських бояр вийшла з покори. Проте Данило Романович уже був досвідченим політиком, тому скористався боярськими чварами, ув'язнивши опозиційних ватажків – Доброслава Суд'їча і Григорія Васильовича. 1241 р. князь Ростислав Михайлович чернігівський вирішив за підтримки болохівських князів знову спробувати посісти стіл у Галичі. Печатник і полководець галицько-волинського князя Кирило зміг відігнати Ростислава за Дніпро, а Данило Романович розгромив болохівських князів за те, що вони перейшли на бік монголо-татар і Ростислава чернігівського.

Близько 1243 р. монгольські воєначальники Манман і Балай хотіли захопити Данила і Василька, але безуспішно [13, с. 389]. Взимку 1243–1244 рр. ординці знову направили своє військо на Волинь. Монголо-татари дійшли до Володави, після чого повернули назад [7, с. 270–271].

Угорський король став союзником Ростислава Михайловича в його боротьбі за Галич у 1242–1245 рр., видавши заміж за князя свою доньку Анну. 1242 р. Ростислав за сприяння бояр, зокрема Володислава Юрійовича, на нетривалий час захопив Галич, але дізнавшись про військовий наступ Романовичів утік до Угорщини. Цікавим фактом є те, що галицький єпископ Артемій благословив Ростислава на княжіння, але потім також мусив тікати до Угорщини. Чергова спроба Ростислава чернігівського утвердитись в Галичині відбулася під час походу на Перемишль 1244 р. Проте Данило Романович, здобув перемогу над конкурентом і знову змусив його рятуватися втечею до Угорщини.

Улітку 1245 р. Ростислав у черговий раз вирушив здобувати Галицьке князівство. Підтримуваний військами угорського короля Бели IV, малопольського князя Болеслава V Сором'язливого і опозиційних бояр, князь захопив Перемишль. Завершилося все це знаковою Ярославською битвою 17 серпня 1245 р., коли Ростислав Михайлович був остаточно розбитий Романовичами, які нарешті змогли повернути собі батьківську спадщину. Битва під Ярославом, за слушним зауваженням М. Котляра, «була однією з найбільших в історії Русі XIII ст. і підвела переможну риску під багатолітньою боротьбою Романовичів за відновлення Галицько-Волинського князівства» [34, с. 201].

Розділ під назвою «Знову монголи» присвячено розгляду процесу встановлення влади монголо-татар на Русі. М. Котляр робить висновок, що монголо-татарські хани «встановили на завойованих руських землях режим жорстокої окупації» [26, с. 144; 39, с. 269]. Також науковець підкреслює те, що завойовники не ліквідували усталену феодальну систему, оскільки монголо-татарська верхівка «зрозуміла, що без допомоги місцевих князів і бояр їй буде важко керувати Руссю» [39, с. 268].

Невдовзі після Ярославської битви 17 серпня 1245 р., хан Золотої Орди Батий через свого зятя і намісника Мауці спрямував людей до Данила з вимогою віддати Галич. На думку М. Котляра, мова йшла лише про Галицьке князівство [26, с. 148]. Для порівняння, князь Олександр Невський їздив до Батия за грамотою на княжіння ще 1242 р. Данило Романович упродовж осені 1245 – початку весни 1246 рр. здійснив поїздку до Батия і був приязно прийнятий. Руський князь став «мирником» хана, отримавши «ярлик» на затвердження своїх попередніх володінь. М. Котляр справедливо зауважує, що Данило «зберіг недоторканність західноруських земель, не впустивши туди монголо-татарських намісників – баскаків, і виграв час, такий необхідний для згуртування руських сил для відсічі загарбникам» [39, с. 273]. Після успішного повернення додому, Данило разом із братом Васильком активно займалися містобудуванням (Холм, Львів), відродженням ремесел, торгівлі й сільського господарства.

У розділі «Дипломат» йдеться про міжнародну політику Данила Романовича. Автор ґрунтовно аналізує особливості дипломатичної практики тих часів. Показово, що Данило сам очолював посольства, зокрема до Угорщини і Польщі. Як відзначає М. Котляр, підвалини дипломатії князя закладалися після досягнення ним повноліття 1219 р. [39, с. 282].

Після повернення Данила Романовича від Батия, поступово склалися союзні відносини Галича з Угорським королівством. Укладення миру було закріплене 1246 р. одруженням сина Данила – Лева з донькою угорського короля – Констанцією. Бела IV власне і виступив з такою ініціативою. Спочатку М. Котляр датував цю подію 1247 р. [26, с. 154], але згодом дійшов висновку, що вона сталася 1246 р. [39, с. 288].

Наприкінці 1248 – на початку 1249 рр. руські війська допомагали угорським у боротьбі за Австрійську спадщину, що розпочалася після загибелі герцога Фрідріха II Войовничого Бабенберга, який не залишив після себе нащадків чоловічої статі. З ініціативи угорської сторони 1252 р. було підписано новий русько-угорський договір, у результаті якого сина Данила – Романа одружили з небогою покійного Фрідріха II – Гертрудою. Остання була вдовою чеського короля Владислава II і баденського герцога Германа. Щодо угоди, М. Котляр зазначив: «Немає сумніву в тому, що, роблячи заманливу пропозицію Данилу, Бела розраховував руками Галицько-Волинського князя завоювати Австрію для самого себе» [45, с. 205]. Необхідно зауважити, що ще наприкінці 1251 р. [39, с. 289] старша сестра Фрідріха II – Маргарита, вдова імператора Фрідріха II Гогенштауфена, вдруге вийшла заміж за чеського королевича Пржемисла-Отакара II, який також почав претендувати на австрійські землі.

М. Котляр дійшов висновку, що втручання Данила Романовича у боротьбу за Австрійську спадщину було стратегічним прорахунком [39, с. 290; 45, с. 206]. Героїчна оборона Романом Даниловичем замку Гімберг поблизу Відня тривала довго – від першої половини 1252 р. до кінця 1253 р. На заклик угорського короля Данило разом із польськими князями Болеславом V Сором'язливим і Владиславом Опольським та литовськими військами Товтивіда і Едивіда у червні – липні 1253 р. рушив військовим походом до Сілезії, узявши штурмом декілька тамтешніх міст. На думку М. Котляра, ефект «був одержаний швидше морально-психологічний, оскільки головна мета походу руського государя – зняття чеської облоги з Гімберга, де продовжував сидіти в облозі Роман Данилович, – не була досягнута» [45, с. 208]. Наприкінці того ж 1253 р. син Данила все ж змушений був покинути Австрію. Гертруда заради того, щоб врятувати Романа від полону, погодилася розірвати шлюб. Після цього країну розділили Пржемисл-Отакар II і Бела IV.

Необхідно зауважити, що М. Котляр у своїх працях неодноразово уточнював час тих чи інших подій. Так, у книзі «Данило Галицький» учений зазначає, що князь Данило близько 1243 р. захопив Люблін із землею, приєднавши їх до своїх володінь [39, с. 292]. Згодом дослідник дійшов висновку, що ця подія відбулася 1244 р. [45, с. 219].

Складними були відносини князя з Литвою та ятвягами. Зауважимо, що після загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславовича, литовці й ятвяги періодично нападали на руські землі. Іноді литовці ставали союзниками Данила Романовича, наприклад під час війни з Мазовією навесні 1238 р., військової кампанії під Ярославом у серпні 1245 р.

Історія русько-ятвязьких взаємин цього часу виглядає таким чином. 1228 р. ятвяги напали на околиці Берестя, але були відбиті [45, с. 232]. Якщо спочатку М. Котляр уважав, що похід князя Данила разом із військом мазовецького князя Земовита I й половцями на ятвягів відбувся на початку 1246 р. [39, с. 297], то згодом дійшов висновку, що ця подія сталася 1247 р. [45, с. 232]. Наприкінці 1253 р. Данило Романович разом із сином Левом здійснив ще один похід на ятвягів. Останні змушені були визнати васальну залежність і платити данину [45, с. 233]. Наступний переможний похід Данила разом із синами і польськими князями Болеславом V Сором'язливим і Земовитом I Мазовецьким відбувся узимку 1254–1255 рр. Ятвяги знову зобов'язалися платити данину.

У 1244–1245 рр. свої напади на руські землі здійснили литовці, але були контратаковані Данилом і Васильком Романовичами [45, с. 227]. В 1248–1249 рр. Романовичі втрутилися у литовську політику, підтримавши Тевтивіла і Едивіда проти їхнього дядька – литовського князя Міндовга.

1252 р. Данило Романович переміг Міндовга, приєднавши території Чорної Русі й частину земель ятвягів до своїх володінь [34, с. 288; 39, с. 295]. Через два роки – 1254 р., за ініціативою литовської сторони, була укладена русько-литовська угода. Згідно з нею, син Данила – Шварно одружився з донькою Міндовга, а Роман Данилович отримав у володіння Новогрудок, Вовковиськ і Слонім. У 1253–1255 рр. Данило Романович разом із поляками неодноразово завдав рішучої поразки ятвягам, які після цього потрапили у залежність від Русі [39, с. 297]. У книзі «Воєнне мистецтво Давньої Русі» М. Котляр уточнив датування походів – зима 1252–1253 рр. і 1254–1255 рр. [45, с. 220].

Після смерті Міндовга в серпні 1263 р., його син і спадкоємець престолу Войшелк увійшов у приязні відносини з Шварном Даниловичем, якого М. Котляр визнає співправителем литовського князя [45, с. 229].

У залежність від Романовичів потрапили і турово-пінські князі [34, с. 288]. Цікаво, що в першому виданні книги «Данило Галицький», М. Котляр писав, що пінські князі потрапили у залежність від Романовичів наприкінці 40-х рр. XIII ст. [26, с. 166–167].

Розділ «Коронація» присвячений розгляду питання прийняття Данилом Романовичем королівської корони від послів папи Римського Інокентія IV в Дорогичині в жовтні – листопаді 1253 р. [39, с. 300]. Варто відзначити, що в науковій літературі довгий час триває дискусія щодо датування коронації Данила. Так, М. Грушевський уважав, що ця подія сталася пізньою осінню 1253 р. [18, с. 36–37], В. Абрахам – у вересні або грудні 1253 р. [72, с. 134], В. Пашуто – близько 1254 р. [61, с. 259]. Б. Влодарський [89, с. 143–144], Б. Флоря [67, с. 165] пишуть про 1253 р. І. Паславський дійшов висновку, що коронація відбулася пізньої осені 1253 р. [60, с. 70], а Л. Махновець [55, с. 413] і О. Головка [13, с. 45] – наприкінці 1253 р., ймовірно в грудні. Про зиму 1253–1254 рр., як час проведення коронації, пише Д. Хрустальов [68, с. 365]. М. Чубатий відносить подію до початку 1254 р. [69, с. 60]. Л. Войтович пішов ще далі, вважаючи, що дату коронації можна віднести до Різдва 7 січня 1254 р. [8, с. 329].

Історія перемовин щодо коронації сягає часів подорожі на Схід папського посла Джованні дель Плано Карпіні восени 1245 – взимку 1246 рр. Однак лише наприкінці липня 1253 р. князь Данило підписав угоду з папським легатом Опізо, а в жовтні – листопаді 1253 р., під час військового походу на ятвягів, прийняв королівський вінець у Дорогичині [39, с. 300]. До речі, у першій книзі М. Котляра про Данила Романовича фігурувала інша дата коронації – друга половина 1254 р. [26, с. 173].

М. Котляр із приводу коронації зауважує: «Довгий час Данило вагався з прийняттям рішення, не бажаючи проникнення папських місіонерів до його країни. Але постійна загроза з боку Орди спонукала князя вести переговори з папою – в єдиному розрахунку на його поміч проти татар» [39, с. 300]. Інокентій IV дійсно на початку 1253 р. видав буллу з закликом до християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії й Помор'я (Померанії) організувати хрестовий похід проти монголо-татар. Варто наголосити, що приймаючи королівський вінець, Данило Романович зумів зберегти для православних вірян недоторканність грецького обряду. В книзі «Галицько-Волинська Русь» М. Котляр слушно зазначає: «Тому здається ймовірним, що прийняття королівського титулу Данилом Романовичем було наслідком тривалого дипломатичного торгу і укладення докладного договору між князем і папським престолом, що його від імені папи Інокентія IV підписав у Дорогичині його легат Опізо» [34, с. 292].

Необхідно звернути увагу на те, що М. Котляр схильний применшувати значення коронації Данила, наприклад, зауваживши таке: «в реальності той титул був примарним і не впливав на міжнародний статус і внутрішнє становище Галицько-Волинського князівства» [39, с. 67]. Натомість О. Головка не погоджується з таким висновком, зазначаючи: «коронація Данила Романовича мала велике політичне значення для Русі, оскільки сприяла зростанню авторитета холмського володаря в контактах із західними сусідами – католицькими монархами Центральної Європи. Отримання нового титулу, авторитетного в

Європі, відіграло велику роль для піднесення політичної ваги руського володаря і в східнослов'янському середовищі» [13, с. 410]. Ще один дослідник – Л. Войтович, пише про те, що прийняття королівської корони означало повну відмову від ординської залежності, розрив васальних відносин та зрівняння колишнього васала з сюзереном [7, с. 273]. Згодом учений дійшов висновку, що приймаючи титул короля Русі, «Данило Романович, однозначно, підкреслював власні претензії на об'єднання під своєю зверхністю усіх земель, які колись визнавали старшинство Києва» [8, с. 323]. Підтвердженням цієї думки є те, що Інокентій IV титулував Данила «Ясновельможним королем Русі» [66, с. 62–65].

Новий папа Римський – Олександр IV змінив політику щодо Данила Романовича, підтримавши його опонента – литовського правителя Міндовга. Справа навіть трохи не дійшла до хрестового походу проти Данила. Причиною було те, що останній не впустив до своїх володінь католицьких місіонерів і монахів. Остаточно відносини перервалися 1257 р., коли папа Римський видав буллу з закликом до Данила одуматися.

У розділі «Об'єднати Русь» М. Котляр аналізує історію призначення Данилом Романовичем митрополитом Київським свого колишнього канцлера і духовну особу Кирила. Відбулося це 1246 р. [39, с. 311]. Проте митрополит, не сприйнявши перемовин Данила з папою Римським, 1250 р. перебрався до Олександра Невського. Наступного – 1251 р., виник політичний союз Данила Романовича і великого князя Андрія Ярославовича. Договір було закріплено одруженням володимиро-суздальського правителя з донькою Данила – Анастасією. На думку М. Котляра, метою цього династичного союзу була «організація збройного скинення монголо-татарського ярма» [26, с. 160]. Однак 1252 р. монголо-татари спрямували військо на чолі з еміром Неврюєм проти Андрія Ярославовича. Спонукав завойовників до такого кроку брат Андрія – Олександр Невський, який зайняв помірковану позицію щодо монголо-татар. Велика битва біля Переяслава Заліського 24 липня 1252 р. закінчилася поразкою для володимиро-суздальського князя, який змушений був утекти до Швеції. Того ж року великим князем у Володимирі на Клязьмі став Олександр Невський.

Розділ «Кінець життя» присвячено історичним подіям 50-х – початку 60-х рр. XIII ст. Саме після укладення союзних відносин галицько-волинського і володимиро-суздальського правителів, ставлення монголо-татар до Данила Романовича стає негативним. Наприкінці 1252 р. військо завойовників під орудою Куремси (Коренци – племінника Батия) рушило на Пониззя, далі – на Південну Волинь. Проте в обох випадках нападники зазнали поразок, оскільки Лев Данилович зумів відбити Бакоту, а фортецю Крем'янець узяти штурмом не вдалося. Після цього, намовлений Куремсою, новгород-сіверський князь Ізяслав Володимирович також спробував виступити проти Данила Романовича, але був розбитий і полонений Романом Даниловичем [39, с. 230]. До речі, в першому виданні книги «Данило Галицький» М. Котляра, в цих подіях фігурувала постать князя Ізяслава Мстиславовича смоленського [26, с. 177].

Зауважимо, що наприкінці 1254 р. король Данило разом із братом Васильком і сином Левом розбили монголо-татар на території Болохівської землі. Крім того, було розгромлено болохівську боярську опозицію. Із цього приводу М. Котляр пише: «Відтоді Болохівська земля була приєднана до Галицько-Волинського князівства, а її бунтівливе боярство суворо покаране» [26, с. 178]. Стосовно руйнації Болохова, Межибожжя, Побужжя дослідник підкреслив: «Ніде правди діти, при цьому постраждали не лише бояри, а й прості люди Болохівської землі» [26, с. 132]. Навесні 1255 р. Шварно Данилович розгромив загарбників над річками Случ і Тетерів. Подальший контрнаступ Куремси не мав успіху, оскільки був зупинений Данилом Романовичем під Володимиром і Луцьком.

Монголо-татари не змирилися з поразкою. 1258 р. новий хан Золотої Орди Берке спрямував проти Данила досвідченого полководця Бурундая з великим військом. За два роки до цього Бурундай змусив Василька Романовича допомагати у військовій кампанії проти литовців. 1258 р. ж загарбники висунули вимогу розібрати фортечні укріплення в містах

Володимир, Луцьк, Крем'янець, Львів. 1259 р. монголо-татари рушили далі – на Люблін і Сандомир.

Складне політичне становище змусило Данила Романовича звернутися до угорців і поляків з метою створення коаліції проти монголо-татар, але цього не сталося. Проте військові кампанії проти литовського короля Міндовга виявилися успішними.

Необхідно зазначити, що М. Котляр не приділив належну увагу питанню останньої еміграції короля Данила, яка тривала від кінця 1259 р. до осені 1262 р. [7, с. 275]. 12 червня 1260 р. старший Романович брав участь у битві поблизу Крессенбрунна у Штірії між військами Бели IV і штірійського маршала Ульріха фон Вільдона, союзника короля Пржемисла-Отакара II [76, с. 15–17]. Ця битва завершила багаторічну боротьбу за Австрійську спадщину поразкою угорців.

Погляди істориків щодо цієї події розходяться. Так, якщо І. Шараневич [88, с. 84, 144–145], М. Кордуба [25, с. 1–2] і М. Грушевський [17, с. 519] висловили сумніви щодо участі короля Данила у битві, то Г. Венцель уважає, що Романович брав участь у битві з власним військом [75, с. 383]. Думку угорського вченого підтримав Л. Войтович [8, с. 210]. На наш погляд, інформація в листі Пржемисла-Отакара II, де він згадує про участь у битві короля Русі Данила, є достовірною [76, с. 15–17].

Закінчилося життя Данила Романовича після тяжкої хвороби у Холмі. Історики по-різному вираховували дату смерті короля. Так, якщо М. Дашкевич зупинився на часовому проміжку між весною 1263 і весною 1264 рр. [19, с. 10–11], то Д. Зубрицький [21, с. 202], І. Шараневич [71, с. 107], М. Грушевський [18, с. 44–45, 69], М. Котляр [39, с. 323], О. Головка [13, с. 419], Л. Войтович [7, с. 277] сходяться на думці, що це сталося 1264 р., а М. Баумгартен [2, с. 13] – 1265 р. Д. Домбровський спробував точніше визначити час відходу Данила Романовича в інший світ, зупинившись на кінці травня – початку червня 1264 р. [79, с. 293–294]. Із таким висновком повністю погодився Л. Войтович [1, с. 209].

На основі стислих характеристик «Галицько-Волинського літопису», М. Котляр спробував так описати зовнішність і особистість Данила Романовича: «був середній на зріст, широкий у плечах, кремезний і сильний чоловік. Він, мов простий ратник, бився у пішому строю з ворогом, провів половину життя у виснажливих багатоденних походах, одержав безліч ран, маючи численні позначки на тілі, ходив з рогатиною на кабана та ведмедя... Проте головними в ньому були сильний характер, нестримна й мужня вдача. Данило був людиною, що, долаючи будь-які перешкоди, вперто йшла до мети. Державна мудрість і полководницький талант вражають уже у 18-літньому юнакові, котрий надзвичайно швидко став воїном» [39, с. 324].

Необхідно також зауважити, що 2008 р. М. Котляр здійснив ще одне, вже російськомовне видання книги про Данила Романовича – «Даниил, князь Галицкий. Документальное повествование» [50]. Крім того, належне місце особистість першого руського короля посіла у книгах: «Історія давньоруської державності» [40], «Історія дипломатії Південно-Західної Русі» [41], «Дипломатия Южной Руси» [49], «Военне мистецтво Давньої Русі» [45] і «Удельная раздробленность Руси» [52]; розділах колективних робіт [43] і статтях [42; 44; 51].

Отже, біографічні дослідження М. Котляра є ґрунтовним висвітленням життя й діяльності Данила Романовича як політичного, військового, економічного і культурного діяча, який у складних умовах феодальної роздробленості зумів протистояти процесам децентралізації Русі, відновивши об'єднане Галицько-Волинське князівство. Останнє, на думку М. Котляра, за часів Данила зробилося наймогутнішим на Русі [34, с. 201]. Важливою запорукою цього була зворушлива дружба між Данилом і Васильком Романовичами, яка свідчить про високі моральні якості обох братів. Щодо їхньої діяльності, вчений вдало помітив, що: «на Русі й за кордоном їх справедливо вважали співправителями князівства» [39, с. 266].

Незважаючи на те, що М. Котляр не зміг повністю відмовитися від деяких постулатів радянської історіографії, зокрема про давньоруський народ [39, с. 166] і класової змови [34, с. 202], в працях дослідника постає не лише багатогранний образ короля Данила,

а й багатотраждальна історія його краю, що є важливим внеском у розвиток вітчизняної наукової думки.

Література

1. Александрович В. С. Король Данило Романович / В. С. Александрович, Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. – 240 с.
2. Баумгартен Н. Вторая ветвь князей галицких. Потомство Романа Мстиславича / Н. Баумгартен // *Летопись Историко-родословного общества в Москве.* – 1909. – Вып. 1(17). – С. 3–45.
3. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: історико-генеалогічне дослідження / Л. В. Войтович. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 649 с.
4. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006. – 784 с.
5. Войтович Л. В. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського) / Л. В. Войтович // *Княжа доба: історія і культура* / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007. – Вип. 1. – С. 45–58.
6. Войтович Л. В. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів / Л. В. Войтович // *Княжа доба: історія і культура.* – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 2. – С. 30–39.
7. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2011. – 480 с.
8. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть / Л. В. Войтович. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – 478 с.
9. Волошук М. М. Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. / М. М. Волошук // *Rossica Antiqua 2006. Исследования и материалы.* – СПб., 2006. – С. 331–341.
10. Волошук М. М. Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. / М. М. Волошук // *Тези Міжнар. наук. конф. «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченої 90-річчю з дня народження Б. О. Тимошука (10–11 квітня 2009 р.).* – Чернівці, 2009. – С. 20–21.
11. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / НАН України; Ін-т історії України; За ред. М. Ф. Котляра. – К.: Наук. думка, 2002. – 400 с.
12. Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття / О. Б. Головка. – К.: Стилос, 2001. – 249 с.
13. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К.: Стилос, 2006. – 575 с.
14. Головка О. Б. Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ в політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича / О. Б. Головка // *Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої.* – К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2010. – С. 192–208.
15. Головка О. Б. Хрестоносці у прусській Прибалтиці (20-ті – 30-ті роки XIII ст.) / О. Б. Головка // *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи.* – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені І. Огієнка, 2011. – С. 32–43.
16. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк: НТШ, 1958. – 176 с.
17. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 588 с.
18. Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / М. С. Грушевський // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів: НТШ, 1901. – Т. 41. – С. 1–72.
19. Дашкевич Н. П. Княжение Данила Галицкого, по русским и иностранным известиям / Н. П. Дашкевич. – К.: Унив. тип., 1873. – 158 с.
20. Ждан М. Б. Романовичі і німецький Хрестоносний Орден / М. Б. Ждан // *Український історик: Журнал Українського історичного товариства.* – Нью-Йорк; Мюнхен, 1973. – № 3–4 (39–40). – С. 54–68.
21. Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества: в 3 ч. / Д. И. Зубрицкий. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1852–1855. – Ч. 3. – 314 с.
22. Иловайский Д. И. История России. Становление России (Периоды Киевский и Владимирский). – М.: Чарли, 1996. – 736 с.

23. Каляндрук Т. Дорогичинська битва 1238 року: таємниці однієї перемоги / Т. Каляндрук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2014. – 100 с.
24. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М.: Наука, 1991. – Т. 2–3. – 832 с.
25. Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн / М. Кордуба // Записки НТШ. – Львів: НТШ, 1896. – Т. 10. – С. 1–2.
26. Котляр М. Ф. Данило Галицький / М. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1979. – 185 с.
27. Котляр М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького / М. Ф. Котляр // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 48–58.
28. Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Україна, 1991. – 152 с.
29. Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. / АН України; Ін-т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій / М. Ф. Котляр. – К.: АН України, 1993. – 167 с.
30. Котляр М. Ф. Данило Галицький / М. Ф. Котляр // Історія України в особах IX–XVIII ст. / За ред. В. Замлинського. – К.: Україна, 1993. – С. 119–127.
31. Котляр М. Ф. Княгиня Анна / М. Ф. Котляр // Історія України в особах IX–XVIII ст. / За ред. В. Замлинського. – К.: Україна, 1993. – С. 114–119.
32. Котляр М. Ф. Від Києва до Галича (Осередки державності у Південній Русі XII–XIII ст.) // М. Ф. Котляр // Роль столиці у процесах державотворення. Історичний та сучасний аспект. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 31–38.
33. Котляр М. Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом / М. Ф. Котляр // Середньовічна Україна: Зб. наук. пр. – К.: НАН України, 1996. – С. 17–28.
34. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр // Україна крізь віки: у 15 т. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 5. – 336 с.
35. Котляр М. Ф. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII–XIII ст.) / НАН України; Ін-т історії України / М. Ф. Котляр. – К.: НАН України, 1998. – 106 с.
36. Котляр М. Ф. Галицько-Волинське князівство / М. Ф. Котляр // УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 21–32.
37. Котляр М. Ф. Дипломатія галицьких і волинських князів XII–XIII ст. / М. Ф. Котляр // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 3–10.
38. Котляр М. Ф. Роман і Романовичі в історії та поезії / М. Ф. Котляр // УІЖ. – 2001. – № 4. – С. 57–66.
39. Котляр М. Ф. Данило Галицький: біографічний нарис / М. Ф. Котляр. – К.: Альтернативи, 2002. – 328 с.
40. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності / М. Ф. Котляр. – К.: КСУ, 2002. – 234 с.
41. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 247 с.
42. Котляр М. Ф. Княжий дім Романовичів. Кілька вступних зауважень / М. Ф. Котляр // RUTHENICA. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 5. – С. 88–105.
43. Котляр М. Ф. Церемоніал, етикет і розваги княжого дому Романовичів / М. Ф. Котляр // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 6. – С. 155–176.
44. Котляр М. Ф. Данило Романович як людина і державний діяч / М. Ф. Котляр // Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. – Вип. 2. – С. 85–92.
45. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2011. – 280 с.
46. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1985. – 184 с.
47. Котляр Н. Ф. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) / Н. Ф. Котляр // Южная Русь и Византия: Сб. науч. трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 20–33.
48. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – СПб.: Алетей, 1998. – 445 с.
49. Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси / Н. Ф. Котляр. – СПб.: Алетей, 2003. – 300 с.
50. Котляр Н. Ф. Даниил, князь Галицкий. Документальное повествование / Н. Ф. Котляр. – СПб.: Алетей; К.: Птах, 2008. – 320 с.
51. Котляр Н. Ф. Роман и Романовичи в исторической и поэтической традиции / Н. Ф. Котляр // Древнейшие государства Восточной Европы. Генеалогия как форма исторической памяти. Материалы и исследования. 2002 г. – М.: Индрик, 2008. – С. 114–128.

52. Котляр Н. Ф. Удельная раздробленность Руси / НАН України. Інститут історії України / Н. Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України, 2013. – 270 с.
53. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями / І. П. Крип'якевич. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 220 с.
54. Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Чин: Officium Stratoris) / М. Лабунька // До джерел. Збірник наукових праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів: Б. в., 2004. – С. 554–561.
55. Літопис руський: За Іпатським списком / Пер. з давньоруської Л. Є. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
56. Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 640 с.
57. Майоров О. В. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат: у 2 т. / О. В. Майоров. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2011. – Т. 1. – 318 с.; Т. 2. – 462 с.
58. Майоров О. В. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця / О. В. Майоров. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2013. – 224 с.
59. Масан О. М. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року). Ч. 2 / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 1996. – Вип. 2. – С. 52–62.
60. Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття / І. Паславський / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л.: Місіонер, 2003. – 112 с.
61. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.
62. Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Ганна / Н. Полонська-Василенко // Визвольний шлях. – 1954. – Кн. 3. – С. 57–64.
63. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев // С. М. Соловьев. Сочинения: в 18 кн. – М.: Мысль, 1988. – Кн. 1. – Т. 1–2. – 797 с.
64. Толочко О. П. Як звали другу дружину Романа Мстиславича / О. П. Толочко // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Я. Ісаєвича / Відп. ред. М. Крикун // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. – Вип. 15. – С. 98–102.
65. Томашівський С. Українська історія: нарис / С. Томашівський. – Львів: Вид-во «Вчора і нині», 1919. – Т. 1: Старинні часи і середні віки. – 154 с.
66. Тургенев А. И. Акты исторические, относящиеся к России / А. И. Тургенев. – СПб.: Тип. Праца, 1841. – Т. 1. – 399 с.
67. Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.) / Б. Н. Флоря. – СПб.: Алетейя, 2004. – 222 с.
68. Хрусталёв Д. Г. Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв. / Д. Г. Хрусталёв. – СПб.: Евразия, 2012. – 621 с.
69. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії / М. Чубатий // Записки НТШ. – Львів: НТШ, 1917. – Т. 123/124. – С. 1–108.
70. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні / М. Чубатий. – Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т, 1965. – Т. 1: До року 1353. – 816 с.
71. Шараневич И. И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдажнейших времен до року 1453 / И. И. Шараневич. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1863. – 462 с.
72. Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi / W. Abraham. – Lwów: Nakładem Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, 1904. – Т. 1. – 417 s.
73. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela halickiego w latach 1217–1264 / M. Bartnicki. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 251 s.
74. Bieniak J. Roman / J. Bieniak // Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław: Ossolineum, 1970. – Т. 4. – S. 534–536.
75. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G. Wenzel. 7 kötet. – Budapest, 1869. – 515 p.
76. Codex diplomaticus Hungariae / Ed. G. Fejér. – Buda, 1869. – Т. 4. – Bd. 3. – 404 p.
77. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich / D. Dąbrowski. – Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002. – 347 s.

78. Dąbrowski D. *Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)* / D. Dąbrowski. – Kraków: Avalon, 2008. – 780 s.
79. Dąbrowski D. *O zgonie Daniela Romanowicza i jego następstwach dla Rusi Halicko-Wołyńskiej* / D. Dąbrowski // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр.* – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип. 20. – С. 289–305.
80. Dąbrowski D. *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia Polityczna* / D. Dąbrowski. – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s.
81. Droba L. *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami* // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny* / L. Droba. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1881. – T. 13. – 467 s.
82. Forsmann J. *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter mit 22 Stammtafeln ost- und nordeuropaischer Fürsten* / J. Forsmann. – Bern: Herbert Lang, 1970. – 153 s.
83. Grala H. *Drugie małżeństwo Romana Mściławowicza* / H. Grala // *Slavia Orientalis*. – Warszawa, 1982. – R. 31. – № 3–4. – S. 115–127.
84. Grala H. *Rola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przełomu XII i XIII w.* / H. Grala // *Balkanica Posnaniensia. Acta et Studia*. – Poznań, 1985. – T. 2. – S. 128–131.
85. Kazhdan A. *Ruś – Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries* / A. Kazhdan // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1988–1989. – T. 12–13. – P. 414–429.
86. Samsonowicz H. *Konrad Mazowiecki (1187/88–31. VIII. 1247)* / H. Samsonowicz. – Kraków: Avalon, 2008. – 120 s.
87. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* / Ed. E. Szentpétery. – Budapest, 1937. – Vol. 1. – 506 p.
88. Szaraniewicz I. *Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte* / I. Szaraniewicz. – Lemberg, 1872. – 167 s.
89. Włodarski B. *Polska i Ruś: 1194–1340* / B. Włodarski. – Warszawa: PWN, 1966. – 326 s.

355.48(477:438) «1648/1654»:929Кисіль/Мелешко

В. П. Потоцький
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПЕРИПЕТІЇ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ДОЛІ: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ МИКОЛАЯ КИСЕЛЯ ТА МИКОЛАЯ МЕЛЕШКА

У статті розглядаються біографії офіцерів армії Речі Посполитої Миколая Киселя та Миколая Мелешка, які загинули під час облоги Вінниці 1651 року. Особливо акцентується увага на їх участі у війні проти козаків в Україні (1648–1657 рр.). У межах цієї статті було показано, що життєві шляхи польських ротмістрів Киселя та Мелешка мають багато спільних рис. Ці шляхтичі, цілком вірогідно, могли зустрічатися й до війни з козаками, причому у ті «мирні» часи вони належали до ворожих шляхетських угруповань, що вели запеклу боротьбу за землі на території новоутвореного Чернігівського воєводства. Під час Хмельниччини ці офіцери також могли зустрічатися на елекційному сеймі 1648 р., де обирали нового короля Речі Посполитої.

Ключові слова: Річ Посполита, коронне військо, козацькі повстання, ротмістр Миколай Кисіль, ротмістр Миколай Мелешко.

В статье рассматриваются биографии офицеров армии Речи Посполитой Николая Киселя и Николая Мелешко, погибших в ходе осады Винницы в 1651 году. Особо акцентируется внимание на их участии в войне против казаков в Украине (1648–1657 гг.). В рамках данной статьи было показано, что жизненные пути польских ротмистров Киселя и Мелешко имеют много общего. Эти шляхтичи, вполне вероятно, могли встречаться и до войны с казаками, причем в те «мирные» времена они принадлежали к враждующим дворянским группировкам, ведущим ожесточенную борьбу за земли на территории недавно созданного Черниговского воєводства. Во время Хмельниччины эти офицеры также могли встречаться на элекционном сейме 1648, где избирали нового короля Речи Посполитой.

Ключевые слова: Речь Посполитая, коронное войско, казацкие восстания, ротмистр Николай Кисель, ротмистр Николай Мелешко.

The article deals with the biography of the Rzeczpospolita army's officers Nikolai Kisel and Nikolai Meleshko who were killed during the siege of Vinnytsia in 1651. Special attention is paid to their participation in the war against the Cossacks in Ukraine (1648–1657). The article demonstrates that the ways of life of Polish Captains Kisel and Meleshko have much in common. It is likely that these nobles could meet each other before the war against the Cossacks and in those "peaceful" times they belonged to warring factions, which lead a bitter struggle for lands on the territory of the newly created Chernigov voivodeship. During the Khmelnytsky Uprising, these officers could also occur on Election Sejm in 1648, where a new king of Rzeczpospolita was elected.

Key words: Rzeczpospolita, the Crown army, Cossack uprisings, Captain Nikolai Kisel, Captain Nikolai Meleshko.

У багатьох роботах вітчизняних науковців, що присвячені подіям Національно-визвольної революції 1648–1657 рр., є згадка про героїчний епізод української військової історії, пов'язаний із обороною Вінниці козаками Івана Богуна. Мова йде про події березня 1651 року, коли авангард коронної армії на чолі з польним гетьманом Мартином Калиновським розпочав наступ вглиб України. Тоді протягом лютого-березня на Брацлавщині точилися запеклі бої, що стали преамбулою для найбільшої баталії часів Хмельниччини – сумнозвісної битви під Берестечком. Трагічного для козаків 1651 року все ж таки було декілька локальних перемог, на які в українській історіографії традиційно робили особливий акцент. Серед таких

можна виділити й хитромудру пастку, влаштовану вінницьким полковником Іваном Богуном для кіннотників брацлавського воєводи Станіслава Лянцкоронського. Українці заманили польських жовнірів на тонку кригу Південного Бугу, де заздалегідь було прорубано ополонки, і того дня у холодній воді втопилося чимало шляхтичів, серед яких було й два ротмістри: Кисіль та Мелешко.

Загибель цих звичайних офіцерів армії Речі Посполитої згодом знайшла відображення у багатьох історичних дослідженнях. Про Киселя та Мелешка, які захлинулися у Південному Бузі, писали М. Костомаров, П. Куліш, М. Грушевський, В. Смолій і В. Степанков. Їхні образи відтворили у своїх художніх творах Павло Загребельний («Я, Богдан»), Валерій Євтушенко («Легенда про гетьмана»), Аркадій Белий («Народження імперії»). Сюжет про утоплення шляхтичів наявний й на масштабній діорамі «Розгром польсько-шляхетських військ загонами козаків та міщан на чолі з І. Богуном у Вінниці. Березень 1651 р.», що розміщена у Вінницькому краєзнавчому музеї.

Доля цих двох панів, як, до речі, й полонених у битві під Корсуном гетьманів Потоцького та Калиновського, стараннями українських науковців і літераторів перетворилися на своєрідний символ запорозької вдачі, переконливий доказ вагомої військової перемоги. Однак у згаданих вояків, яким судилося увійти до історії лише одним фактом власної трагічної загибелі, була й попередня біографія зі своїми, доволі цікавими, перипетіями.

У долі Киселя та Мелешка є досить багато спільного, що не дивно для представників одного соціального стану. Життєві стежки цих панів кілька разів дивним чином перетиналися перед тим, як завести їх разом на тонку кригу Південного Бугу. Водночас до кожної спільної риси в біографіях Киселя та Мелешка додаються численні відмінності у деталях, які, власне, найкращим чином ілюструють все розмаїття шляхетського загалу ранньомодерної Речі Посполитої.

Почати, напевно, слід з того, що обидві ці знатні особи мали однакове ім'я – Миколай. Так стверджує переважна більшість джерел, хоча М. Костомаров і П. Куліш чомусь називають Киселя Юрієм [8, с. 292; 9, с. 178], а К. Носецький взагалі не знає імені Мелешка та зображує його у своєму «Гербовнику» як невідомого [15, с. 397].

Крім того, обидва ротмістри королівського війська за походженням були українцями, або «русинами», як писав про них П. Куліш [9, с. 178]. Миколай Кисіль походив із стародавньої боярсько-шляхетської родини Киселів, що жила на Волині. Його батьком був володимирський підстолий Григорій Гнівошович Кисіль, а матір'ю – Федора Лазарівна Іваницька [2, с. 235]. Миколай Мелешко також походив зі старовинного боярського роду, що на початку XVI ст. переселився із білоруської Слонімщини в Україну [15, с. 397]. Батьком загиблого під Вінницею ротмістра був Іван (Ян) Мелешко – подільський шляхтич, а матір'ю – Гальшка Рогозинська [10, с. 405]. Офіцери на момент своєї загибелі вже були чоловіками поважного віку, львівський підкоморій Войцех М'яковський в одному з листів пише про них: «...старі ротмістри, обидва гідні, значні і рицарські» [5, с. 134]. Миколай Кисіль встиг повоювати ще у битві під Гнєвом 1628 року й був там поранений кулею у голову [3, с. 418]. Крім того, шляхтичі вже мали дорослих дітей. Кисіль – сина Володимира Миколайовича, який займав уряд київського підстоля та помер в один рік із своїм батьком, та доньку Олену Миколаївну, яка одружилася з брацлавським каштеляном Даніелем Стемповським [2, с. 235]. А в Мелешка була тільки одна донька (її ім'я нам невідоме), яка побралася із Габріелем Бабським герба Радван [15, с. 397].

Проте ці два поважні шляхтичі відрізнялися за своїм віросповіданням: якщо Миколай Мелешко все життя дотримувався римо-католицької церкви та, як зазначає Каспар Носецький, «...у законі нашому помер» [15, с. 397], то його тезка з родини Киселів був уніатом. При цьому стосунки останнього з релігією видаються набагато складнішими, ніж у його побратима по нещастю. Так Миколай Кисіль у своєму тестаменті (складеному напередодні загибелі) писав: «А оскільки за свого життя я завжди лишався у єдності святого Костелу, і всі ті різниці, які відбулися між Східною і Західною Церквами, вважав і вважаю

поверхневими, бо єдиний є Вселенський Костел і єдині віра католицька, в якій є християнське спасіння. В цьому визнанні як за життя я перебував, так і вмираю, і на страшному суді з цим же віровизнанням готовий стати» [6, с. 281]. Про конфесійну толерантність і постійні релігійні пошуки волинського шляхтича свідчать також його посмертні пожертви: костелу володимирських домініканців – 500 злотих, кляштору сокальських бернардинців – 500 злотих, руському і польському шпиталю у Володимирі – по три копи збіжжя щорічно. Поховали ж шляхтича-уніата у родинному склепі, що розміщувався у православному Нізкіницькому монастирі, якому небіжчик заповів 1 000 злотих [6, с. 540]. До того ж слід відзначити, що дружина Миколая Киселя Гальшка Слюбич-Залеська за віросповіданням була римо-католичкою [6, с. 595]. Це й не дивно, бо у першому шлюбі ця жінка була одружена з паном із прихильного Ватикану роду Мелешків, а її доньку відповідно звали Христиною Мелешківною (ось такий цікавий збіг обставин) [6, с. 788].

Існувала ще одна схожа риса у біографії обох шляхетних панів – наявність високого покровителя. Серед аристократії це не таке вже рідке явище, але тут ідеться не просто про взаємини у межах схеми «патрон – клієнт», а про більш тісні родинні стосунки. Отже, покровителем Миколая Киселя був його старший брат Адам – брацлавський, а пізніше київський воєвода, найвпливовіший православний магнат свого часу. Миколаю Мелешку допомагав його вітчим Олександр Пісочинський – новгород-сіверський і уланівський староста, дуже впливова особа у Чернігівському воєводстві.

Про стосунки братів Киселів відомо значно більше, тому почати варто саме з них. У житті бездітного Адама єдиний рідний брат, до того ж ще й молодший, посідав надто важливе місце. Магнат ніколи не позбавляв Миколая своєї опіки, за що той платив йому щирою вдячністю. У власних листах до брацлавського воєводи Кисіль-молодший звертається до нього з великою повагою: «ваша милість, мій брат і благодійник», «ваша милість, мій милостивий пан» і ставить підпис: «милостивого пана нижайший брат і слуга» [7, с. 168–170]. Брати Киселі, певно, були досить близькими та протягом життя підтримували один одного. Вони в різні роки закінчили один навчальний заклад – Замойську академію [10, с. 164]. Протягом 1632–1634 рр. ці знатні пани брали участь у Смоленській війні, причому Миколай служив товаришем у хоругві коронного канцлера Томаша Замойського, якою командував Адам. Саме про заслуги молодшого брата під час бойових дій Кисіль (тоді ще київський каштелян та чернігівський підкоморій) нагадує 1637 року в листі до свого патрона Т. Замойського і просить високого сановника допомогти Миколаю отримати уряд володимирського судді, вказуючи, що той заслужив посаду «власною кров'ю» [10, с. 158]. Проте король тоді віддав володимирське суддівство іншому шляхтичеві, а Кисіль-молодший отримав лише новгород-сіверське хорунгівство. Згодом завдяки підтримці Адама Киселя його молодший брат став ще й черкаським старостою.

Брати Киселі разом їздили у ролі послів на сейми: 1635 року – Адам від Чернігівського воєводства, а Миколай – від Волинського, 1637 року – обидва вже представляли чернігівську шляхту [10, с. 403, 406]. Також вони вдвох входили до так званої граничної комісії, що була створена 1646 року заради завершення делімітації кордону між Річчю Посполитою та Московським царством [10, с. 208].

Молодший брат був правою рукою Адама Киселя під час його тривалої боротьби, що велася заради закріплення родини на Чернігово-Сіверщині протягом 30–40-х років XVII ст. Володіння панського роду Киселів, що, до речі, завжди межували між собою, постійно розширялися, поглинаючи ділянки сусідів та вільні землі. Як зазначає сучасний український дослідник П. Кулаковський: «Крім Охромівич та Верхолісся, які існували на землях Киселів (формально їх володільцем виступав Миколай), до 1638 р. з'явилися населені пункти Кисільгород, розташований на правому березі Мени нижче від Верхолісся, Щепалів (сучасний Чепелів) та Лози, розташовані поблизу впадіння Турії в Турчанку» [10, с. 293]. Братам Киселям доводилося й активно заселяти ці землі (особливо північ Домислинської волості й міжріччя Сноу та Десни) колоністами, причому головна роль у цій копіткій справі

відводилася Миколаю, який, певно, був очима і словом свого старшого брата на Чернігово-Сіверщині. Під час боротьби за землю у межах новоствореного воєводства Киселям неодноразово доводилося узгоджувати численні проблеми, що виникали між ними та представниками різних магнатських та шляхетських фамілій. Зокрема, виникали торговельні суперечки між братами та польним гетьманом Миколаєм Потоцьким, коронним підкоморієм Адамом Казановським, з родинами Калиновських, Паців, Солтиків, із чернігівським скарбником Михайлом Ясликовським, з Яном і Кшиштофом Фащами та з багатьма іншими могутніми аристократами.

Далеко не завжди вдавалося дійти порозуміння мирним шляхом, через що виникали й конфлікти. Особливо напруженими залишалися стосунки між Киселями та новгород-сіверським старостою Олександром Пісочинським, який відверто претендував на лідерство між місцевими землевласниками. Він намагався розставити на всі важливі посади своїх клієнтів, часто вдавався до насильницьких дій і не боявся вступати у відкритий конфлікт навіть із високими сановниками. Так, наприклад, новгород-сіверський староста 1635 року захопив замок у місті Батурин, що належав самому коронному канцлерові Єжі Оссолінському. Не зважаючи на королівські накази Пісочинський відмовлявся покинути завойовану територію, і канцлерові довелося повертати батуринський замок штурмом [10, с. 277–278]. Як зазначає П. Кулаковський: «О. Пісочинський з огляду на більш сильну позицію у повіті, порівняно з А. Киселем, був менш толерантним до урядників, які не мали зобов'язань стосовно нього. Так, він намагався шляхом силового тиску усунути з повіту Миколая Киселя і, як наслідок, Адам Кисіль вимушений був апелювати до свого патрона Томаша Замойського» [10, с. 159]. Зрештою, Олександрові Пісочинському таки вдалося відібрати у молодшого Киселя частину маєтностей у Новгород-Сіверському повіті. Причому не виключено, що у силових акціях проти новгород-сіверського хорунжого брав участь і пасинок невгамовного Пісочинського на ім'я Миколай Мелешко. Принаймні достеменно відомо, що наїзди на новгород-сіверського стольника Яна-Вацлава Карського Пісочинський здійснював з метою відібрати в нього уряд саме для Мелешка [10, с. 160, 165]. Тому зустріч двох Миколаїв – Киселя і Мелешка, – цілком вірогідно, могла відбутися задовго до початку козацької реbelie 1648 р., до того ж цим високородним панам, напевно, траплялося бачити один одного й крізь приціл мушкету.

Після початку Хмельниччини, коли повстання охопило землі Чернігівського воєводства, шляхтичі-суперники мали забути про минулі протиріччя та переймалися здебільшого порятунком власного життя. Проте хорунжий новгород-сіверський Миколай Кисіль до останнього намагався боронити родинне майно на Волині (на Чернігівщині все остаточно було вже втрачено). Так, у жовтні 1648 року він запевнює свого брата у листі: «Після від'їзду вашої милості милостивого пана з Ухані мої наміри були такими: залишатися на місці й доти не рухатися далі, доки вже неприятель не відтіснив би мене від майна мого та вашої милості мого милостивого пана» [7, с. 169].

Безумовно, завданням молодшого Киселя залишався захист не тільки родових маєтків, його обов'язком була оборона всього краю. Ще 25 червня 1648 року на сеймику в Луцьку місцева шляхта сформувала потужний полк із 1400 вершників й обрала своїм полковником Адама Киселя. У разі відсутності брацлавського воєводи командування переходило до його молодшого брата Миколая, який фактично й керував вказаним підрозділом протягом літа-осені 1648 р. Формально під рукою новгород-сіверського хорунжого в цей час знаходилися хоругви таких видатних лицарів, як Томаш Сапега, Килиян Вільгорський, Захаріуш Святополк Четвертинський, Лукаш та Ян Гулевичи, Кшиштоф Сапега, Олександр Лисаковський, Ян Линевський та Ян Талібовський [16, с. 185]. У своєму листі до старшого брата Миколай зазначає, що в боях втратив більшу частину своїх людей: «Ми трималися немало часу біля Бугу у бажанні затримати цей ворожий напад, але коли у наступ перейшла велика кількість цих зрадників, а солдатів без грошей не було чим втримати, – ми змушені були відступити» [7, с. 169]. Щодо власних планів новгород-сіверський хорунжий

повідомляє свого благодійника: «...цим своїм листом благаю в. м. м. м. пана, щоб ти у даному випадку попідкував про мене й про тих, хто плететься разом зі мною... Хоча б лише ми мали змогу розмістити наших дружин, а самі знов, дасть Господь Бог, разом із щасливо обраним королем обернемося якомога скоріше проти цього неприятеля» [Там само].

Восени 1648 року обидва Киселі і Миколай Мелешко зустрілися на сеймі, де шляхта обирала нового польського короля. Усі вони були послами від Чернігівського воєводства [14, с. 147, 217]. У січні-березні 1649 року Миколай Кисіль разом із брацлавським воєводою їздив із дипломатичним посольством до українського гетьмана Богдана Хмельницького [18, с. 13–14, 16; 13, с. 303]. Що робив у той час пан Мелешко, нам достеменно невідомо. Приблизно у цей період Миколай Кисіль стає ротмістром панцерної (козацької) хоругви коронного війська, Миколай Мелешко отримав під свою руку такий самий загін тільки в середині 1650 року [19, с. 492, 496].

Якщо про заслуги новгород-сіверського стольника під час війни з козаками ми маємо надто мало інформації, то про його земляка – новгород-сіверського хорунжого відомостей значно більше. Миколай Кисіль, вірогідно, брав участь в обороні Збаража [20, с. 138], у серпні наступного 1650 року він здійснював самостійну дипломатичну місію до українського гетьмана, закликаючи останнього вивести запорожців із шляхетських маєтків на Брацлавщині [1, с. 500; 13, с. 324]. Богдан Хмельницький тоді начебто так розлютився на посланця, що ледве не наказав його повісити [8, с. 292]. Але на щастя для молодшого Киселя він повернувся живим з тієї подорожі та вже на початку вересня взяв активну участь у формуванні загонів посполитого рушення з шляхтичів-біженців із Чернігівського воєводства [1, с. 505]. Шляхтич мав на це повне право, оскільки у вересні 1649 р. Адам Кисіль домігся від нового короля пожалування молодшому братові уряду черкаського старости [1, с. 320].

Надалі ми зустрічаємо двох ротмістрів вже у березні 1651 року під стінами Вінницького монастиря. Перед тим вони у складі війська гетьмана Калиновського взяли участь у захопленні містечка Красного. Але на річці Південний Буг їхній бойовий шлях остаточно перервався. Існують різні дані про масштаби польських втрат у цьому бою. Найчастіше говориться про кілька сотень загиблих жовнірів [12, с. 145]. Проте, як зазначає у своєму щоденнику учасник того походу Станіслав Освенцім, з хоругви пана Киселя загинуло сім товаришів, а з хоругви пана Мелешка втопилися лише три вершники [17, с. 269]. Нагадаємо, що в кожному з цих підрозділів нараховувалося по 100 бійців [19]. В іншому анонімному щоденнику походу коронних військ Калиновського говориться: «...врятовано усіх..., але черкаський староста і пан Мелешко забиті...» [5, с. 89]. В уривку з листа коронного підканцлера до Я. Радзівіла вказано: «...черкаський староста і пан Мелешко з п'ятнадцятьма товариства на Бугу, провалившись, втопились...» [5, с. 436], а львівський підкоморій В. М'яківський зазначає, що ротмістри «...загинули разом із шістнадцятьма товаришами» [5, с. 134].

Щодо обставин загибелі королівських офіцерів також маємо доволі суперечливі дані. Звичайно, в українській історіографії поширена класична версія про те, що обидва пани пішли на дно Південного Бугу. Однак у документах можна натрапити й на інші відомості. Наприклад, у листі звенигородського старости пана Гулевича до чернігівського старости говориться: «...і так тіла наших загиблих залишилися на побоїщі; важко їх було унести, бо неприятель потужно боронився» [5, с. 97]. Інші свідчення вказують деякі подробиці, що також ставлять під сумнів історію про утоплених. «Тіло пана Мелешка однак знайшли і воно відправлене до Бару, а тіло пана черкаського старости з'їли пси, знайшли тільки одну руку і одну ногу, і голову», – розповідає коронний гетьман Миколай Потоцький в одному зі своїх листів [5, с. 428]. Про це ж саме говорить і ротмістр Гулевич: «Тіло небіжчика п. черкаського старости, зжалься Всемогутній Боже, з'їли пси, залишилася тільки сама голова та одна нога, через що великий жаль мусить бути його брату» [5, с. 97]. Натуралістичну історію про руку, ногу та голову Миколая Киселя ми доволі часто можемо побачити в літературі, присвяченій подіям національно-визвольної війни. Проте з огляду на жахливі реалії війни більш

правдоподібною виглядає версія, викладена у щоденнику дій коронного війська М. Калиновського на Поділлі. Там, зокрема, написано: «...і зараз у тіла його мості п. Киселя пси виїли внутрощі, голову і одну руку, бо не могли зразу ж тіло врятувати і відігнати псів» [5, с. 89].

Тіло пана Мелешка, як вже було сказано, відвезли до Бару, а останки черкаського старости відправили до його старшого брата. Адам Кисіль, коли дізнався про факт і про обставини загибелі рідного брата, впав у розпач. Воєвода київський у великому горі очікував на повернення йому останків Миколая. Свій нестерпний біль від зустрічі «...на очах у всього війська з'їденого тіла» він передав у таких словах: «Не менше завинили в тім безбожні й нависні люди в самій вітчизні, що так шарпали старинну цноту, віру і славу дому мого, що мій милий брат, щоб засоромити обмовців умисно шукав смерті на тім полі і запечатав її гоїно пролітою кров'ю. З тим наміром і рішенням він поїхав; коли б скалічене здорове не розлучило мене з ним, і я б у тім йому поміг і там би запечатав – бо хто не бачить, куди йде фатум нашої вітчизни...Війну цю взагалі почато на винищення останку шляхти польської» [4, с. 195, 17, с. 274].

Трохи згодом під час листування з Адамом Киселем у контексті звинувачення польської сторони у порушенні перемир'я Богдан Хмельницький згадав і про загиблого Миколая Киселя. «Мені (його – В. П.) шкода, як великого лицаря та мого приятеля, – писав магнатові український гетьман, – але сам він цього прагнув. Та оскільки Ляхи розпочали цю війну, то й наситяться нею» [9, с. 178].

Таким чином, у межах цієї статті було показано, що життєві шляхи польських ротмістрів Киселя та Мелешка мали багато спільних рис. Більш того, ці пани, цілком вірогідно, могли зустрічатися й до війни з козаками, причому у ті «мирні» часи вони належали до ворожих шляхетських кланів, що вели запеклу боротьбу за землі на території новоутвореного Чернігово-Сіверського воєводства. Під час Хмельниччини ці офіцери також могли зустрічатися на елекційному сеймі 1648 р., де обирали нового короля Речі Посполитої.

Література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3, Т. 4. – К., 1914 – 946 с.
2. Ворончук І. О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела) / І. О. Ворончук. – К.: Вища школа, 2009. – 510 с.
3. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М.: Издательство АН СССР, 1953 – Т. 1. – 584 с.
4. Грушевський М. Історія України-Русі: Т. IX: друга половина / М. Грушевський. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957. – С. 870 – 1630.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2: (1650–1651 рр.) / Упорядн. Ю. Мицик. – К., 2013. – 704 с.
6. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. / М. В. Довбищенко. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 882 с.
7. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. – К.: Наукова думка, 1954. – 828 с.
8. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. Историческая монография. В 3 томах. / Н. И. Костомаров. – СПб.: Тип-я М. М. Стасюлевича, 1884. – Т.2. – 445 с.
9. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). В 3 томах. / П. А. Кулиш. – М.: Университетская типография, 1889. – Т. 3. – 409 с.
10. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648 / П. Кулаковський. – Київ: Темпора, 2006. – 495 с.
11. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 501 с.

12. Таирова-Яковлева Т. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве / Т. Таирова-Яковлева. – М.: Центрполиграф, 2011. – 470 с.
13. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. / За ред. В. Смоля. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
14. Elektorów poczet, którzy niegdyś głosowali na elektorów Jana Kazimierza roku 1648, Jana III. roku 1674, Augusta II. roku 1697, i Stanisława Augusta roku 1764, najjaśniejszych Królów Polskich, Wielkich Książąt Litewskich, i.t.d. / ułożył i wydał Oswald Zaprzaniecz Siemuszowej Pietruski. Lwów: nakładem Kajetana Jabłońskiego; drukiem Wawrzyńca Pizsa, 1845 – 446 s.
15. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. – Lipsk, 1841 – T. VI. – 588 s.
16. Kupisz D. Wojsko powiatowe województwa Wołyńskiego w XVII wieku / D. Kupisz. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2009, – № 22 – С. 182–188.
17. Stanisława Oświęcimsa dyaryusz 1643–1651 // *Scriptores rerum Polonicarum.*, 1907, – T. XIX – S. 1–399.
18. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski, diaryusze, relacye, pamiętniki i.t.p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimiérza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. – Kraków, 1845 – T. 2. – 368 s.
19. Wimmer J. Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648–1655 / J. Wimmer // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 1960 – T. 5. – S. 477–509.
20. Zawistowski W. Kto jest kim w Trylogii Henryka Sienkiewicza / W. Zawistowski. – Gdańsk: Tower Press, 1999. – 431 s.

УДК 316.647.82(=411.16):378.4(477)»188/191»

В. І. Семененко, В. В. Петровський
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

«ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В ДІЯЛЬНОСТІ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ (80-і рр. XIX ст. – початку XX ст.)

У статті розглядається проблема, пов'язана зі штучними труднощами, які створювалися царськими урядовцями для осіб єврейської національності при отриманні вищої освіти в період 80-х рр. XIX ст. – початок XX ст. Мова йде і щодо дискримінації євреїв, котрі намагалися одержати вчені ступені і стати викладачами університетів. На конкретних прикладах розглянуто історію боротьби тих представників єврейського народу, яким вдалося подолати на цьому шляху численні перепони. Проаналізовано також рівень антисемітизму серед викладачів університетів.

Ключові слова: єврейська проблема, дискримінація, університети, приват-доцент, процентна норма, студентські заворушення, антиєврейські постанови.

В статье рассматривается проблема, связанная с искусственными трудностями, создаваемыми царскими властями для лиц еврейской национальности при получении высшего образования в период 80-х гг. XIX в. – начало XX в. Речь идет о дискриминации евреев, которые стремились получить ученые степени и стать преподавателями университетов. На конкретных примерах рассмотрена история борьбы тех представителей еврейского народа, которым удавалось преодолевать на этом пути многочисленные препятствия. Проанализирован также уровень антисемитизма среди преподавателей университетов.

Ключевые слова: еврейская проблема, дискриминация, университеты, приват-доцент, процентная норма, студенческие волнения, антиеврейские постановления.

The article considers the problem, connected with artificial difficulties, created by the royal authorities for Jewish nationality in obtaining higher education during the eighties of the 19th – early 20th century. We are talking about discrimination against those Jews who search after getting scientific degrees and become university professors. The history of the struggle of those representatives of the Jewish people was examined on the specific examples. Those representatives managed to overcome numerous obstacles on this way. The level of anti-Semitism was analyzed among teachers from universities of Ukraine.

Key words: Jewish problem, discrimination, universities, assistant professor, interest rate, student unrest, anti-Jewish decrees.

Проблеми співжиття національних меншин у Російській імперії завжди викликали складність, конфліктні ситуації практично у всіх сферах життєдіяльності. Релігійні, мовні, побутові особливості неслов'янських народів влада часто намагалася нівелювати, посилюючи свої асиміляційні зусилля. Особливо жорстко, наступально, методично такі заходи вживалися до єврейського та польського етносу. Не в останню чергу представників цих народів дискримінували і в сфері освіти, особливо університетської. Протягом XIX – початку XX ст. в суспільну думку наполегливо «імплантувалася» ідея єврейської змови, спрямованої проти панування великоросів. Зокрема, практично всі опозиційні виступи студентства у вищій школі Російської імперії пояснювалися політичними інтригами єврейства.

Дослідження «єврейської проблеми» в Російській імперії почалося давно і велося як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Не беручи до уваги заангажовані політико-

ідеологічними штампами публікації, вкажемо на ті з них, де це питання розглядали з суто наукової точки зору. На жаль, у період XIX – початку XX ст. таких об'єктивних досліджень дуже мало. Що стосується проблеми ключової участі осіб єврейської національності в організації студентських заворушень, то, як правило, навіть такі «знавці» даного питання, як О. М. Калмикова, В. Образцов, Л. Андрєєв, Є. Маєвський, Б. Староверов, І. Линниченко підтримували обвинувачення влади. Скажімо, в нарисі, присвяченому історії університету св. Володимира в Києві за 1881–1894 рр., зроблено висновок, що студенти-євреї старших курсів медичного факультету – «самий неспокійний елемент». Автори обвинувачували їх в провокуванні заворушень, не вдаючись до аналізу їхніх причин [34, с. 24–25]. В радянські часи ця тема в науковому плані не розроблялася і використовувалася лише у агітаційно-пропагандистському плані для критики дореволюційного режиму та системи університетської освіти.

Протягом кінця 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. світ побачили багато змістовних праць, які висвітлювали систематичні обмеження доступу єврейської молоді до вищої та середньої освіти, викладацької роботи, дискримінаційні заходи щодо місця проживання та професійної зайнятості [11; 38; 39; 40]. А. Безаров довів, що у вищих урядових сферах Російської імперії з кінця 80-х рр. міцно закріпилася думка щодо єврейського характеру російського революційного руху – і не лише у студентському середовищі. При цьому студенти-євреї з радикальними поглядами ідейно поєдналися з російськими студентами лівих поглядів. І саме в університетах, які були, за виразом А. Безарова, «плавильними котлами» для єврейської інтелігенції [2, с. 53–54]. Ідейно-політичні, духовні запити студентів-євреїв Новоросійського університету, їхню роль в опозиційному русі частково аналізують Г. Хаусманн [41] і Т. Маурер [44]. Але комплексного дослідження вказаного питання у наявній історичній та історико-педагогічній літературі не існує, хоча архівні матеріали щодо нього досить численні.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на базі історичних та історіографічних джерел визначити певною мірою реальну ситуацію з правами єврейської меншини на отримання вищої освіти, наукових ступенів, проаналізувати ставлення влади та викладацького корпусу до студентів-євреїв, долю їхньої участі у студентських заворушеннях. Мова йде в основному про події, що відбувалися у дореволюційних університетах України протягом кінця 80-х рр. XIX ст. – початку XX ст. Але для повноти розуміння проблеми будуть залучатися матеріали децю ранішої епохи.

Хоча формально з 1804 р. євреям дозволялося вчитися в будь-яких навчальних закладах Російської імперії, але, наприклад, у Харківському університеті перші студенти-євреї з'явилися лише у 1834 р. Безглуздий міф щодо використання євреями крові християнських хлопчиків, запущений ще в сиву давнину, загострення конкуренції між православними та єврейськими купцями, значна кількість євреїв-медиків, їхній опір асиміляції викликали ряд обмежень (крім добре відомої межі осідлості для осіб юдейського віросповідання (1791–1917)). У 1821 р. євреїв виселили з сільських населених пунктів Чернігівської губернії, у 1882 р. – із сіл Полтавської губернії, у 1827 р. – з Києва, у 1830 р. – із сіл Київської губернії і т. д. З 1836 р. цензура духовних книг для єврейського населення призвела до спалення багатьох з них. Були знищені єврейські типографії, які їх друкували, крім Києва (потім її перевели до Житомира) та Вільно [18, с. 6–10].

В єврейському середовищі давно існували інтелектуали, які намагалися, апелюючи до влади, забезпечити нормальне співжиття своїх єдиновірців у слов'янському суспільстві. Першою такою спробою була праця Л. Неваховича (майбутнього тестя І. І. Мечникова) 1829 р. російською мовою «Вопль дщери иудейской. Проект о благоустройстве расстроенного положения народа еврейского, до миллиона людей обоого пола, и в России обращающегося, с некоторыми по сему предмету изъяснениями со времени присоединения оногo с Польши с разными провинциями к России». Він надіслав цей документ Миколі I, а останній віддав його жандармам [19, с. 147]. Серед громадян (і не тільки Російської імперії) споконвічно, як писав М. І. Костомаров, повторювалася заявлена фраза: «Деньги! Жид любит деньги, больше всего любит жид деньги» [36, с. 116].

Юдофобські настрої, звичайно, мали місце і в системі освіти, не в останню чергу – серед чиновників Міністерства народної освіти та попечителів навчальних округів. Так попечитель Київського навчального округу С. І. Давидов 9 жовтня 1840 р. запросив думку Міністерства: чи

можна приймати до університету євреїв з Царства Польського. Тому що воно не зважилося відповідати на це питання самостійно, чиновники надіслали запит до Сенату. Не дочекавшись відповіді, Міністерство на початку 1841 р. повідомило попечителю: євреїв не треба зараховувати до університету. В результаті двох наявних студентів-євреїв було виключено [5, с. 263]. Напевне керівники освіти вважали їх ще більш небезпечними, ніж поляків, яких міністр С. С. Уваров мріяв перетворити на росіян. Адже у 1834 р. він наказував «сглаживать те характеристические черты, которыми польское юношество отличается от русского и в особенности подавлять в нем мысль о частной народности» [9, с. 9].

Щоб повернути на свій бік деякі категорії єврейського населення, царська влада у 1859–1867 рр. прийняла ряд рішень, згідно з якими поза межею осідлості могли проживати євреї з вищою освітою, а також їхня прислуга. Аналогічне право одержали купці I гільдії, члени їхніх сімей і прикажчики, євреї, що стали православними, єврейки-дружини християн та інші – всього 7 категорій. Враховуючи значну нестачу лікарського персоналу, з 19 січня 1879 р. де завгодно могли селитися аптекарські помічники, фельдшери, повивальні бабки. Але в цьому ж році євреям було заборонено відкривати приватні читальні і бібліотеки. У 90-х рр. прикажчики-євреї не мали права жити в Києві там, де вони бажали, а лише у Плоській та Либідській частинах. Якщо євреї з інших населених пунктів прибували до Києва, вони там могли перебувати не більше доби. У 1896 р. дітей євреїв було заборонено брати до гімназій Київського навчального округу [6, с. 146, 170–176]. А до університетів, як відомо, можна було вступати, лише маючи гімназичний атестат.

У 90-х рр. царську владу неабияк занепокоїв факт суттєвого зростання кількості студентів-євреїв: за 1862–1881 рр. їх стало більше в 14 разів. У березні 1880 р. газета «Новое время» у статті «Жид идёт!» пророкувала: євреї через деякий час заберуть собі всю інтелектуальну та матеріальну владу. Конкретно у 1886 р. в університетах Російської імперії навчалися 1856 студентів єврейського походження, що складало 14,5 % від кількості всіх студентів [43, р. 701].

Жорстка дискримінація мала місце щодо тих осіб єврейської національності, які намагалися, отримавши вчений ступінь, стати викладачами університетів. У травні 1866 р. вчена рада університету імені св. Володимира подала до Міністерства народної освіти наступний запит: чи можуть євреї бути приват-доцентами, а потім і штатними викладачами університету. 7 липня надійшла відповідь: євреям не можна бути викладачами політичних, юридичних та історичних наук, тому що вони засновані на принципах християнської релігії [49, ф. 707, оп. 52, спр. 37, а. 3 зв. -4]. Виходить, що заборона не стосувалася медичних наук, однак ставлення до приват-доцента, спеціаліста з офтальмології М. О. Мандельштама свідчить про інше. Він учився у Дерптському, потім Харківському університетах. Після закінчення останнього у 1860 р. мав значну лікарську практику у Чернігові, 4 роки підвищував кваліфікацію у Берліні й Гейдельберзі. Став улюбленим учнем німецького фізика, математика, фізіолога, психолога Г. Л. Ф. Гельмгольца, у Вісбадені став завідуючим очної клініки професора А. Пагенштехера. Відхилив запрошення очолити очну клініку в США. Після захисту докторської дисертації у Військово-медичній академії в Санкт-Петербурзі 1868 р. жив у Києві. 12 років був приват-доцентом на кафедрі офтальмології. Тричі медичний факультет обирав його на посаду екстраординарного професора, але вчена рада не затверджувала, тому що М. О. Мандельштам не бажав зрікатися своєї віри. У «Листі до 24 професорів» 1880 р. він писав: «Позвольте вам прочитати лекцію об основах нравственности. Краснея за вас, я назову вам действительную причину – вы меня забаллотировали, потому что я еврей», це «глумление над наукой, попытка изнасилования еврейской совести» [23, с. 17, 26–27].

Ще гіршою склалася доля доктора медицини, спеціаліста з акушерства П. С. Фінкеля. Навесні 1875 р. він згідно зі Статутом 1863 р., претендуючи на посаду приват-доцента університету св. Володимира, провів дві пробні лекції, pro venia legendi йому, як доктору медицини, захищати було не потрібно. Але рішення щодо свого прийняття на посаду більше року він не міг отримати. На його запит попечитель Київського навчального округу генерал-лейтенант П. О. Антонович відповів, але не П. С. Фінкелю, а ректору. В листі від 27 квітня 1876 р. говорилося: «Допущение в эту среду евреев, хотя бы они и удовлетворяли всем необходимым требованиям, я считаю вредным». За його словами, в університеті «еврейский элемент так могуч и силен..., что при

малейшої можливості отразитися на ході університетського дела». Хоча міністр народної освіти Д. А. Толстой не забороняв брати євреїв викладачами медичного факультету, однак попечитель П. О. Антонович 25 травня 1876 р. наказав відмовити П. С. Фінкелю в посаді приват-доцента [49, ф. 707, оп. 261, спр. 15, а. 2-5].

У 1887 р. відомий вчений, майбутній Нобелівський лауреат І. І. Мечников покинув Новоросійський університет в знак протесту проти переслідування ректором С. П. Ярошенком викладачів-євреїв О. А. Веріго, Л. С. Ценковського, цькування М. Я. Герценштейна. Останнього у 1880 р. міністерство не затвердило викладачем Московського університету, заявивши, що «до 7-го покоління нельзя давать еврею университетскую кафедру» [12, с. 169]. Для І. І. Мечникова, який у 1909 р. писав, що джерелом його наукового таланту було саме єврейське походження, таке ставлення до колег було свідомим гальмуванням науки в Російській імперії [45, с. 96].

Після вбивства 1 березня 1881 р. царя Олександра II, єврейських погромів О. М. Калмикова констатувала: «Єврейский вопрос – самая острая злоба дня у нас в настоящее время», тому що його висунуло на перший план страшне людське обурення [10, с. 20]. Між тим у єврейських колах на той час було досить багато тих інтелігентів, що закликали свій народ долучатись до російської культури. Один з ідеологів юдейсько-християнського руху, лікар і публіцист В. Португалов умовою нормального існування єврейства вважав його злиття з російським народом. В Одесі ще на початку 60-х рр. більше третини жителів-євреїв розмовляли майже виключно російською мовою. З'явилася російськомовна єврейська література, преса. Однак почуття ворожості до євреїв – «всесвітнього ворога християнства» – не зникало навіть серед викладацького персоналу університетів. Так, професор Новоросійського університету І. А. Линниченко у 1885 р. таким чином описував ситуацію серед студентів: «... у нас идёт борьба элементов жидовинов с Русью, борьба форменная, с мордобитием – результат: уволены 7 студентов (6 жидов)» [20]. При обговоренні на засіданні вченої ради Харківського університету питання щодо обмеження кількості студентів-євреїв на медичному факультеті лише Л. Гіршман та І. Щелков не підтримували такого рішення. 8 професорів заявили, що їх не може бути більше 10 %, троє – за 15-процентну норму, а професор В. Крилов пропонував 5 %. На цей час, тобто у 1884 р., на факультеті було 38 % студентів єврейського походження, а на II курсі – навіть 44 %, включаючи й тих, що вихрестилися до православної віри [16, с. 296].

У Новоросійському університеті студенти-євреї склали 30,7 % на медичному, 41,2 % – на юридичному факультетах [38, р. 251]. Ректор Варшавського університету М. О. Лавровський (колишній викладач педагогіки у Харківському університеті) 16 грудня 1884 р. навіть введення системи гонорару для викладачів не бажав з суто шовіністичних причин. Він писав міністру народної освіти І. Д. Делянову, що встановлювати грошову залежність російського викладача від польсько-єврейської аудиторії абсолютно недоцільно [7, с. 74].

Усілякі перепони, як і раніше, виникали на шляху тих євреїв, що бажали працювати викладачами університету св. Володимира. М. К. Ренненкамф 1 березня 1886 р. інформував попечителя Київського навчального округу І. П. Новікова про свою точку зору щодо призначення євреїв на посаду приват-доцентів. В документі говорилося, що «евреи, получившие образование, и в особенности высшее, почти всегда отличаются духом ложного либерализма и при всех удобных случаях становятся на сторону противоположительственных и особенно национальных брожений, чему неоднократно были примеры в стенах университета св. Владимира» [46, ф. 16, оп. 465, спр. 240, а. 2]. Попечитель Київського навчального округу П. О. Антонович раніше відзначав: під час студентських сходок і заворушень студенти-євреї, як правило, грали роль лідерів [49, ф. 707, оп. 52, спр. 37, а. 5].

Студентські виступи масового характеру відбувалися в Російській імперії періодично: у 1869, 1874, 1878, 1881, 1882, з 1887 по 1901 рр. – сім разів, з 1902 до 1917 рр. – ледь не щороку. У 1887 р. влада вирішила запровадити процентну норму для осіб єврейської національності при вступі до середніх та вищих навчальних закладів. Мотивації були наступні: щоб вони не займали на гімназійній чи студентській лаві тих місць, які призначалися для християнської молоді. По-друге, цим заходом зменшувалась кількість активного бунтівного елемента, до якого зараховувалася

єврейська молодь. До столичних навчальних закладів дозволялося зараховувати 3 % євреїв (з 1901 р. – лише 2 %), до навчальних закладів Казанського та Харківського навчальних округів – 5 % (з 1901 р. – 3 %), в межі осідлості – 10 % (з 1901 р. – 7 %). Правда, влітку 1905 р. ці норми скасували, але не надовго – у 1907 р. вони були відновлені [28, с. 62–67].

Завдяки цим обмежувальним нормам більшість євреїв-випускників гімназій отримували студентський квиток, як правило, маючи золоті медалі. Хоча це їм потім не допомагало: у 1887 р. з Новоросійського університету за участь у протестних акціях звільнено 13 студентів – майже всі були євреями [13, с. 425].

Ідеолог російського ультраконсерватизму К. П. Победоносцев запевняв імператора Олександра III, що в Російській імперії створена невласлива місцевим умовам система освіти, які відривала кожного від рідного середовища. Саме завдяки їй студенти-євреї, стверджував він, захоплювалися радикальними політичними й соціальними ідеями, фантастичними мріями і надмірними претензіями. Для К. П. Победоносцева та його численних прихильників аксіомою була думка щодо єврейського характеру російського революційного руху [1, с. 158–159]. Між тим серед російського єврейства на той час уже існувала течія сіонізму, яка на початку XX ст. заявила про себе досить відчутно й авторитетно. Його лідери не вважали справу вищої освіти в Російській імперії кровно й нерозривно пов'язаною з умовами національного життя єврейства. Саме вона, на їхню думку, здатна зруйнувати релігійні основи єврейського народу і підвалини єврейського націоналізму [3, с. 119].

Однак значна частина єврейської молоді прагнула здобути вищу освіту, хоча навіть з університетським дипломом кар'єрне зростання для євреїв не було легким. Наприклад, єврей-випускник юридичного факультету міг стати присяжним повіреним (адвокатом) лише за рішенням міністра юстиції (якщо він залишався вірним юдейській вірі). Тому переважна більшість таких випускників могли бути тільки помічниками присяжного повіреного. Такі правила, як не дивно, не розповсюджувалися на мусульман і караїмів.

Несприйняття єврейства нерідко носило форми, шкідливі для Російської держави. Наприклад, випускник Новоросійського університету В. Хавкін отримав у Пастерівському інституті Парижу протихолерну вакцину. У 1892 р., коли в Російській імперії хворіли на холеру більше 600 тис. осіб, він запропонував методику вакцинації для них. Але тому, що він був єврей, ще й під поліцейським наглядом, від його послуг відмовились. Після цього він виїхав до Індії, де рятував людей від цієї недуги. До цього часу у Бомбеї існує «Інститут Хавкіна» [11, с. 221–224].

Дискримінація щодо студентів-євреїв існувала і в питанні оплати навчання. У грудні 1891 р. декан медичного факультету Харківського університету проф. П. І. Ковалевський обурився тим, що частину малозабезпечених студентів-євреїв звільнили від оплати. Він заявив, начебто таке рішення невірне і незаконне. Хоча на той час у Казанському, Новоросійському, Варшавському університетах євреїв, які надавали «довідку щодо бідності», звільняли від оплати. У Дерптському та університеті св. Володимира, навпаки, це заборонялось. Нарешті 5 лютого 1892 р. Міністерство народної освіти вирішило: право на звільнення від оплати за навчання допускалося лише стосовно християн. Лише для тих студентів-євреїв, що раніше отримали право на безкоштовне навчання, ця пільга залишалася [48, ф. 733, оп. 150, спр. 386, а. 197–198, 204–210].

Характеристики випускників гімназій, які в якості секретного документу надсилалися ректору, нерідко містили образливі для представників національних меншин вирази. Скажімо, випускника Катеринославської чоловічої гімназії 1898 р. Семена Розенгорта описали так: «От природы, как еврей, самое трусливое существо: перед кем не чувствует страха, смел, отважен, криклив, назойливо-нахален». Далі автор характеристики писав, що С. Розенгорту треба не мріяти про вищу освіту, а займатися посильною практичною роботою. Не кращою виглядала й характеристика випускника Єлисаветпольської гімназії вірменина Погоса Асрібекяна. Хоча й було відзначено його працелюбність, але розумові здібності вказано посередні. Крім того, підкреслювалося: «...не без восточной скрытности и подозрительности. Для жизни университетской, научной, усердной, кропотливой почти не пригоден» [50, ф. 1, оп. 4, п. 4].

Під час правління Олександра III було прийнято 65 антиєврейських постанов, при Миколі II –

50 постанов. Влада заохочувала створення антисемітських організацій (з 1901 р. у Харкові, приміром, існувала «Ліга антисемітів», до якої входили студенти), у 1907 р. заборонено брати дітей євреїв до привілейованої гімназії № 1 м. Києва і т. п. З кінця XIX ст. у містах іменували тих євреїв, що незаконно там проживали, «швейцарськими підданими». Вони платили швейцарам по 2-3 руб. щомісячно, щоб він їх не видав поліції. Не дивно, що з 1820 по 1914 рр. 2 млн. євреїв виїхали з Російської імперії, а в 1913 р. більше 7 тис. євреїв – підданих Росії – навчалися у зарубіжних університетах (значна частина з них не повернулася на батьківщину). При більш розумній національній політиці в державі було б не 2170 (до 1917 р.) медиків, психологів, біологів єврейського походження, а значно більше [11].

Безумовно, елементи європеїзації, модернізації єврейства в душі ліберальної ідеології приносили свої результати. Водночас частина тих євреїв, що не сповідувала «палестинофільської» ідеології, не вливалася до рафінованої міської інтелігенції, неминуче пролетаризувалася. Перетворюючись на маргіналів (в чому значною була провина правлячого режиму), вони поєднувалися з російськими радикалами, яких на початок XX ст. виявилось досить багато саме в університетах. Не випадково колишній студент Харківського університету Л. Б. Гольденберг ще у 1876 р. створив у Лондоні разом з А. Ліbermanом «Товариство єврейських соціалістів». П. Аксельрод, який навчався в університеті св. Володимира, став професійним революціонером. Такі радикали не вважали себе носіями єврейства (П. Аксельрод ще в 4-му класі гімназії порвав стосунки з традиціями юдаїзму) [2, с. 54–55].

Загострення з початку XX ст. соціально-політичної ситуації в державі не сприяло пом'якшенню «єврейської проблеми». Навіть в суто історико-етнографічному журналі «Киевская старина» за 1882–1906 рр. було опубліковано 47 матеріалів з єврейської тематики [4].

Під час студентських заворушень колективи університетів розколювалися на протилежні табори: радикальна частина вимагала кардинальних змін, включаючи не лише питання освітнього характеру, але й політичного. Активна частина студентства старших курсів часто не підтримувала обструкції стосовно «реакційних викладачів», сходки, страйки. Влада абсолютизувала рівень участі студентів-євреїв в організації виступів, розпалюючи національні пристрасті з допомогою діячів «Союзу російського народу», інших організацій правого спрямування.

У 1903 р. російською мовою вперше було опубліковано фальшивий антисемітський памфлет «Протоколи сіонських мудреців». Ці заходи не пройшли безслідно. А вже 23 грудня 1903 р. навіть проф. В. П. Бузескул з Харківського університету, маючи значний життєвий досвід, констатував: «... жития нет: с одной стороны – русское собрание, а с другой – крайняя жидовствующая партия». Скаржився проф. В. С. Іконникову, що в 1890 та 1894 рр. не погодився перейти до Новоросійського університету [25, с. 207]. Хоча на той час там відбувалися аналогічні потрясіння, ще більш напружені, а далі – кривавіші. На жаль, популярною була погромна стаття відомого історика Д. І. Іловайського, розміщена в його газеті «Кремль» у жовтні 1907 р. під назвою «Поработительское еврейское движение». «Батько російської психіатрії», колишній професор Харківського університету П. І. Ковалевський у 1905 р. побачив у протестних виступах лише «бунт инородчества ... против России и русского народа». Тому що, пояснював він, «интеллигенция и просвещенная часть русского народа более чем на половину состоит из инородцев не русской нации» [24, с. 80].

Коли міністр народної освіти проф. І. І. Толстой запропонував скасувати процентну норму при зарахуванні євреїв до університетів, піднялася буря протестів. Консерватори заявили, що єврей – це той іноземний елемент, якого неможливо імплантувати в російське суспільство [22, с. 137]. Але ж саме через цілеспрямоване нагнітання серед населення настроїв ненависті до єврейства, антисемітських міфів, дискримінаційних заходів з боку влади ця нація не могла себе відчувати рівноправною з іншими народами. При опитуванні студентів-євреїв Одеси ще в кінці 80-х років майже 30 % з них заявили, що мають друзів лише євреїв. А 35 % визнали: у неєврейському середовищі почувалися надто некомфортно [44, с. 57]. Намагання частини інтелігентів-євреїв мати подвійну культурну ідентичність не завжди були вдалимими через відчуття зради своєї національності, релігії [40].

Під час подій, пов'язаних з єврейськими погромами як у 80-х рр. XIX ст., так і на початку XX ст., у складі єврейської самооборони було багато студентів – особливо в Одесі. Як відомо, 16 і 18-22 жовтня 1905 р. там відбулися криваві єврейські погроми, в ході яких загинули більше 500 євреїв, розгромлено 1632 єврейські помешкання. Загинула й частина студентів-євреїв із загонів самооборони, а після закінчення погромів влада арештувала 150 студентів, які захищали населення від погромників [15, с. 82–83]. В. Кайтере (університет Міллерсвілл в штаті Пенсільванія, США) переконана, що біля 690 погромів за 1905 р. (з них 575 відбулися на території підросійської України) були не спонтанними, а скоріше організованими. В Одесі поліція очевидно співчувала погромникам і переслідувала студентів, вважаючи їх носіями революційних ідей. У Симферополі з в'язниць випустили кримінальних злочинців, які брали участь в погромах. У Києві, Феодосії, Ніжині, інших населених пунктах погромників зараховували ледь не до справжніх російських патріотів [42, р. 790–791]. Недаремно професор Новоросійського університету І. В. Лучицький у 1908 р. наголошував на необхідності готувати ґрунт для встановлення істинних причин погромів. Адже, підкреслював він, поки що все «покрыто в значительной степени туманом предвзятости, нередко злостной фантазии и даже неправды либо измышления» [29, с. VI].

Посилення антисемітських тенденцій призводило до того, що деякі викладачі пояснювали свою затримку у службовому кар'єрному зростанні інтригами іногородців. Наочним прикладом може бути справа зі скаргою приват-доцента медичного факультету Харківського університету О. М. Черевкова. Знаходячись 15 років у статусі приват-доцента, він вважав, що переходу на посаду екстраординарного професора не бажали професори-євреї В. Я. Данилевський (фізіологія) і І. Г. Оршанський (психіатрія). Саме через них (він назвав їх лівими євреями-анархістами) була начебто втрачена робота в Харківському медичному товаристві, де він одержував 2200 руб. щорічно. Несприйняття його як вченого і викладача цими професорами О. М. Черевков пояснював просто: я з роду донських козаків, а козаки у 1905–1907 рр. боролися з єврейськими заколотниками [48, ф. 733, оп. 154, спр. 329, а. 68–68 зв.].

Незважаючи на дискримінацію, єврейська молодь досить успішно отримувала дипломи університетів, особливо з медицини. Ще у 1870 р. в Товаристві одеських лікарів половина були євреями (на протипагу саме з цієї причини було організовано «Товариство одеських російських лікарів»). Через 40 років в Одесі 290 лікарів були євреями (з загальної кількості 554), аналогічні цифри (291 з 313) стосувалися зубних лікарів і дантистів. З 29-ти фельдшерів та фельдшериць 12 теж були євреями, а з 8 зубних техніків – всі. Що стосувалося спеціалістів з фармації та фармакогнозії, то перший декан медичного факультету Новоросійського університету В. В. Подвисоцький говорив: в університетах Російської імперії ці предмети ведуть переважно юдеї або римо-католики [17; 47, ф. 45, оп. 15, спр. 12, а. 33].

29 вересня 1907 р. на засіданні вченої ради Новоросійського університету розглядалася заборона, прийнята Міністерством народної освіти щодо неможливості дозволу на прийняття студентами до 39 % осіб єврейської національності (включно з тими, що прийняли православну віру). Голосування засвідчило: 36 членів ради вважали за необхідне все ж прохати на це дозволу, 13 «висловилися» проти, а шестеро втрималися. Було вирішено надіслати з цього питання делегацію до Міністерства народної освіти у складі двох професорів: В. О. Косинського і Б. Ф. Веріго [8, с. 42–43]. Адже з початку XX ст. в деяких університетах стали заповнювати ті студентські місця, які не були зайняті християнами, студентами-євреями (особливо на медичному факультеті). Багато з них приймали «фальшиве хрещення», щоб потрапити до університету. Прийняті з 11 серпня 1904 р. заходи по виключенню зі столичних університетів тих студентів-євреїв, яким виповнилося 25 років, виконувалися дуже мляво й неохоче [22, с. 138].

Долю студентів, які брали участь у заворушеннях чи сходках, вирішували професорські дисциплінарні суди. Так за рішенням такого суду від 24 листопада 1907 р. у Новоросійському університеті вирішено було виключити з університету (на різні строки) 66 студентів, 24 з яких були євреями. Деяких осіб звільнили з університету з формулюванням: без права будь-коли вступати до університету, хоча таких повноважень суд не мав. На цей недолік було вказано міністром народної освіти О. М. Шварцем 28 листопада 1909 р. Значна частина студентів на суд не з'явилася, діставши

довідку про хворобу, частину вироків потім переглянули.

Оригінальну причину своєї участі у заворушеннях пояснив студент С. Файтельсон. Він переконував суддів, що 3 листопада 1907 р. зайшов до університету, «мучимый тоскою по восстановлению душевного равновесия, ...обезволенный и безучастный к окружающему». Свою неявку на суд теж вважав досить поважною: «...находился в состоянии душевной надломленности, ...совершенной неспособности осознать свои деяния». Його прохання про відновлення в університеті професорський суд 1 червня 1909 р. не задовольнив. Студент університету св. Володимира Ш. Ортенберг надіслав телеграми з проханням «задовольнити його спрагу до освіти» (був виключений теж у 1907 р.) Миколі II та цесаревичу Олексію Романову. Потім його батько умовив Київського і Волинського губернатора надіслати до Києва довідку щодо політичної благонадійності сина. 1 червня 1910 р. губернатор повідомив ректора університету св. Володимира, що Ш. Ортенберга, С. Файтельсона, М. Орлова, Б. Цукермана можна відновити в університеті. А на початку 1911 р. їх було допущено складати іспити як екстернам [49, ф. 707, оп. 158, спр. 34, а. 61–62; 272–290; 310–327].

У жовтні 1909 р. попечитель Одеського навчального округу О. І. Щербаков вирішив перевірити, чому при зарахуванні студентами Новоросійського університету Правління віддавало перевагу євреям з низькими оцінками в гімназичних атестатах. Втім, на це нескладне питання ще 29 вересня відповів член Державної думи від Одеси О. І. Нікольський. Він публічно заявив, що мали місце звичайнісінькі хабарі. Ректор університету С. С. Левашов назвав ці слова безсоромним наклепом і завірив, що приймали євреїв студентами, дотримуючись 10%-ї норми. Перевірка показала, що всього було подано на вступ до університету 471 заява від євреїв. З них 61 особа була зарахована за рекомендаціями, що склало дещо більше 12 %. Список тих персон та установ, які давали рекомендації, не стимулював до подальшого розслідування. Серед них були: попечитель Одеського навчального округу, командуючий військами Одеського військового округу барон О. В. Каульбарс (прохав за 11 абітурієнтів) – вчений-географ, організатор першого в Росії аероклубу, колишній міністр оборони і голова Ради міністрів, регент князівства Болгарія у 1882–1883 рр. Голова Одеського біржового комітету підтримав 20 прохачів. Ще серед осіб, що дали рекомендації, був єпископ Кишинівський Серафим, начальник штабу Одеського військового округу, директор 5 Одеської гімназії та інші.

В результаті попечитель О. І. Щербаков пояснив, що всі рекомендовані мали особливі моральні якості і схильність до серйозної наукової роботи [48, ф. 733, оп. 201, спр. 101, а. 19–22 зв., 30–34 зв.]. Як це вдалося встановити їхнім опікунам, попечитель не вважав за потрібне оприлюднювати. Необхідно зазначити, що члени професорського університетського суду практично в усіх університетах (ця діяльність їм була неприємна, тому вибори членів суду, як правило, проходили дуже довго) намагалися діяти якомога ліберальніше. Наприклад, 15 лютого 1908 р. були виключені з університету св. Володимира четверо студентів (всі євреї), але з правом вступити до нього восени цього ж року. Дещо суворіше було покарано В. Ф. Бельциховського, який з метою зриву занять пустив до аудиторії смердючі газу. Протягом трьох років він був позбавлений права навчатися в університеті [26, с. 14, 17]. Пізніше ці дії було названо «хімічною обструкцією» і чомусь приписано виключно євреям: «специальное изобретение жидовства, соответствующее свойствам и характеру национальности» [21, с. 9]. Судді-професори добре розуміли, що повна втрата колишнім студентом права на отримання університетського диплома зробить його надто озлобленим, розчарованим у майбутньому. А перебування серед освіченого товариства у будь-якому випадку краще, ніж серед маргіналів чи аутсайдерів.

В 1911 р. серед студентів Новоросійського університету налічувалося 34 % євреїв, в університеті св. Володимира – 20 %, у Харківському – 12,6 % (крім тих, що прийняли православну віру) [14, с. 167]. Праві політичні сили були вимушені з цим примиритися. Тим затятіше вони перешкождали наданню викладацьких посад в університетах представникам єврейського народу. Коли на засіданні Державної думи 20 квітня 1911 р. при обговоренні проблем вищої школи називали прізвиська «професорських стипендіатів» єврейського походження, частина депутатів з обуренням викрикувала: «жиды!», «семь жидов» и т.п. Депутат Г. Г. Замисловський ще більш

збував зал, заявивши: на юридичному факультеті Московського університету 25 % «професорських стипендіатів» – євреї [27, с. 7–9]. Напевне під впливом таких «страхів» у 1915 р. було прийнято ще одне обмежувальне рішення щодо євреїв з університетськими дипломами. Згідно з цим рішенням у Варшаві, Вільно, Одесі адвокатів-євреїв не повинно бути більше 15 % від загальної чисельності, до 5 % – в інших містах [43, р. 700].

Напередодні Першої світової війни, як і раніше, керівники освіти перешкоджали призначенню викладачами осіб єврейського походження. Так 29 квітня 1913 р. фізико-математичний факультет Новоросійського університету просив прийняти на посаду приват-доцента магістра хімії А. Комаровського, який працював у Одеській центральній лабораторії Міністерства фінансів. До того ж він перейшов з юдейської віри до римо-католицької. З його біографії видно, що він у 1892 р. закінчив політехнічний інститут у Цюриху, наступного року в Бернському університеті склав докторські іспити. Працював асистентом у професора органічної хімії С. Костанецького. З 1897 р. – співробітник Одеської центральної лабораторії Міністерства фінансів, старший лаборант з 1911 р. У 1912 р. захистив докторську дисертацію у Берлінському університеті, провів дві пробні лекції в Новоросійському університеті. Мав п'ять друкованих наукових праць, з них 4 – німецькою мовою. Curriculum vitae – більш ніж достойне для посади приват-доцента. Однак 13 травня 1913 р. Міністерство народної освіти заборонило брати його на роботу, тому що виконувало секретний циркуляр від 16 листопада 1898 р. щодо посилення російського елементу у складі викладачів Новоросійського університету [48, ф. 733, оп. 201, спр. 333, а. 27–29].

Професор кафедри геології та географії університету св. Володимира П. Я. Армашевський у 1913 р. разом з П. М. Ардашевим заснував газету «Киев» для боротьби з «иудейским засильем» (у 1916 р. вона була закрита). Учений, який організував Вищі жіночі курси в Києві, кілька років був там директором, який розробив мережу артезіанських колодязів, що замінили дніпровську воду, водночас залишався юдофобом. Його «соратники» з «Союзу російського народу», у свою чергу, намагалися скомпрометувати приват-доцента психіатрії Новоросійського університету В. І. Руднева. Тому що його наукове ім'я було досить відоме, вони звинуватили його у серпні 1912 р. у приховуванні напівєврейського походження. Ще більшим «моральним злочином» аноніми назвали його шлюб з єврейкою, ще й низького соціального походження – дочкою крамаря. Той факт, що він глибоко вивчав історію медицини у Греції, Єгипті, Туреччині, неодноразово працював у бібліотеках та архівах Австрії, Італії, Німеччини, Польщі, Швейцарії, з 1905 р. перекладав з грецької мови численні праці Гіпократа, їх не хвилював [48, ф. 733, оп. 155, спр. 412, а. 260–261 зв.].

Саме такі настрої призвели до того, що майбутнього академіка хімічних наук О. Н. Фрумкіна у 1915 р. не прийняли до складу «професорських стипендіатів», хоча він закінчив Новоросійський університет з дипломом першого ступеня. Треба сказати, що до 1914 р. і в Німеччині єврею, навіть охрещеному в католицьку віру, було дуже важко отримати статус ординарного професора, дещо легше – приват-доцента. Але там не існувало правил на кшталт уведених в 1914 р. попечителем Київського навчального округу О. М. Деревецьким (колишній професор Харківського університету). Він вирішив: одержати в Києві вищу освіту мали право лише ті євреї, які на законних підставах проживають у ньому [35, с. 114].

Спроби держави силоміць заборонити будь-яку суспільну діяльність студентства неминуче викликали його масовий спротив. У 1914 р. не лише Харківський, але й інші університети були не «храмами науки», а центрами «вироблення системи антидержавної пропаганди». Зокрема у Харківському університеті з середини лютого до початку жовтня 1914 р. не припинялися страйки, сходки, бойкот «реакційних професорів». І знову офіційна реакція була такою ж, як й раніше: роль євреїв у цих подіях вони вважали величезною. Хоча староста I курсу юридичного факультету О. Ткачов, що 11-й рік навчався в університеті (більше займався політикою) і А. Заливчий, підстароста, до представників цієї нації, звісно, не належали. А в студентському суді честі цього факультету було, крім двох євреїв, двоє вірмен та один росіянин. Серед студентів, які бажали вчитися, а не страйкувати, було досить багато представників різних націй, включаючи євреїв (їх називали «академістами», в побуті – «чорною сотнею», «кар'єристами»,

«хуліганами») [33, с. 3, 7, 10].

У березні 1917 р. за рішенням нового міністра народної освіти П. М. Ігнат'єва до університетів повернули відрахованих раніше студентів-євреїв, членів сіоністських організацій. Якщо раніше для євреїв не існувало обмежень при вступі до музичних, художніх училищ, Комерційного інституту (там вони складали від 51 % до 60 % слухачів), то Тимчасовий уряд зняв їх і для університетів [32, с. 72–76].

Але одна справа – рішення влади, дещо інша – виконання на місцях. Яскравим прикладом такого дисонансу може бути голосування на Вченій раді Новоросійського університету 18 жовтня 1917 р. В цей день мова йшла про надання 10 приват-доцентам звання штатного доцента. Семеро з них його одержали, а Я. Ю. Бардаху, В. Ф. Кагану, С. І. Шатуновському було відмовлено. 25 жовтня 1917 р. на засіданні фізико-математичного факультету це рішення назвали «важкою несправедливістю», тому що всі троє – євреї [47, ф. 45, оп. 4, спр. 2003, а. 184; 47, ф. 45, оп. 11, спр. 199, а. 51–51 зв.].

Зауважимо, що саме Я. Ю. Бардаху доручив І. І. Мечников після від'їзду з Одеси завідування Бактеріологічною станцією (у 28-річному віці Я. Ю. Бардах ризикнув зробити собі перше щеплення від сказу). Потім у 1890–1891 рр. працював у «бактеріолога від Бога» Р. Коха в Берліні, вивчаючи методи боротьби з туберкульозом (у 70-80-х рр. у Німеччині від нього помирала кожна сьома людина), в лабораторії Л. Пастера в Парижі.

У 1891 р. Я. Ю. Бардаху звільнили з посади завідувача Бактеріологічної станції – виключно через єврейське походження. Не бажаючи покидати батьківщину, він не прийняв запрошення Л. Пастера бути у нього асистентом, відхилив посаду директора Бактеріологічного інституту Л. Пастера в Ріо-де-Жанейро. У 1894 р. на запрошення відомого гігієніста Ф. Ф. Ерісмана захистив у Московському університеті докторську дисертацію «Дослідження з дифтериту» – перша праця з сіротерапії. В Інституті експериментальної медицини Санкт-Петербурга його відмовились взяти все через ту ж вірність юдейській релігії. Незалежно від Е. Берлінга та П. Ру отримав імунну протидифтерійну сироватку. Працюючи з 1895 р. приват-доцентом Новоросійського університету, 22 роки викладав бактеріологію (по 4 год. у весняному семестрі, по 8 год. – в осінньому). За 1887–1914 рр. опублікував 45 наукових праць. Крім того, вів курс бактеріології на агрономічних курсах 1913 р., Вищих курсах виноградарства і виноробства протягом 1915–1916 рр. [47, ф. 45, оп. 11, спр. 199, а. 33 зв.–35 зв.; 37, с. 3–6, 9–14].

Неабиякі заслуги в науково-педагогічній сфері мали також С. І. Шатуновський і В. Ф. Каган. Перший з них присвятив своє життя вивченню математики, навчався у Санкт-Петербурзі, Швейцарії. При складанні у 1905 р. магістерських іспитів у Новоросійському університеті своїми знаннями просто вразив професорів. Оскільки він не мав університетського диплома, їм довелося довго переконувати Міністерство народної освіти у доцільності його прийняття на службу. Він став єдиним приват-доцентом у Організаційному комітеті Всеросійського з'їзду викладачів математики у Санкт-Петербурзі (27 грудня 1911 – 3 січня 1912 рр.), очолюваного генерал-лейтенантом З. О. Макшеевим. Підготував доповідь, у якій були розроблені науково-методично бездоганні рекомендації для підготовки в університетах вчителів математики.

20 років був приват-доцентом Новоросійського університету викладач чистої математики В. Ф. Каган. Завдяки його зусиллям, допомозі групи ентузіастів в Одесі з середини 80-х рр. XIX ст. до 1917 р. виходив журнал «Вісник експериментальної фізики та елементарної математики». Не лише його редактором, але й душею був саме В. Ф. Каган. Він же разом з С. І. Шатуновським організували видавництво «Mathesis», що діяло протягом 1904–1925 рр. За цей період воно стало найкращим науково-просвітницьким видавництвом першої чверті XX ст. у Російській імперії (Радянській Україні та СРСР) [31; 30].

Саме таких викладачів не побажали бачити доцентами Новоросійського університету восени 1917 р. члени вченої ради, серед яких був, на жаль, і відомий історик І. А. Линниченко. Більше того, в цей період він безапеляційно заявляв: «Украинское государство не что иное, как интрига евреев» [62].

Таким чином, в дореволюційних університетах України протягом досліджуваного періоду

царською владою, Міністерством народної освіти велась цілеспрямована політика обмеження прав єврейської меншини на отримання освіти, особливо вищої. Постійна ідеологічна та політична обробка населення, спрямована на формування з єврейства ворожого до християн елемента, на жаль, приносила свої зловісні плоди. Особливо настирливо царат гальмував процес створення в університетському викладацькому корпусі хоча б невеликого прошарку осіб єврейської національності. В результаті на медичному факультеті Новоросійського університету, наприклад, у 1865–1917 рр. не було жодного професора-єврея. Ситуація почала змінюватися лише після осені 1917 р., хоча і не прямолінійно. Подальші дослідження в цьому напрямку виявлять деякі нові грані вказаної проблеми.

Література

1. Безаров А. К. П. Победоносцев и еврейский вопрос / А. Безаров // Проблемы еврейской истории. Материалы научных конференция Центра «Сэфэр» по иудаике 2007 года. Памяти профессора Д. Д. Клира. – Часть 1. – М., 2008. – С. 152–160.
2. Безаров А. Особенности формирования русско-еврейской революционности в последней трети XIX века / А. Безаров // Научные труды по иудаике. Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике. – Том III. – Вып. 42. – М.: издат. «Центр-Сэфэр», 2012. – С. 52–67.
3. Бен-Самуэль Д. Письма к еврейской молодежи / Д. Бен-Самуэль // Еврейская жизнь (СПб.). – 1905. – март. – С. 113–128.
4. Василевский М. Еврейская проблематика на страницах украинского исторического журнала «Киевская старина» (1882–1906) / М. Василевский // Проблемы еврейской истории. Часть 1. – М., 2008. – С. 253–256.
5. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св. Владимира. Том. I. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: В Тип. Импер. Ун-та св. Владимира, 1884. – 674, ХLI с.
6. Гимпельсон Я. И. Законы о евреях. Систематический обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и Центральных правительственных установлений. Под ред. Л. М. Брансона. Часть I / Я. И. Гимпельсон. – СПб.: Издание тов-ва «Юриспруденция», 1914. – 440 с.
7. Грибовский М. В. Материальный достаток профессоров и преподавателей университетов России в конце XIX – начале XX в. / М. В. Грибовский // Вестник Томского государств. ун-та. История. Исторические науки. – 2011. – № 349. – С. 62–73.
8. Заседание 4-го октября 1907 года // Журнал заседаний Совета Императорского Новороссийского ун-та за осеннее полугодие 1907 г. – Одесса: «Экономическая» тип., 1908. – С. 32–54.
9. К 50-летию юбилею университета св. Владимира. Очерки и заметки по истории университета. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1884. – 65 с.
10. Калмыкова А. М. Еврейский вопрос в России. Посвящается русской и еврейской молодежи (Второе издание) / А. М. Калмыкова. – Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1882. – 63 с.
11. Кандель Ф. Очерки времён и событий. Из истории российских евреев. Часть третья: 1882–1920 годы / Научн. ред-р М. Капнис / Ф. Кандель. – М.: АОЗТ «Слово», 1994. – 335 с.
12. Кауфман А. Е. За кулисами университета-юбилея (Из воспоминаний и бесед) / А. Е. Кауфман // Голос минувшего (М.). – 1915. – № 10. – С. 165–178.
13. Клоссовский А. В. Материалы к вопросу о постановке университетского дела в России / А. В. Клоссовский // Записки Императорского Новороссийского университета. II часть ученая (Одесса). – 1903. – Т. 90. – С. 385–474.
14. Кожин В. В. Россия. Век XX-й (1901–1939). История страны от 1901 года до «загадочного» 1937 года. (Опыт беспристрастного исследования) / В. В. Кожин. – М.: «Алгоритм», 1999. – 560 с.
15. Маевский Е. 1905 год. Очерк революционного движения / Е. Маевский. – Пг.: Тип. Г. Ламберт, 1917. – 175 с.
16. Медицинский факультет Императорского Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905); под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. – Харьков: Тип. «Печатное дело» князя Гагарина, 2011. – VI, 472, 314, XVI (репринтное издание 1906 г.).
17. Лескова Ю. Общество одесских врачей / Ю. Лескова // Мигдаль times (Одесса). – 2001. – № 54 [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.migdal.org.ua/times/54/4971/.
18. М. М. Судьба еврейской письменности в России / М. М. // Восход (СПб.). – 1887. – № XII. – С. 1–18.

19. Минкина О. Маскилим, кагал и государственная администрация в Российской империи конца XVIII – первой четверти XIX в.: к новой интерпретации взаимоотношений / О. Минкина // Проблемы еврейской истории. Материалы научных конференций Центра «Сэфэр» по иудаике 2007 года. Памяти профессора Д. Д. Клира. Часть 1. – М., 2008. – С. 141–151.
20. Муzychko A. E. «Нелиберальный либерал»: евреи и еврейский вопрос в восприятии профессора Новороссийского университета Ивана Андреевича Линниченко (1847–1926) / А. Е. Муzychko. – СПб., 2008 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.migdal.ru/migdal/events/scienceconfs/6/17472>.
21. Образцов В. Подкуп и провокация – источники университетских беспорядков / В. Образцов. – Харьков: Тип. «Мирный труд», 1912. – 26 с.
22. Павлеева Е. А. «Еврейский вопрос» в национальной политике правительства в 1905–1907 гг. / Е. А. Павлеева // История еврейской диаспоры в Восточной Европе: Материалы Междун. научн. конфер. памяти М. Г. Штейна 29–30 апреля 2012 г. – СПб., 2012. – С. 135–140.
23. Памяти Макса Емельяновича Мандельштама. Речи, статьи и некрологи. – К., 1912. – 187 с.
24. Петрюк П. Т. Профессор Павел Иванович Ковалевский – выдающийся отечественный ученый, психиатр, психолог, публицист и бывший сабурянин (к 160-летию со дня рождения) / П. Т. Петрюк // Психічне здоров'я (К.). – 2009. – № 3. – С. 77–87.
25. Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову // Харківський історіографічний збірник. – 2013. – Вип. 12. – С. 198–212.
26. Протокол заседания Совета Императ. Ун-та Св. Владимира 25 января 1908 года // Протоколы заседаний Совета Императ. Ун-та Св. Владимира за 1908 год. – К.: Тип. Акц-го Общ-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. – С. 3–10.
27. Развал высшей школы: Речь Г. Г. Замысловского в заседании Государственной Думы 20 апреля 1911 года. – СПб.: Тип. СПб-го Градоначальства, 1911. – 16 с.
28. Раскин Д. И. «Еврейский вопрос» в документах высших государственных учреждений Российской империи XIX – начала XX в. / Д. И. Раскин // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии. – СПб., 1993. – С. 60–77.
29. Речи по погромным делам. С предисловием проф. И. В. Лучицкого. – К.: Тип. С. Г. Слюсаревского, 1908. – VI, 150 с.
30. Рикун И. Э. «Mathesis» – лучшее российское научно-просветительское издание первой четверти XX века. Люди и книги / И. Э. Рикун // Odessa Astronomical Publications. – 2011. – Vol. 24. – С. 14–18.
31. Самодурова В. В. Журнал «Вестник опытной физики и элементарной математики» в фондах научной библиотеки Одесского национального университета имени И. И. Мечникова / В. В. Самодурова // Вісник Одеського нац-го ун-ту. – Т. 16. – вип. 1/2. – Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2011. – С. 127–132.
32. Сизова А. Ю. Российское высшее образование при Временном правительстве: замысел и начало демократической реформы / А. Ю. Сизова // Вестник Росс-го гос-го гум-го ун-та. Серия Исторические науки. история России. – 2009. – № 17. – С. 70–82.
33. Староверов Б. Немецкое пленение Харьковского университета / Б. Староверов. – Харьков, 1915. – 41 с.
34. Университет Св. Владимира в царствование императора Александра III. 1881–1894. – К.: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. – 35 с.
35. Хроника // Ежемесячный журнал (Пг.). – 1915. – № 4. – С. 108–114.
36. Шестоупал М. М. Євреї на Україні: (Історична довідка) / М. М. Шестоупал. – К.: МАУП, 2002. – 240 с.
37. Яків Юлійович Бардах. Бібліографічний покажчик літератури. Упорядник Т. В. Тюшенко. – Одеса, 2004. – 29 с.
38. Anderson R. D. European Universities from the Enlightenment to 1914 / R. D. Anderson. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 338 p.
39. Brim S. Universität und Studentenbewegung in Russland im Zeitalter der Großen Reformen 1855–1881 / S. Brim – Frankfurt am Main, 1985. – 246 s.
40. Dohrn V. Akkulturation und Patriotismus: Die ersten modernen Juden im Russischen Reich / V. Dohrn // Leben in zwei Kulturen. Akkulturation und Selbstbehauptung von Nichttrussen im Zarenreich. Herausgeben von Trude Maurer und Eve-Marie Auch. – Weisbaden: Harrasowitz-Verlag, 2000. – S. 61–81.
41. Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa / G. Hausmann. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998. – 699 s.
42. Khiterer V. The October 1905 Pogrom and the Russian authorities / V. Khiterer // Nationalities Papers (Routledge). – 2015. – Vol. 43. – №. 5. – P. 788–803.

43. Kolsto P. Competing with entrepreneurial diasporians: origins of anti-Semitism in nineteenth Russia / P. Kolsto // *Nationalities Papers* (Routledge). 2014. – Vol. 42. – №. 4. – P. 691–707.
44. Maurer T. Diskriminierte Bürger und emanzipierte «Fremdstämmige». Juden an deutschen und russischen Universitäten / T. Maurer. – Graz: Leykam, 2013. – 117 s.
45. Schmuck T. Il'ja Mečnikov – Denkwege zwischen Philosophie und Medizin / T. Schmuck // *Studien zu Carl Julius Fritzsche (1808–1871) und Il'ja Mečnikov (1845–1916)*. – Kaden H., Riha O. (Hgg.). – Aachen: Copyright Shaker Verlag, 2008. – S. 91–176.
46. Державний архів м. Києва.
47. Державний архів Одеської області.
48. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі.
49. Центральний державний історичний архів України в м. Київ.
50. Архів Музею історії Харківського нац-го ун-ту ім. В. Н. Каразіна.

УДК 016 : [93/94+37] : 378.4(477.54) «18/191»

S. M. Kulysh
V. N. Karazin Kharkiv National University

MODERN HISTORICO-PEDAGOGICAL LITERATURE ON KHARKIV UNIVERSITY ACTIVITIES IN THE 19th – EARLY 21st CENTURY

У статті з історико-педагогічної точки зору аналізується наукова література 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., присвячена діяльності Харківського університету дореволюційної епохи, подальшого розвитку педагогічної науки, суттєвого поліпшення системи підготовки науково-педагогічних кадрів, втіленню до навчального процесу методичних новацій.

Ключові слова: історико-педагогічні науки, науково-педагогічні кадри, університет, методичні новації.

В статье с историко-педагогической точки зрения анализируется научная литература 90-х г. ХХ ст. – начало ХХІ ст., посвященная деятельности Харьковского университета дореволюционной эпохи, дальнейшему развитию педагогической науки, существенному улучшению системы подготовки научно-педагогических кадров, внедрению методических новаций.

Ключевые слова: историко-педагогические науки, научно-педагогические кадры, университет, методические новации.

The article provides historical and pedagogical viewpoint on scientific literature ranging from the 1990-s to the beginning of the 21 century dedicated to the activity of Kharkiv University before the revolution, further development of pedagogics, considerable improvement in scientific and pedagogical staff training, introduction of methodological innovations into pedagogical activity.

Keywords: historical and pedagogical sciences, historical and pedagogical staff, methodological innovations, university.

Relevancy and Focus. The research of historical pedagogic works on the activity of Kharkiv University in the 1990s–early 21st century presents a comprehensive analysis of the sources and the characteristics of social, economic, public, political, psychological, and pedagogic drivers.

Goal: to research into the scientific, pedagogic, academic, and tutorial activity of Kharkiv University in 1805–1917 analysed in the historical pedagogical literature of the 1990s–early 21st century.

Analysis of Research and Publications. Most of the historical pedagogic works on the activity of Kharkiv University were published in the pre-revolutionary period and during the 1990s–early 21st century. Research objectivity, freedom of academic discussion, rejection of ideological and political stereotypes, and a deeper anthropologic discourse is characteristic of the second half of the 1990s–first decade of the 21st century.

It is our opinion that most works from the Soviet period and several years of the post-Soviet period share a fundamental drawback of indoctrinated fixation on exposing predominantly «retrograde», «anti-educational», and «anti-pedagogic» policy practiced by the authorities, ministers for people’s education, and trustees. The confrontation arisen between part of the faculty and the officials would often be presented as a token of the former’s revolutionary inclinations and their spirit of opposition. This tendency is especially evident in booklets and monographs on the activity of the academics, whose research and pedagogic activity continued after the October Revolution [8, 13, 19, 26, 27].

Without denouncing certain achievements of the past in the native and foreign historiography, liberal historical pedagogic studies of the late 19th–early 20th century, contemporary researchers have gradually reached the most efficient correlation between describing the traditions and innovations in the University

life and explaining the reasons and consequences of changes in the University policy. As emphasized by Professor S. I. Posokhov, contemporary researchers set new research goals and pay much more attention to sources, expanding “the inventory of research techniques” and making more profound conclusions [18, p. 257–258]. In particular, since the 1990s, the Department of Ukrainian Studies of Kharkiv University headed by Professor V. V. Kravchenko has performed impressive work in research and publication of the legacy of D. I. Bahaliy.

Naturally, the attributes of the past did not disappear immediately, so in some publications of the late 90th one can find some assessments that are incompatible with reality. For example, at the beginning of the 19th century, in a biographical sketch of Professor Schyolkov, the University lecturers A. I. Doubrovych, A. I. Stoykovitch, J. B. Shad are described as reactionaries and obscurantists [28, p. 67–68].

Scientific papers of the historical and pedagogical nature of the late 20th and early 21st centuries are usually characterized by the comprehensive analysis of the sources of socio-economic features, political, psychological and pedagogical factors. Much attention is paid to the aspects of developing professional and pedagogical competence of scientific and pedagogical staff; their focus on innovation (in modern terms) and teaching methods, the relationship between professors and students, the university and the government are also taken into account.

The scientists also considered some aspects of personal component of professional and pedagogical competence, interpersonal impacts of the scientific and pedagogical staff. The article does not analyze the papers dedicated to scientific and social activities of the university lecturers.

«The Bulletin of Kharkiv University» (historical aspect) (2001) analyzes various issues on using a great number of sources. After reviewing Voronezh University publication Professor S. I. Posokhov expressed sensible ideas on the discussion held by D. Karpachev, L. Posokhova, L. Laptev, V. Chesnokov. He made an attempt to reveal the real reasons why it was to be the Kharkiv City where the University was to be founded [16, p. 271]. G. Stroukova not only focused on the positive features of the University Charter in 1884, but also demonstrated that professors often looked for their own corporate benefit, requiring an excessive expansion of the educational establishment autonomy limits. It was of no accident that the University Academic Council eliminated the statement about the «pseudo-scientific teaching and professors failing to perform their duties» [23, p. 241] from the conclusion about the level of the university staff work (prepared by the committee of 12 professors).

The beginning of the 21st century is marked by the extension of scientific and pedagogical as well as historical and pedagogical research in Russian Federation too. The dissertation by L. V. Artiomova is focused on the role of the People’s Education Ministry and of the universities preparing their scientific and teaching staff [1]. O. M. Goroshko considers the dynamics of the dissertation practice during the period of 1724–1919 [5]. The changes in quantitative and qualitative values of a university teaching staff, the features of its pedagogical, scientific and methodological training abroad as well as in the local educational establishments were overviewed by other Russian scientists and presented in the scientific articles, dissertations and monographs by O. A. Vishlenkova, I. G. Voropayev, M. V. Grybovskiy, S. S. Dergaeva, O. M. Dokin, Yu. V. Eidelnant, T. I. Kagramanova, D. O. Kaznachejev, V. G. Kinelyov, G. V. Kukushkina, O. M. Lauta, N. V. Lovyannikova, Yu. M. Mantrov, M. B. Napso, F. O. Petrov, T. M. Kharlamova, D. O. Khohlova, L. R. Shakirova and others.

For the first time the article by O. V. Skrypnyuk and S. I. Posokhova has concentrated on both the history of the activity and the historiography of the works concerning The Department of Pedagogy [8]. Brief reviews of the period from 1950s to the beginning of the 21st century by I. Yu. Krachkovskiy, M. I. Marchenko, M. Yu. Dostal, P. Ya. Korzh, L. V. Gorina, S. I. Liman, T. G. Pavlova, V. I. Chesnokov, L. P. Lapteva, O. S. Marchenko, L. O. Chuvpylo and others presented the general analysis of the educational work in the realm of the humanities.

The biggest amount of works dedicated to the scientific and pedagogical activity of the university staff belongs to the Medical Department. The bibliography list of 2004 is as long as 44 pages, a third of these works was published in the post-war period, and 38 works date from the 1990s to 2004. However, their majority throws light upon the scientific but not the methodological work [9, p. 261–305].

The chief achievement in the historical and pedagogical science at the beginning of the 21st century is a review where 200 years of the university activity is considered. The prerequisites of the university foundation in Kharkov were scrutinized by the group of 17 authors, who specified the crucial role of V. N. Karazin's and the trustee S. Y. Pototskiy. Comparing to the previous works of the kind, the work gives a more profound and a wider account of the scientific and methodological process of the Pedagogical Institute and the pedagogical courses activity. Individual professors' work in certain times and under certain social and political conditions is delineated in the review [25]. There appear short sketches of Kharkov Universities rectors within the period of the 200 years, including that of Kharkov University [22]. S. I. Posokhov was among the pioneers to have considered the influence of the University on the social opinion and the chronology of the staff striving for the university autonomy [17].

The scientists of the early 21st century considerably advanced in their studies of the events, phenomena, personalities, and socio-political situation influencing the scientific-pedagogical process in the University.

It is important to note that in 2005 a historiographic work was published that analyzes the educational process development during the pre-revolutionary period (before 1917) [14].

It is worth mentioning O. Samoylov's article about the scarcity of studies regarding the technique of admission examinations to universities in the second half of the 19th century, whereas the scientist also states that the history of the university education still wants some large-scale researching [20].

N. Davydova briefly comments on the attempt of turning Kharkiv University into an exclusively Ukrainian institution in 1907 [6]. The analysis of the scientific and social activities of Professor M. Drynov is continued in the studies of Russian researcher L. Gorina who glimpsed into his teaching activity [4].

A vast review of the University past is presented in the collective monograph analyzing Professor Y. Riedin's works, his heritage a scientist, historian and manager [24].

The turn of the 21st century has also become distinctive in terms of publishing the biographical sketches dedicated to S. Pototskiy, V. Karazin, V. Bouzeskul, V. Pilcher, D. Bahaliy, Kh. Rommemo, D. Kachenovskiy, M. Lounin, V. Dzhunkovskiy, P. Lavrovskiy, M. Klochkov, O. Zemin, O. Paliumbetskiy, O. Potebnia, M. Drynov, F. Openkhovskiy, M. Kulchytskiy to name but a few. The article of S. Posokhov, as a review of the references covering the course of management conflicts at the dawn of the University, may be considered an important contribution.

Professors of Mathematics T. Osyrovskiy, A. Pavlovskiy, Ye. von Bayer, and V. Imshenetskiy have been praised as talented lecturers in the article of Yu. Tsekhmistro.

In his article, Yu. Tsekhmister characterizes the following professors of mathematics as talented lecturers: T. F. Osipovskiy, A. F. Pavlovskiy, E. von Bayer, V. H. Imshenetskiy.

The monograph of R. Pfrepper resulted from joint German-Russian research. It presented consolidated statistics on the number of German adjuncts and professors in Russian universities in the XIXth century. In particular, in 1819, 52% of professors of Kharkiv University were those coming from abroad (mostly from Germany), while the number of their counterparts in Moscow University was only 21%; the respective figures for 1820 are 35% and 20%, for 1835 – 2% and 10% [29, p. 7–8]. In S. I. Posokhov's opinion, the presence of foreign professors, primarily from Germany, contributed to the growth of national awareness; yet, on the other hand, it generated political discords. In any case, their contribution into maintaining high standards of academic practices in Kharkiv University is beyond doubt [15].

Scholars continued researching the problem which was definitely the key one for the University, namely, that of teaching staff training and filling vacant posts. The problem was addressed in the works by A. Aleksyuk, L. Vovk, N. Dem'yanenko, M. Evtukh, L. Zelenska, S. Zolotukhin, A. Ivanov, A. Martinenko, M. Mykytyuk, S. Posokhov, B. Stuparyk, O. Sukhomlinsky and others. Historiographic works were reinterpreted, new methodological approaches were suggested and new empirical data were obtained. The level of generalization grew, as well as the quality of research, the thematic range of which expanded; in particular, it concerned the innovations in the teaching and research activities of the University staff in different historic / social epochs.

The specificity of teaching and research activities of the University professors was explored in depth. These professors are: P. O. Lavrovskiy, O. P. Zemina, M. Lunin, D. I. Kachenovsky, P. Tsytovycha,

A. Palyumbetskoho, I. P. Skvortsov, M. V. Klochkova, M. A. Valyashko, P. Shymlyanskaya, O. Potebni M. F. Sumtsova, Y. K. Redin, K. Voigt, M. Petrov, A. Yakobiya and others.

The profound monograph by V. Ye. Beneri presented the results of in-depth research into the issue of self-study in Ukrainian higher educational establishments in the second half of the XIXth – the end of the XXth centuries. Its content is considerably broader than the title suggests: beside shedding light on the multifunctional purpose of self-study work, ways of organizing it and the specificity of the teaching staff activities, it addressed such issues as stages in the development of pedagogics, teacher training at universities, the technology of filling teaching vacancies; it also characterized teaching and research activities of some professors [2].

The works of some authors came to be an important landmark. Here belong the works of those who analysed the content of lectures, practical classes, and other forms of teaching and educating students as well as the methods and techniques employed in the process, namely, of such authors as Ya. V. Denysenko, I. M. Shorobury, A. Bogdashina, M. Timoshenko, V. K. Vasilyev, L. Kurylo and others.

The research of S. I. Posokhov enabled him to draw an important conclusion on the problem of defending dissertations, doctorate ones in particular. Indeed, the requirements for candidates who applied for the degree at Kharkiv University were very high; infrequently, subjective factors were at work, especially personal ambitions, rivalry of different schools of thought. That is why not only D. I. Bahaliy had to defend his dissertation in another university, but other authors of dissertations as well.

Works of a number of authors addressed solely pedagogical aspects of university education. They stressed the necessity for departure from imitating blindly the principles of western pedagogics, emphasized the need to observe cultural traditions of one's nation and to give secular (not religious) education to the younger generation. L. O. Malto once again pointed out that the pre-revolutionary Kharkiv University was a leader in teaching the courses of pedagogics, didactics, teaching methods, especially at the School of History and Philology [7, p. 308–309; 12, p. 332–333].

The historiographic article of O. L. Kirdan is of an informational / statistic nature. Integrating the data presented in three monographs, it evaluates the degree to which the problem of managing higher educational establishments in Ukraine in the XIXth – the beginning of the XXth centuries was studied [10].

To sum up, the above named historiographic works consider the data which characterise education in the empire on the whole, thus failing to elucidate the specificity of historic / pedagogic publications on the functioning of Kharkiv University.

A substantial research which analyses managerial / pedagogical and research / pedagogical characteristics of professors of the XIXth century was conducted by a group of Russian scholars. Its significance is enhanced by the fact that it paid great attention specifically to the pre-revolutionary Kharkiv University. It assessed the effectiveness of curators' decrees, the quality of professors' work, the part that the university staff took in discussing drafts of ministry regulations, Statutes inclusive. Besides, 119 pages hold new archive documents concerning Kharkiv University, most importantly, of the first half of the XIXth century [3].

Using state-of-the-art pedagogical tools, a short article by L. Kurilo presented an overview of the research into an eternal problem of the significance and content of university lectures. The author also presented in detail the content of the course «General Psychology with Elements of Pedagogics» [11], which professor S. Gogotskiy delivered in Kiev University.

In 2012–2013, there came out publications addressing such problems as development of university education and prominent figures in the sphere of pedagogics and teaching. They were authored by B. Abashnyk, A. Grachev, T. Goncharuk, N. Dem'yanenko, N. Kolhushkina, I. Kostenko, L. Lysychenko, A. Maystruk, Y. Radchenko and others. M. I. Markevich pointed out the high informativeness of research / pedagogical and historical / pedagogical works by D. I. Bahaliy. At the same time, she remarked that his approach to annalistic sources was outdated; he underestimated their historiographic artistry; his works lacked principally new conclusions [11].

In spite of a rather broad range of research, there is no unified picture of the innovatory activities of the teaching staff and administrators of Kharkiv University in 1805–1917. There is a vast field for retrospective study, for expanding the generalisations of scholarly research which could turn out to be useful in outlining the prospects for applying creatively the past achievements in the present-day practice of university education. The period from the end of the XIXth century and up to the beginning of the XXth century is being researched rather thoroughly, while the preceding epoch is studied much less exhaustively. There is a lack of monographs which consider the activities of certain curators of Kharkiv educational district, of Kharkiv University presidents, deans, famous and distinguished professors. The problem of social and financial states of the teaching staff calls for in-depth research and systematization. It should be considered how the status changed in the course of the century, taking into account the level of inflation and the rise in the standards of living. The scholarly legacy is not sufficiently studied from the point of view of its correspondence with the tempo of development of science, education, and didactic requirements. It is important to reconsider all the aspects of running education, including the problem of relationship between teachers and students, the true role of the grading system, the development of auxiliary educational establishments, as well as to decide on the main and secondary problems of teaching staff training.

It is impossible to include into an article of a limited size all the authors of the end of the XXth – the beginning of the XXst centuries who wrote about the university of the XIXth century, as well as to consider all the problems which Kharkiv university was to face at the time.

Literature

1. Артемова Л. В. Роль Министерства народного просвещения и университетов Российской империи в истории развития разрядов наук и испытаний на ученые степени 1802–1917: дисс... канд. истор. наук: спец. 0700.02 «отечественная история» / Л. В. Артемова. – Невинномыск, 2002. – 260 с.
2. Бенера В. Є. Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина XIX – кінець XX ст.) / В. Є. Бенера. – Рівне : ППДМ, 2011. – 640 с.
3. Вишленкова Е. А. Русские профессора: университетская корпоративность или профессиональная солидарность / Е. А. Вишленкова, Р. Х. Гамуллина, К. А. Ильина. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 656 с.
4. Горина Л. В. Марны Дринов: историк и обществен. деец / Л. В. Горина. – София: Академ.изд-во «Проф.Марны Дринов», 2006. – 239 с.
5. Горошко О. Н. Роль Министерства народного просвещения, Академии наук и университетов Российской империи в истории развития института диссертаций: 1724–1919: дис.... канд. истор. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О. Н. Горошко. – Пятигорск, 2002. – 273 с.
6. Давидова Н. В. Спроба українізації Харківського університету в 1907 р. / Н. В. Давидова // Там само. С. 21–23.
7. Демченко Н. М. Тенденції розвитку освіти другої половини XIX століття в педагогічних концепціях слов'язнавців Лівобережжя / Н. М. Демченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія : Зб.наук.праць. – Вип. 38. – 2012. – С. 306–311.
8. Игнациус Е. И. Владимир Андреевич Стеклов 1864–1926 / Е. И. Игнациус. – М. : Изд-во «Наука», 1967. – 211 с.
9. Історія Харківського університету за двісті років : у 3 част.: Сист. бібліогр. покажч. / Уклад. : М. Г. Швалб та ін.; наук.ред.: С. І. Посохов, О. О. Кучер; ред. О. С. Журавльова. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 752 с.
10. Кірдан О. Л. Історіографія проблеми управління вищими навчальними закладами України XIX–початку XX століття / О. Л. Кірдан // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Зб. статей. Серія : педагогіка і психологія. – Ялта : РВВ КГУ, 2011. – Вип.31. – Ч. 1. – С. 119–125.
11. Маркевич М. І. Давньоруське літописання в історіографічній спадщині Дмитра Багалія / М. І. Маркевич // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. – 2012. – № 9. – С. 8–17.
12. Мільто Л. О. Підготовка педагогічних кадрів в університетах дореволюційної Росії / Л. О. Мільто // Там само. – С. 330 – 335.

13. Наумов И. А. Дмитрий Матвеевич Синцов (очерк жизни и научно-педагогической деятельности) / И. А. Наумов. – Харьков, 1955. – 72 с.
14. Павко А. І., Курило Л. Ф. Вітчизняна університетська освіта в імперську добу : історіографічні та методологічні аспекти / А. І. Павко, Л. Ф. Курило. – К.: Знання України, 2005. – 120 с.
15. Посохов С. И. Роль «немецкого образца» в процессе становления и развития университетов России XIX века: оценки и мнения в российской публицистике и историографии / С. И. Посохов // Научные ведомости Белгородского гос. ун-та. Серия : История. Политология. Экономика. Информатика. – 2008. – Т. 5. – № 1. – С. 170–179.
16. Посохов С. І. Історія університетів України на сторінках «Российских университетов» / С. І. Посохов // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – № 526. – Історія. – Вип.33. – Харків: НМЦ «СД», 2001. – С. 270–276.
17. Посохов С. І. Наближення університетської реформи : Харківський університет і громадська думка в середині XIX ст. / С. І. Посохов // Схід/Захід (Харків). – 2005. – Вип. 7. – С. 228–247.
18. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 368 с.
19. Прокудин Ю. Н. Выдающийся русский ботаник XIX столетия В. М. Черняев / Ю. Н. Прокудин. – Харьков : Изд-во ХГУ им. А. М. Горького, 1953. – 51 с.
20. Самойлов О. Ф. З досвіду організації та проведення вступних іспитів до університетів України другої половини XIX ст. / О. Ф. Самойлов // Наукові праці Миколаївського держ. гуманіт. ун-ту імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянської акад.» Істор. науки. – 2006. – Вип.39. – Т. 52. – С. 11–15.
21. Скрипник О. В., Посохов С. І. Педагогічна освіта в Харківському університеті XIX – поч. XX ст.: проблеми історії та історіографії / О. В. Скрипник, С. І. Посохов // Наукові записки кафедри педагогіки : Зб.наук.праць. – 2001. – Вип. 6. – С. 205–213.
22. Служение Отечеству и долгу. Очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805–2004 годы). – Харьков : Золотые страницы, 2004. – 744 с.
23. Струкова Г. О. Вплив Статуту 1884 р. на постановку навчального процесу в Харківському університеті / Е. С. Струкова // Там само. – С. 240–248.
24. Філіппенко Р. І. Є. К. Редін – професор Харківського університету : Монографія / Р. І. Філіппенко, С. М. Куделко. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – 228 с.
25. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Харків : Фоліо, 2004. – 750 с.
26. Хотинский Е. С. Академик Н. Н. Бекетов. Очерк о жизни и деятельности / Е. С. Хотинский. – Харьков: Кн.-газетн. изд-во, 1950. – 36 с.
27. Цесевич В. Академик Александр Михайлович Ляпунов / В. Цесевич, А. Шульберг. – Одесса: Обл-е изд-во, 1951. – 58 с.
28. Черников Ю. Т. Заслуженный профессор Иван Петрович Щелков 1833–1909. Научное издание / Ю. Т. Черников – Харьков: изд-во ХГУ, 1996. – 119 с.
29. Pfrepper R. Lebensvorgänge Deutschrussische Wechselbeziehungen in der Physiologie des 19. Jahrhunderts / R. Pfrepper. – Aachen : Copyright Shaker Verlag, 2009. – 300 s.

УДК 94(477.54): 316. 347

Т. В. Арзуманова
Харківський національний університет будівництва та архітектури

СТЕРЕОТИПИ ЩОДО ШЛЮБУ ТА ІНТИМНОГО ЖИТТЯ ХЛИСТІВ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Стаття присвячена дослідженню шлюбу та інтимного життя членів секти хлистів у ХІХ – на початку ХХ ст. Зроблено висновок про стереотипи, які були сформовані офіційною православною церквою та представниками цивільної влади про аморальність представників секти. Ці стереотипи використовувалися владою як форма боротьби з поширенням даної релігійної групи в російському суспільстві. Аналіз джерел свідчить про суворий аскетизм хлистів у питаннях інтимного життя, а також відмову від статевих стосунків як шлях до спасіння душі.

Ключові слова: хлисти, стереотипи, релігійна секта, шлюб, інтимне життя.

Статья посвящена исследованию брака и интимной жизни членов секты хлыстов в ХІХ – начале ХХ в. Сделан вывод о стереотипах, которые были сформированы официальной православной церковью и представителями гражданских властей об аморальности представителей секты. Эти стереотипы использовались властью как форма борьбы с распространением данной религиозной группы в российском обществе. Анализ источников свидетельствует о суровом аскетизме хлыстов в вопросах интимной жизни, отказе от половых отношений как пути к спасению души.

Ключевые слова: хлысты, стереотипы, религиозная секта, брак, интимная жизнь.

The article is devoted to the study of marriage and intimate life of khlysts in the 19th – early 20th century. The conclusion about the stereotypes in Russian society was made. These stereotypes about khlyst's immorality had been formed by official Orthodox Church and representatives of the civil authorities. They were used as a form of the fighting against the spread of khlysts religious persuasion in the Russian society. The investigation of archival sources indicates the khlysts strict asceticism in matters of sexual life, rejection of sexual relations as a way to salvation of the soul.

Keywords: khlysts, stereotypes, religious persuasion, marriage, intimate life.

Релігійні секти представляють собою закриті спільноти, а відсутність будь-якої інформації традиційно породжує домисли, плітки про невідомі сторони їх релігійного вчення та обрядовості.

Секта хлистів, яка набула значного поширення в ХІХ ст. в Російській імперії, разом із сектою скопців була, на наш погляд, лідером за кількістю міфів. Особливою популярною за кількістю пліток була саме сфера статевих стосунків хлистів, їх ставлення до сімейних цінностей та шлюбу взагалі. Інтимне життя було абсолютним табу в російському суспільстві ХІХ ст., а захист патріархальної родини вважався провідною метою держави та православної церкви. Виступ хлистів проти традиційного сімейного укладу призвів до посиленої боротьби з ними з боку духовної та цивільної влади. Провідним напрямком протистояння поширенню хлистівства стала пропаганда місіонерами, священиками офіційного православ'я низки міфів щодо злочинного та аморального стилю життя даної секти.

Секта хлистів представляла собою таємну організацію, вступ до секти неофіта супроводжувався клятвою тримати своє членство в суворій таємниці. В умовах гонінь та репресій з боку російської влади в ХІХ ст. збереження таємниці було необхідною умовою уникнення суворого покарання за приналежність до хлистів (тюремне ув'язнення, виселення до Закавказького краю тощо). Ці фактори обумовили брак достовірної інформації про віровчення та релігійне

повсякдення хлистів. Відсутність інформації компенсувалася домислами місцевих священників, які спостерігали за підозрілими громадянами, чутками та плітками, які поширювалися в селах та містах про сектантів. Щоб збурити народний гнів проти хлистів, священники «пошилювали» розповіді про секту хлистів пікантними подробицями. Шокуючі факти про відмову хлистів від народження дітей, аборти, витравлення плодів, вбивство немовлят і причастя їх тілом та кров'ю, сексуальні оргії та груповий секс, на думку священників, мали б сприяти викорененню секти [4, с. 770–779; 6, с. 14–30; 10, с. 23–63; 14, с. 280–286, 288–290, 312–344]. Іноді факти, які наводили місіонери, шокували навіть їх колег. Так, професор духовної академії М. Барсов критикував П. Мельникова та інших дослідників за те, що вони в роботах використовують чутки та плітки, які не підтверджувалися офіційними розслідуваннями [6, с. 102–103].

На жаль, інформація, яка була представлена в роботах священників – місіонерів другої половини XIX ст. – початку XX ст. без критичного аналізу та залучення архівних джерел, повторювалася в наукових працях дослідників [13, с. 112] і навіть у сучасних науковців [1].

Російська дослідниця К. Сергазіна наголосила на тому, що витоки хлистівства з старообрядництва та чернецтва доводять суровий аскетизм членів даної общини, унеможлиблюють такі явища, як груповий секс після релігійних зборів, полігамію. Історик підкреслює, що всі розповіді про «свальний гріх» в роботах місіонерів настільки одноманітні, що доводять існування розробленого Синодом дискурсу [18, с. 6, 10].

О. І. Дехтевич доводить, що підтвердити факти групового сексу після закінчення хлистівських радень практично неможливо. Свідчення про факти «розпусти» давалися лише викритими членами секти, які «розкаялися» і під впливом священників своїми розповідями мали уберегти православних від спокуси вступити в секту [5, с. 18]. Автор припускає, що в окремих общинах статеві відносини могли мати місце, однак такі явища були винятком [5, с. 19].

Робота з архівними джерелами дозволила авторам прискорити процес деміфологізації та реабілітації членів хлистівської секти в сучасній російській історіографії. Однак деякі історики продовжують характеризувати інтимну сферу життя хлистів на основі робіт місіонерів кінця XIX – початку XX ст. Наприклад, О. Бергман стверджував, що в «хлистівському середовищі, яке являло собою певне продовження чернецької культури, мінімізація сексуальності переростала в ненормативну сексуальність». Автор відзначав, що «таку подвійність» у ставленні хлистів до інтимного життя доводили історичні джерела [2, с. 16]. Однак О. Бергман доводить свою точку зору про «вільне співжиття», «цивільний шлюб», посиляючись виключно на роботи місіонерів, священників. А от джерела з архівів, які залучив до наукового обігу даний дослідник, свідчать повністю протилежне (про повну відмову від інтимних стосунків сектантів) [1].

Отже, розбіжність сучасних істориків у поглядах на дану проблему актуалізують необхідність більш детального вивчення питання про шлюб та інтимні відносини в середовищі хлистів, руйнування стереотипів, сформованих в імперській та радянській історіографії. Цікавим є також вивчення регіональних особливостей повсякдення хлистів, яке по Харківській губернії започаткував дослідник В. Потоцький [15].

Метою даного дослідження є аналіз шлюбного життя секти хлистів, намагання подолати застарілі уявлення про інтимне життя членів даної секти на архівних матеріалах.

Уява про інтимне життя та шлюб хлистів, які були сконструйовані священниками а потім поширені рядом дослідників, абсолютно не відповідала ідеям хлистів. Секта хлистів виникла в рамках православ'я та була тісно пов'язана з монастирським аскетичним способом життя [18, с. 6]. Першими хлистами були ченці та чорниці монастирів Москви та інших міст Центрального регіону Росії. Максимальний чернечий аскетизм розумівся хлистами як шлях до спасіння душі. «Умертвінню плоті» мала сприяти значна кількість обмежень, які навіть перевершували чернече повсякдення: хлисти не вживали м'яса, риби, алкоголю, тютюну. Хлистівський піст припускав повну відмову від вживання будь-яких продуктів.

Поряд із обмеженням в їжі хлистівська ідеологія пропагувала суворі обмеження інтимного життя, приборкання плоті. Як свідчать джерела, хлисти проповідували дівоцтво, цнотливість, утримання від сексу як провідні чесноти, що ведуть до спасіння. Приборкання плоті у деяких з

членів секти навіть виражалося в оскопленні. У хлистів кастрація або навіть екстирпація статевих органів була винятком, хоча й користувалася повагою. Дану операцію прирівнювали до спокутування всіх гріхів, вважали, що вона здатна замінити всі таїнства православної церкви, «відбілює» душу та тіло, робить людину чистою та непорочною [3, с. 518].

Для хлистів оскоплення було дуже рідким явищем, хоча вони і проповідували відмову від статевого життя. «Необхідно побороти плоть духовно, без хірургічних операцій. Яка це перемога, коли ворога вбито? Це малодушність» [14, с. 290].

Так під час огляду затриманих в 1828 р. в Старобільському повіті Харківської губернії сектантів було виявлено одного скопця. Він зізнався, що був оскоплений в Костромській губернії. А під час відвідування наставника скопців в Суздалі отримав благословення на прозелітичну діяльність. З благословення суздальського наставника цей засуджений і приїхав до Слобідсько-Української губернії поширювати хлистівство [3, с. 245–246].

Медичний огляд дозволив встановити і той факт, що заміжні жінки не мали досвіду статевого життя. Так серед затриманих була селянка 19 років. Дівчина вказувала, що вже 4 роки одружена, проте під час її обстеження лікарем (інспектором лікарської палати Беккером) було встановлено, що дівчина залишалася цнотливою. Після огляду вона зізналася, що не мала статевих відносин із чоловіком. Одним із постулатів хлистів було жити з дружиною, як голуб з голубкою. Під час допитів жінки зізнавалися, що їх чоловіки абсолютно уникали з ними «шлюбного життя». Одна з селянок заявила, що вона не належала до секти, не відвідувала збори хлистів, як це робив її чоловік, і скаржилася на відсутність інтимних стосунків з ним протягом десяти років, підозрювала, що чоловік був оскоплений [3, с. 244–245].

Викриття секти хлистів в селі Попівка Старобільського повіту в 1840-х рр. дозволило розширити уяву про дану секту. За свідченням односельців, попівські хлисти дочок своїх не віддавали заміж, а синів одружували з дівчатами із тих родин, які не належали до секти (таким чином відбувалася прозелітична діяльність) [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 40]. Наприклад, під час допиту Авдотья Резнікова (23 роки, незаміжня) заявляла, що «заміж не вийшла, бо їй і з батьками добре живеться». Однак, не заперечувала, що може вийти заміж, якщо знайдеться жених, бо вона себе «не прирекла на довічне дівоцтво». Медичний огляд встановив, що жінка була цнотлива, ознак оскоплення на тілі не мала [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 185–186]. Єфросинія Сіропятиня (40 років, незаміжня) таїнство шлюбу не заперечувала, і заявляла, що готова вступити у шлюб, якщо буде нагода [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 185–188].

Непрямим доказом обмеження сексуальних стосунків, часткової або повної відмови від інтимного життя, на нашу думку, служить наявність в родинах хлистів 1-2 дітей, що для XIX ст. було скоріше за все винятком. Так Іван Резніков у 28 років мав єдину доньку 5 років, Андрій Добрицький у 27 років мав двох дітей [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 181–184].

Виявити справжню картину шлюбного та інтимного життя в родинах хлистів практично неможливо через відсутність об'єктивних джерел. Під час допитів підозрювані не розкривали подробиць сектантської ідеології, особливо в сфері приватного життя. На прямі питання про шлюбне життя давали чітку відповідь: «з дружиною шлюбне життя маю постійно» [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 177–178].

Незаміжні доньки хлистів підкреслювали свій чернечий спосіб життя стилем в одязі. Жінки не носили прикрас (сережок, намиста), покривали голову чорною хусткою, вдягали темний одяг [19, ф. 40, оп. 47, д. 1331, л. 3].

Рапорти священників склали основу архівних матеріалів з даної теми. З рапорту священника Северина Сулими відомо, що в другій половині XIX ст. в хуторі Амбарном, неподалік від Слободи Козинки Старобільського повіту відкрито жили сектанти. «Всі вони не вживають м'яса, не вдягають жінки сережок та мониста, не вживають горілки, не мають сексуальних стосунків, не ходять в гості до кумів, родини живуть окремо (діти відселяються від батьків). Наприклад, Максим Попов, головний сектант, розділився з сином Архипом (можливо через те, що родина сина продовжувала вживати м'ясо та горілку). У Антона Горового незаміжня дочка ходить з покритою головою. Максим Попов запрошував до себе селян та агітував: «Ми можемо як монахи,

які не вживають мяса, тому що святі не їли його, ми – люди духовні, а ви – суєтні, ми ходимо по Божій дорозі, а ви – по мирській, ми навіть дівок своїх не знаємо, а ті, навіть, хто чоловік та жінка між собою, не торкаються один одного, живуть монахами. А якщо присягнете, що не будете про нас розказувати, будете з нами, то ми навчемо вас спасінню духовному» [19, ф. 40, оп. 47, д. 1331, л. 3–5].

Такі мінімальні знання давали можливість священикам «додумувати» відповіді на низку запитань. Так С. Сулима зазначав, що головною «провиною» сектантів є відмова від народження дітей. «Невже вступивши до лав секти, її люди стають безпристрасними?». Священик порівнював відмову від інтиму з вогнем. «Якщо солону об'єднати з вогнем, вона запалає». Тому Северин Сулима вважав, що чоловіки даної секти себе оскопляють. На підтвердження цих слів наводив той факт, що, начебто, всі чоловіки, яких він бачив, були дуже блідими. Інша версія відсутності дітей, це те, що жінки приймають певні засоби, щоб попередити вагітність» [19, ф. 40, оп. 47, д. 1331, л. 6].

Дячок села Попівки Старобільського повіту розповідав, начебто до нього часто приходили жінки хлистів та питали поради, як примусити своїх чоловіків жити з ними статевим життям. Начебто жалілися, що позбавлені «благословенного церквою народження дітей» та втягнуті через це в спокусу перелюбства». Дячок також закликав священика Семена Белікова у проповідях звертати основну увагу питанню дітонародження та шлюбного життя чоловіків з їх дружинами [19, ф. 40, оп. 31, д. 363, л. 39].

Отже, архівні джерела свідчать, що секта хлистів в Харкові, з якою влада з перемінним успіхом боролася протягом XIX ст., була представлена особами, які відмовлялися від шлюбного життя, проповідували суворий аскетизм, обмеження або повну відмову від інтимного життя. Матеріали судових справ над хлистами в Калузькій, Костромській та інших губерніях, які були введені до наукового обігу М. Вардіновим, свідчать що, як і у Харківській губернії, правилами хлистів було збереження цнотливості, заперечення шлюбу молоддю, відмова від інтимного життя у одружених пар. Щоб уникнути спокуси хлисти утримувалися від відвідування весіль, хрестин, не вживали алкоголю, не палили. На придушення пристрастей були спрямовані і ритуальні виснажливі вправи на радіннях (танці, стрибки, кружіння, тощо). [3, с. 138, 502]. Слід зазначити, що судові матеріали мали результати лікарських оглядів підсудних, які свідчать про цнотливість як неодружених хлистів, так часто і тих, хто перебував у шлюбі.

У 1851 р. було проведено слідство по справі викриття хлистівської секти в Тамбовській губернії, під час допитів та медичного огляду жінок було встановлено, що майже всі з них були цнотливими, хоча і були заміжні. Зокрема, хлистівська богородиця Анісія Копилова на допиті заявила, що вийшла заміж у 18 років, але все життя була своєму чоловіку дружиною духовною. І хоча спали вони разом, обіймалися, цілувалися, але від сексу вони утримувалися [8, с. 123].

Однак священики у проповідях, бесідах із прихожанами, в літературі, в статтях, які друкувалися в пресі (особливо в журналі «Миссионерское обозрение», на шпальтах газет на кшталт «Харківські єпархіальні відомості» (друкувалися майже у всіх губерніях Російської імперії), розв'язують у XIX ст. непримиренну боротьбу проти сектантів. І одним із основних аргументів проти хлистів були їх зловживання мораллю в сфері шлюбу та інтимного життя.

В результаті був сформований стереотип, який поширився в російському суспільстві. Начебто, згідно з вченням хлистів, законні чоловік та жінка мали розійтися (але формально вони залишалися у шлюбі), та знайти собі духовних партнерів. «Хмільного не пийте, плотського гріху не творіть! Не одружуйтеся, а хто одружений, живіть з дружиною, як із сестрою. Неодружені – не беріть шлюб, а хто одружений – розлучайтеся!», – так проголошували п'ята та шоста заповіді духовного лідера хлистів Данила Пилиповича [14, с. 312].

Визнати факт того, що хлисти могли утримуватися від інтиму, священики не могли. Тому починали поширюватися домисли про начебто їх позашлюбні стосунки, оргії після релігійних зборів – радінь. Так вже в 1733 р., коли відбувся перший судовий процес над викритими у Москві хлистами, комісія припустила, що в будинку, де відбувалися моління, мала місце розпуста: «Після радінь залишалися ночувати в одній хаті. По одній стороні спали жінки, по другій – чоловіки». Це

і викликало підозру у комісії про «блудне їх змішання». Не було взято до уваги, що переважна кількість засуджених була чорницями [14, с. 344].

Хлисти заперечували шлюб, «хоча вінчалися в церкві, але не жили із своїми дружинами», а жили із сторонніми жінками «за взаємною спорідненістю духу». На думку священників, хлисти дуже часто мінялися дружинами. «В бесіді один з хлистів заявив, що якби навіть, він жив з десятима дружинами, то в цьому б не було гріха» [12, с. 145; 4, с. 777–778].

М. Вишневський описував навіть обряд вінчання хлиста та його духовної сестри. Начебто, жінка, яка була вдягнена у червоне, виконувала роль блискавки. Блискавка накривала голови молодтям червоним полотном, пророк давав їм дві цибулини та наставляв: «Не будьте між собою лукавими та гіркими, як ця цибуля, живіть в коханні та народжуйте духовних дітей. Після цього всі присутні вітали молодят та співали спеціальних весільних пісень» [4, с. 777].

С. Маргаритов, магістр богослов'я, пояснював популярність секти хлистів тим, що ідея аморальних безшлюбних стосунків вабила до секти легковажних осіб, які не хотіли себе зв'язувати узами шлюбу. Автор стверджував, що хлисти ненавидять дітей, які народилися у церковному шлюбі, називають їх «потіхою сатани», грішками, цуценятами. Дітей, які були начебто зачаті на радіннях, навпаки вважали «народженими від Бога, а не від хіті чоловіків», називали їх «христосиками» [6, с. 29]. Однак вже на наступній сторінці автор суперечив самому собі: «Допускаючи розпусту, хлисти живуть без дітей. У випадку вагітності хлистітки витравляють плід. Тому у хлистівських родинах або зовсім немає дітей, або народжуються дуже рідко» [6, с. 30].

Дослідник М. Реутський перевершив своїх колег розповіддю про І. Чуркіна, одного з лідерів хлистів у Москві. «У 1740 р. Іван примусив свою вагітну дружину та матір вступити до секти. Одразу після народження сина він охрестив його по хлистівським обрядам і миттєво власноруч заколов немовля ножем. З висушеного серця дитини Чуркін приготував хліб для причастя» [9, с. 56].

О. Бергман наводить приклади реакції законних дружин на появу у їх чоловіків «духовних сестер», які були висвітлені на шпальтах «Симбірських єпархіальних відомостей» (1904 р.): «Законні дружини піднімали скандали проти своїх чоловіків та їх коханок, яких вони мали під видом «духовних сестер». Односельці били вікна в будинках, де збиралися хлисти» [1].

О. Бергман висвітлює історію з життя сизранських хлистів другої половини XIX ст., яка так і залишилася лише архівним матеріалом і не була використана священниками в антихлистівській пропаганді. Селянка Варвара Акімова розповідала місіонеру, що після шлюбу «9 ночей вона спала з чоловіком без інтиму, тому що чоловік нічого не вимагав, а свекруха постійно слідкувала за ними». На 10 ніч її чоловік не витримав, але просив нічого не розповідати його матері. Після того вони постійно вимушені були приховувати факт інтимного життя від свекрухи, яка постійно вчила молодят, що це – гріх. А чоловіку з жінкою слід жити як брат з сестрою [1].

П. Мельников також був вимушений визнати, що не мали інтимних стосунків у хлистів їх доньки. «Хлисти перешкоджали вступу у шлюб своїм донькам. З хлистівок 80% були старими дівами, які змолоду прирекли себе на безшлюбність. Ці жінки мешкали не в родинних домах своїх родичів, а в особливих хатинках, які були збудовані в городах або на подвір'ї їх родичів. Вони тримали суворий піст, ніколи не вживали м'яса, старанно молилися, щодня ходили до церкви, чотири рази на рік сповідувалися та причащалися (хоча на своїх зборах причастя називали «тюрею» (селянська страва: шматочки хліба, який накришили в квас)» [10, с. 23–63].

Автор відзначав, що жінки користувалися повагою у духівництва, нерідко займалися освітою дітей. Часто намагалися вселити молоді ідеї святості безшлюбного життя. «Проповідь безшлюбства вони особливо проводили в колі тих дівчат, які були відомі на селі своєю хворобливістю, непривабливих, з певними фізичними вадами, які не розраховували на женихів. Але навіть вродливі та здорові дівчата потрапляли до тенет хлистівок. Пов'язували голову чорною хусткою, проголошувалися «христовою нареченою», переходили жити до хлистівок в їх будинок, поступово вводилися в коло хлистівських членів, починали відвідувати збори» [Там само].

Деякі дослідники в межах домінуючої точки зору намагалися трохи пом'якшити звинувачення на адресу хлистів. Так М. Барсов, професор духовної академії Санкт-Петербурга, писав, що

«можливо, після радінь іноді мали місце випадки «свального гріху», який виправдовувався сектантами тим, що на них зійшов Дух і вони не несуть відповідальність за свої дії [7, с. 106].

Звичайно така пропаганда досягала своєї мети, формувала вороже ставлення суспільства до представників даної релігійної секти.

Поступово на початку ХХ ст., особливо після оголошення свободи віросповідання в 1905 р., почали з'являтися роботи, які вже не мали антихристівської пропаганди. Дослідники більш детально описують питання шлюбу і родинного життя в середовищі хлістів. Певною мірою починається процес руйнування стереотипів щодо членів даної секти. Так Д. Коновалов відзначав, що важливе значення надавали хлисти статевої стриманості: утримання від «плотського гріху» та пости вважалися найголовнішими для підготовки до релігійних зібрань. Члени секти згадували, що у разі порушення «через слабкість» заповідей про утримання від скоромної їжі та інтимного життя вони помічали, що зникають молитовний захват, благодатні дари пророцтва, входження духу. Особливо хлисти відмічали, що радість від молитов та пророцтв зникала після народження дітей. Одна з хлістівок зазначала: «Коли я брала участь в радіннях, тоді я відчувала у серці втішну благодать святого Духа, але коли я вийшла заміж, свята благодать від мене пішла. Я любила чоловіка до шлюбу любов'ю духовною, ця любов перейшла в пристрасть. Коли я згрішила, я ходила на зібрання, але благодать Святого Духа до мене, як до недостойної грішниці, не сходила. На зборах мені було смертельно нудно. І я дуже шкодую за золотим часом минулого, проте «пролите повним не буває» [8, с. 118–123].

Коновалов стверджував, що найпоширенішою про хлістів була чутка про груповий секс під час радінь. Проте жодних підтверджень цього не виявлено, аналіз же ідеології хлістів свідчить про те, що секс стояв на заваді вселенню Духу, отже допускати сексуальні стосунки під час молитов було фактом, що суперечить основним цінностям [8, с. 123]. Відомий богослов, публіцист Феофан Затворник зазначав, що «свального гріху» не могло бути під час зборів хлістів, а якщо це і мало місце, то лише в тих общинах, яку очолював психічно хворий еротоман. Розпуста, прикрита релігійними ідеями, могла спостерігатися в будь-яких сектах і мати огидні форми [17].

Отже, хлістівство вийшло з радикального напрямку російського старообрядництва. У своїх ідеях щодо утримання від інтиму хлисти засновувалися на синтезі народного та чернечого аскетизму. Проте вони розглядали плоть не як породження злої сили, а як гальмо, яке заважає душі об'єднатися з Святим Духом

Розпуста, полігамні стосунки, груповий секс та інші гріхи, які приписувалися хлистам, абсолютно не вписувалися в загальну концепцію їх світогляду та провідної ідеї приборкання пристрастей, придушення бажань з метою спасіння душі. Переслідування хлістів та їх покарання базувалися на звинуваченнях в аморальній поведінці, хоча у влади не було прямих доказів їх провини. Звинувачення будувалися на плітках, припущеннях та свідченнях тих, хто, начебто, покався і покинув секту. Таким чином, протягом ХVIII – ХІХ ст. рух хлістів, який був представлений на території Російської імперії низкою общин, які дуже часто мали між собою зовсім мінімальні контакти, у питаннях шлюбу та інтимних стосунків демонстрував єдність поглядів, основою яких був суворий аскетизм, практична відмова від статевого життя. Поширення пліток церковними служителями та представниками цивільної влади було однією з форм боротьби проти поширення секти хлістів в російському суспільстві. В подальшому історикам слід продовжити процес залучення до наукового обігу архівних джерел з метою подальшою деміфологізації релігійного повсякдення хлістів.

Література

1. Берман А. Г. Гендерные отношения в мистических сектах Среднего Поволжья / А. Г. Берман. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://andber.livejournal.com/71387.html?thread=330459>.
2. Берман А. Г. Мистическое сектантство в Среднем Поволжье в XIX – первой половине XX вв.: автореф. дис. ... канд. истор. наук / А. Г. Берман. – Саранск, 2006. – 19 с.
3. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел / Н. В. Варадинов. – Санкт-Петербург: тип. М-ва вн. дел, 1858–1862. – Т. 7: История распоряжений по расколу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003830412#?page=1>.

4. Вишнеvский Н. М. Летопись печати по вопросам миссии / Н. М. Вишнеvский // Миссионерское обозрение. – 1898. – № 5. – С. 770–779.
5. Дехтевич О. И. Хлыстовское движение в России во второй половине XIX – начале XX века: автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02 / О. И. Дехтевич. – Москва, 2009. – 21 с.
6. История русских рационалистических и мистических сект / [Соч.] Дир. нар. училищ Таврич. губ., магистра богословия Сергея Маргаритова. – Симферополь: Таврич. губ. тип., 1910. – 228 с.
7. Исторические, критические и полемические опыты / [Соч.] Николая Барсова, проф. С.-Пб. дух. акад. – С.-Пб.: Тип. Деп. Уделов, 1879. – 530 с.
8. Коновалов Д. Религиозные движения в России. Секта хлыстов / Д. Коновалов // Ежемесячный журнал литературы, науки, общественной жизни. – 1914. – № 1. – С. 117–125.
9. Люди Божьи и скопцы: Ист. иссл.: (Из достоверных источников и подлин. Бумаг) / [Соч.] Н. В. Реутского. – М.: Тип. Грачева, 1872. – 230 с.
10. Мельников П. И. Раскольничьи секты в России / П. И. Мельников // Исторический вестник. – 1885. – № 7. – С. 23–63.
11. На радениях у хлыстов: Обличение самообольщения хлыстовских лжепророков / [Соч.] миссионера М. Кальнева. – Одесса: Б. И., 1902. – 32 с.
12. Овсянников Е. Миссионерство, секты и раскол / Е. Овсянников // Миссионерское обозрение. – 1900. – № 7–8. – С. 143–146.
13. Очерки по истории русской культуры / П. Милуков. – С.-Пб.: Церковь и школа, 1902. – 402 с.
14. Полное собрание сочинений П. И. Мельникова (Андрея Печерского). – С.-Пб.; М.: Т-во М. О. Вольф, 1897–1898. – Т. 14: Очерки поповщины. Белые голуби. Тайные секты. Счисление раскольников. – 1898. – 396 с.
15. Потоцкий В. П. Релігійне сектанство в Харківській губернії (1861–1917 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. П. Потоцкий; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004. – 20 с.
16. Реморов В. Веро-нравоучение и культ хлыстов Центральной России / В. Реморов // Миссионерское обозрение. – 1900. – № 7–8. – С. 72–78.
17. Святитель Феофан Затворник Вышенский. Полное собрание сочинений. Т. 8: Письма о духовной жизни. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://theophanica.ru/books/?book=tom8#>.
18. Сергазина К. Т. Хлыстовство как культурно-исторический феномен : На материале общин первой половины XVIII века : автореферат дис. ... кандидата истор. наук : 24.00.01 / Рос. гос. гуманитар. ун-т (РГГУ) / К. Т. Сергазина. – Москва, 2005. – 22 с.
19. Державний архів Харківської області.

УДК 94:616.89] (477) «1941/1943»

Г. Г. Грінченко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

А. Г. Венгер
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МАСОВЕ ЗНИЩЕННЯ ПАЦІЄНТІВ ІГРЕНСЬКОЇ ПСИХІАТРИЧНОЇ ЛІКАРНІ ВПРОДОВЖ 1941 – 43 РР.: ЦИФРИ, ЛЮДИ, ДОЛІ¹

Дана стаття присвячена двом питанням в дослідженні масового знищення нацистами пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні в окупованому Дніпропетровську у 1941–43 рр., а саме: коригуванню даних щодо кількості жертв цього злочину і локалізації їхніх поховань, а також реконструкції біографій двох лікарів цієї лікарні, які були причетними до вказаного злочину. Роботу написано за матеріалами так званої «справи Ігреньських лікарів», яка зберігається у Галузевому державному архіві СБУ у Дніпропетровській області і донедавна була недоступною для вивчення. Це справа № 440 (датована 1943–1964 рр.) по звинуваченню Гончарова В. В., Максюті О. Д. та інших у колаборації з нацистами та їхньої участі в акціях умертвіння пацієнтів лікарні.

Ключові слова: Друга світова війна, психічнохворі пацієнти, масове знищення, психіатрична лікарня, Ігрень, судовий процес.

Данная статья посвящена двум вопросам в исследовании массового уничтожения нацистами пациентов Игреньской психиатрической больницы в оккупированном Днепрпетровске в 1941–43 гг., а именно: корректированию данных о количестве жертв данного преступления и локализации их захоронений, а также реконструкции биографий двух врачей больницы, причастных к указанному преступлению. Работу написано по материалам так называемого «дела Игреньских врачей», которое хранится в Отраслевом государственном архиве СБУ Днепрпетровской области и до недавнего времени было недоступным для изучения. Это дело № 440 (датировано 1943–64 гг.) по обвинению Гончарова В. В., Максюты О. Д. и других в коллаборации с нацистами и участии в умерщвлении пациентов больницы.

Ключевые слова: Вторая мировая война, психически больные пациенты, массовое уничтожение, психиатрическая больница, Игрень, судебный процесс.

The article focuses on two issues in the studying of Nazi mass extermination of the Ihren's psychiatric hospital patients in occupied Dnipropetrovsk in 1941–43. These two issues concern: corrections of the number of those crime victims and the location of their graves, as well as reconstruction of biographies of two doctors of the hospital, who were involved in mentioned Nazi crime. The work is written on the materials of so-called "case of Ihren's doctors", which is stored in the SSU State Archive in Dnipropetrovsk region and until recently was not available for studying. That is the case number 440 (dated 1943–1964) on charges Goncharov V. V., Maksyuta O. D. and others in collaboration with Nazis and in their involvement in actions of killings of hospital patients.

Key words: World War II, psychiatric patients, mass extermination, psychiatric hospital, Igren, trial.

¹ Статтю написано в рамках виконання міжнародного проекту «Useless People»: The Extermination of Psychiatric Patients during the Nazi Occupation of Ukraine, підтриманого німецьким Фондом «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» у межах програми досліджень забутих жертв націонал-соціалізму, яке у 2016–2018 рр. здійснює дослідницька команда у складі Г. Грінченко (Харків), О. Петренко (Бохум), В. Науменко (Харків), А. Венгер (Дніпро).

© Грінченко Г. Г., 2016

© Венгер А. Г., 2016

До подій Другої світової війни протягом кількох десятиліть прикута увага багатьох істориків, навряд чи інші теми досліджують настільки ретельно. Утім, навіть нині, особливо у пострадянській історіографії, залишається багато лакун. Одним із таких майже не вивчених на сьогодні епізодів є нацистська політика знищення пацієнтів психіатричних лікарень, яка методично провадилася під час окупації всіх європейських країн. Ще менш відомими лишаються біографії цих жертв нацизму, а також питання участі місцевого населення окупованих територій в «акціях» нацистів, дослідження повоєнних долі лікарів і працівників психіатричних клінік тощо.

На думку сучасних дослідників, певна маргіальність цієї теми за радянських часів, її вилучення з наукового та комеморативного простору була зумовлена наявністю в СРСР так званої «каральної психіатрії» та зловживаннями вже радянської системи стосовно психічно хворих людей. У вітчизняній історіографії радянської доби загиблих пацієнтів психіатричних лікарень (так само, як і багато інших груп, постраждалих від нацистського свавілля) не розглядали і не досліджували як окрему категорію жертв нацистських переслідувань, поодинокі згадки про них траплялися лише в рамках класичних для радянського дискурсу прикладів «масового знищення мирного населення окупованих територій». Чи не єдиним винятком тут була певною мірою унікальна дисертація Халепю Т. І. «Массовое истребление советского мирного населения на временно оккупированной территории Украины», захищена у Києві 1948 р. [15]. Це була перша дослідницька робота, основним джерелом якої стали матеріали розслідувань злочинів нацистів, що проводили відповідні радянські комісії. У цій роботі з-поміж інших категорій мешканців, знищених в часи нацистського режиму окупованих територій, були виділені і психічнохворі, як приклад автор наводить кілька найбільш резонансних страт. Проте представлений у роботі матеріал відповідно до наукових настанов того часу був покликаний показати насамперед звірства окупантів і неминучість справедливого визволення Червоною армією всіх окупованих земель.

Варто уваги те, що тему знищення пацієнтів психіатричних лікарень розробляли не тільки історики, але й лікарі, які спеціалізувалися, зокрема, на дослідженні історії медицини. Так, наприклад, Дмитро Федотов, який з 1952 по 1960 рр. очолював Інститут психіатрії Мінздраву СРСР та у своїх роботах приділяв значну увагу історії цієї галузі, у статті за 1965 рік «О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны» навів приклади великих психлікарень Союзу, де були знищені пацієнти, вказавши також приблизні цифри жертв [13]. Уже у 2000-х рр. ряд статей про масове вбивство психічно хворих осіб, зокрема у Харкові, видав у співавторстві зі своїм колегою колишній головний лікар Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні № 3 П. Т. Петрюк [3–10].

Пожвавлення інтересу до означеної теми відбулося наприкінці 2000-х рр., коли було анонсовано ряд проектів, зокрема міжнародних, з дослідження історії нацистських переслідувань найбільш «забутих» жертв нацизму – психічнохворих, гомосексуалів, певних груп релігійних осіб. З цього моменту в центрі дослідницької уваги опинилася історія людей із психічними розладами як окремої категорії жертв нацизму, а також вивчення повоєнних спроб увічнення їхньої трагічної загибелі, реконструкція біографій та життєвих шляхів людей, різною мірою і в різний спосіб причетних до масових страт психічно хворих осіб. Так, наприклад, неоднозначна і різнопланова панорама історії та пам'яті про знищення цих людей, що мала певне відображення в науці, літературі, кінематографії й інших видах мистецтва, а також біографії польських та німецьких лікарів-психіатрів на тлі студіювання історії медицини нацистських часів були представлені у збірнику за редакції польських дослідників Тадеуша Насеровського, Гражини Герчинської та Даріуша Мачей Мишка «Знищення ментально хворих. Пам'ять і історія», опублікованому 2009 р. [19]. Відповідно за результатами однієї з міжнародних дослідницьких ініціатив – німецько-білоруського проекту «Знищення хворих та розумово неповноцінних у Білорусі у 1941–1944 рр.» – 2016 року було видано ґрунтовну збірку статей «Дискриміновані. Знищені. Забуті. Інваліди в Радянському Союзі, під нацистською окупацією та у Східному блоці, 1917–1991» [18], в якій, серед інших, маємо оглядове дослідження Д. Титаренка з історії медичного обслуговування та вбивств хворих пацієнтів нацистами в окупованій Україні [20].

У цій статті ми пропонуємо першу у вітчизняній історіографії спробу реконструкції і коригування

даних одного конкретного випадку з нацистської політики знищення психічно хворих осіб, що трапився в окупованому Дніпропетровську та тривав з осені 1941 р. до початку 1943 р., коли були розстріляні останні пацієнти. Клінічна психіатрична лікарня, про яку піде мова, розташована у поселенні Ігрень на території сучасного міста Дніпро. Свою історію вона веде від психіатричної колонії, створеної 1897 р., і сьогодні має офіційну назву комунальний заклад «Дніпропетровська обласна клінічна психіатрична лікарня». Перед Другою світовою війною лікарня мала 600 га землі, де вела підсобне господарство. У лікарні на той час працювало до 1 000 осіб: від лікарів до обслуговувального персоналу [2, с. 15]. 1927 р. вона поповнилася більше ніж на 400 пацієнтів, які прибули з психіатричної клініки для німців-колоністів під назвою «Бетанія», адже територія, де розташовувалася ця лікарня, підлягала затопленню у ході будівництва Дніпрогесу [16]. У цілому про міжвоєнну історію Ігреньської психіатричної клініки мало що відомо, адже її архів було знищено, коли відступали німецькі війська. Достеменно знаємо, що там працював професор Д. Б. Франк, який 1926 р. видав монографію, присвячену феномену людоїдства [14].

Найменш дослідженою на сьогодні залишається історія цієї лікарні періоду нацистської окупації України, уся інформація щодо якої вміщується в повідомлення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників про знищення тут 1 300 пацієнтів [17]. Результатом такої лаконічності стала певна міфологізація цього періоду, адже інформаційний вакуум, що утворився довкола тих подій, помножений на наявний суспільний інтерес до того, що відбувалося в країні під час її окупації, породили, з одного боку, мало чим підкріплені домисли, але з іншого, – цікаві й майстерні художні образи. Саме останні за радянських часів транслювали історію та пам'ять про знищення пацієнтів психіатричних лікарень у публічну площину, не даючи забути цю трагедію.

Так, наприклад, про знищення психічно хворих пацієнтів під час окупації радянська людина знала з популярного фільму «Судьба» (1977 р.), знятого за мотивами не менш популярного однойменного роману Петра Проскуріна. Одна з героїнь фільму, сестра головного героя Захара, Катерина Дерюгіна за сюжетом працює лікарем у психіатричній лікарні і саме під час її чергування, коли вона заміщала головного лікаря, до клініки прибувають німецькі лікарі та солдати, щоб виконати страшний наказ про знищення пацієнтів. Одним із найбільш емоційно піднесених моментів стрічки є її героїчний вчинок – навіть на настирливе прохання німецького лікаря вона не залишає хворих, а сідає до машини разом із ними, прекрасно усвідомлюючи, що їх повезуть на страту. Самої сцени розстрілу у фільмі немає, у кадрі, на тлі зворушливої пісні у виконанні Анни Герман та Лева Лещенка лише здригаються майже голі осінні дерева, і з них на землю падає останнє листя.

Сьогодні в мережі інтернет можна знайти кілька сторінок із інформацією, що саме знищення пацієнтів Ігреньської лікарні було покладено в основу цього епізоду¹. Звісно, тут ідеться про художню інтерпретацію події, адже пацієнтів Ігрень здебільшого було не розстріляно, а убито в інший спосіб, частіше евтаназією. До того ж у кінострічці ми не бачимо жодного лікаря-колаборанта, як на тому наполягала офіційна радянська пропаганда. Навпаки, героїня Валерії Заклунної у певному розумінні повторює подвиг Януша Корчака і, як за дітьми, йде за своїми безпомічними пацієнтами, які нічого не розуміють, на страту, заспокоюючи і підтримуючи їх².

Повертаючись до нашої тези щодо відсутності детальної та перевіреної інформації про цю подію, зазначимо, що породжені нею різного роду міфи і легенди, стосуються, наприклад, локалізації місць поховань загиблих пацієнтів. Нині існує лише один пам'ятник цим жертвам, але його охоронні межі не встановлено, адже досі невідомо, в якій саме частині меморіалу покояться рештки жертв, а також чи досліджені всі місця поховання пацієнтів, бо вони не завжди були масовими (іноді одиничними, парними і т. д.). Тіла ховали і в силосних ямах, на скотному дворі, частину з них так і не вдалося відшукати. За міською легендою (в яку вірять і деякі працівники лікарні), в одній із силосних ям після війни нібито повісилася медсестра лікарні, яка в роки окупації вводила смертельні дози отрути

¹ Див., наприклад: <http://legend-dnepr.wixsite.com/legend/untitled-cl45>;
<https://ok.ru/sss777/topic/64096546218077>.

² У романі П. Проскуріна цей вчинок робить сам головний лікар.

пацієнтам. Місцеві жителі одразу ж вбачили в цьому символічний зміст. Мешканці міста і працівники лікарні переконані, що не всі місця поховання знайдені, адже на полі біля лікарні під час сільськогосподарських робіт на поверхню ґрунту іноді потрапляли кістки, які, на думку свідків, були людські.

Але найбільших домислів та викривлень зазнали долі людей – біографії тих працівників лікарні, яких було заарештовано і засуджено в першому судовому процесі 1944 р. Сьогодні у фойє головного корпусу Ігреньської лікарні, де розміщені фото її керівників, відсутні світлини двох головних лікарів: В'ячеслава Васильовича Гончарова і Івана Прохоровича Денисенка, які очолювали клініку в період окупації. Ці постаті вже багато років залишаються викресленими з історії закладу як такі, що зганьбили професію та заплямували честь лікаря своєю колаборацією з нацистами та співучастю в їхніх злочинах. Схоже, що подібний стереотип поширювався саме на «офіційні» репрезентації подій війни (на відміну від фільму «Судьба» та роману П. Проскуріна, де колаборації і допомоги німцям з боку лікарів немає) та своїм формулюванням походив з повідомлення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, де вказувалося, що «німецькими окупаційними властями за участі групи медичних працівників з числа радянських громадян було вчинено масове знищення хворих, які перебували на лікуванні в Ігреньській психіатричній лікарні» [17]. Цікаво, що цей стереотип далі поширюється і в сучасній пресі, де, наприклад, стверджується, що «гестапівці вбивали і мучили людей зі згоди директора лікарні В. В. Гончарова. Він був не єдиним представником персоналу лікарні, що продалися гітлерівцям. Разом із ним фашистськими прихвоснями стали ще два «керівники»-служаки: лікар, завідувачка медичної частини лікарні О. Д. Максюта (1908 р. нар.), та завідувач хірургічного відділення, який був на той час кандидатом у члени ВКП (б) М. С. Зайцев (1915 р. нар.)» [12]. Згідно з подібними повідомленнями лікарі і молодший медичний персонал ледь не самі пішли на співпрацю з нацистами і без вагань виконували всі накази, через що їхні імена назавжди внесено у список зрадників, нелюдів і т. под.

У ході пошукової роботи нам вдалося знайти «справу Ігреньських лікарів», яка зберігається у Галузевому державному архіві СБУ у Дніпропетровській області. Це справа № 440 по звинуваченню Гончарова В. В., Максюти О. Д. та інших у колаборації з нацистами та їхньої участі в акціях умиротворення пацієнтів лікарні. Справа складається з трьох томів, де вміщено матеріали, зібрані слідством: допити, експертизи, фото, плани, особисті речі окремих затриманих, а також протокол судового процесу, що відбувся 11–14 липня 1944 р. у м. Дніпропетровську у клубі НКВС під головуванням майора юстиції Туманова, вирок і апеляційні звернення С. М. Зайцева та його рідних, матеріали повторного розслідування справи та зняття звинувачення з С. М. Зайцева. Справа датується 1943–1964 рр. [21].

Цей унікальний документ, доступ до якого був повністю закритий до недавнього часу, уможливорює фактологічні корективи та спростування поширених стереотипів, пропонує нові факти і надає нових барв і сенсів трагічній історії, що сталася в Ігреньській лікарні впродовж 1941–1943 рр. Ці корективи і спростування ми спробуємо навести щодо двох, на наш погляд, найбільш не вивчених та міфологізованих складових цієї історії.

Кількість жертв та локалізація поховань

Єдиної офіційної статистики стосовно кількості хворих в Ігреньській лікарні на момент німецької окупації немає, а наявні цифри дуже відмінні. До того ж незрозуміло, що взято за одиницю підрахунку: уся лікарня повністю, де, зокрема, були і відділення для місцевих жителів та солдатів Червоної армії, чи лише відділення з психічнохворими.

В Акті, складеному 13 жовтня 1943 р. в п. Ігрень Дніпропетровського приміського району Дніпропетровської області, вказана кількість хворих на початок окупації дорівнює 1 100 особам [21, арк. 268]. За свідченнями головного лікаря В. В. Гончарова, які він давав на суді, на момент вступу німецьких військ до міста у лікарні перебували 1 200 психічнохворих, з них 70 % були придатні до фізичної праці. Проте в його особистих паперах, конфіскованих слідчими органами, мова йде про 1 400 осіб [21, арк. 491].

За свідченням статистики руху хворих (документа, що фіксує кількість хворих у лікарні протягом місяця: скільки виписано, скільки прибуло, скільки втекло, скільки померло) у серпні 1941 р. в лікарні було 1 520 осіб без зазначення інших, не психічно хворих осіб. Але відомо, що на той момент у хірургії також перебували поранені солдати Червоної армії, приблизно 130 осіб [21, арк. 220]. Про те, що ця цифра включає не тільки психічно хворих, говорить також статистичний лист за 1942 р., в якому вказана загальна кількість хворих у лікарні, а внизу зроблена приписка від руки «із них 13 по хірургії» [21, арк. 491].

Далі, від загальної кількості душевнохворих, яка наводиться на 1941 рік, треба відняти тих пацієнтів, яких виписали з лікарні до моменту масового знищення. Так, за свідченнями В. В. Гончарова, до трагедії було виписано 250 осіб душевнохворих. Один із тих виписаних пацієнтів Шепіль Петро зазначав: «Я лишился жив чудом... узнав, что больных умервщляют уколами, я решил попросить врача Гончарова выписать меня... и в октябре 1942 года был выписан из больницы» [21, арк. 225].

Зрештою, треба враховувати також той факт, що на 1940 р. смертність у лікарні сягала 4,7 % [2, с. 18], тобто з тих хворих, що залишились у лікарні, своєю смертю мали померти чи вже померли на час страти приблизно 45 осіб.

За свідченням медсестри Адамової Євгенії Петрівни, яка вела статистику хворих, на момент вступу німецьких військ до міста у лікарні було близько 1 500 пацієнтів, а в ході боїв, коли німці вступали, одна частина хворих розбіглася, адже за ними не здійснювали належний нагляд, друга загинула під час бомбардувань. За її підрахунками від евтаназії – основного «типу» масового знищення в Ігреньській лікарні – загинуло десь 600 пацієнтів, а «другие умерли от голода, бомбежек и разбежались». Коли ситуація у лікарні з продуктами стала критичною, частину місцевих хворих забрали до себе родичі. Годували хворих спочатку двічі на день по 100 гр. хліба і вареної їжі, але згодом вже по 130 гр. хліба і вареної їжі тричі на день. На початку це приводило до проблем зі шлунком – діарея, далі виснаження, іноді пацієнти пухли з голоду і помирали. У дитячому відділенні, за свідченням однієї з медсестер, евтаназію не проводили, але всі діти померли від нелюдських умов існування. Кількість дітей, які померли, не встановлена [21, арк. 223].

Що стосується кількості розстріляних хворих, то і тут цифри відмінні. У публічному доступі маємо кількість 80 осіб [1], а в ході розслідування встановлена цифра 60 осіб [21, арк. 407].

На судовому процесі фігурувала цифра 1 400 хворих, що перебували в лікарні на момент окупації, і цю цифру суд сприймав як сталу, без урахування виписаних, тих, які втекли, та ін. На суді зазначалося, що отруєно було понад 1 000 осіб [21, арк. 474–475].

Але неврахованим у всіх цих підрахунках залишається те, що кількість жертв має бути скоригованою тим фактом, що хворі продовжували потрапляти до лікарні вже в ході окупації. Найбільше на Ігрень доставили хворих з м. Сталіно. Є звернення від 20 липня 1942 р. зі Сталінської області до В. В. Гончарова з проханням прийняти звітні хворих [21, арк. 491]. Також сюди направили частину пацієнтів Васильківської колонії [2, с. 19].

Цифра 1 300 страчених осіб, яка відома з опублікованого документа НДК, є суперечливою і не цілком зрозумілою, адже в самому акті сказано так: «комісія з розслідування злочинів німецьких окупантів вважає, що у всіх 30-ти ямах, знайдених на території Ігреньської психіатричної лікарні, поховано не менш як 750-800 осіб». Як ця цифра збільшилася ще на 500 осіб, залишається невідомим. Єдине припущення, яке можемо тут зробити, таке: якщо в ході слідства були досліджені могили, які не встигла/не змогла вивчити НДК, то тільки тоді приблизна кількість жертв може становити 1 500 осіб.

Нижче подаємо таблицю, де зіставляємо кількість жертв масових страт в Ігреньській колонії за основними документами, які містять відповідні підрахунки¹:

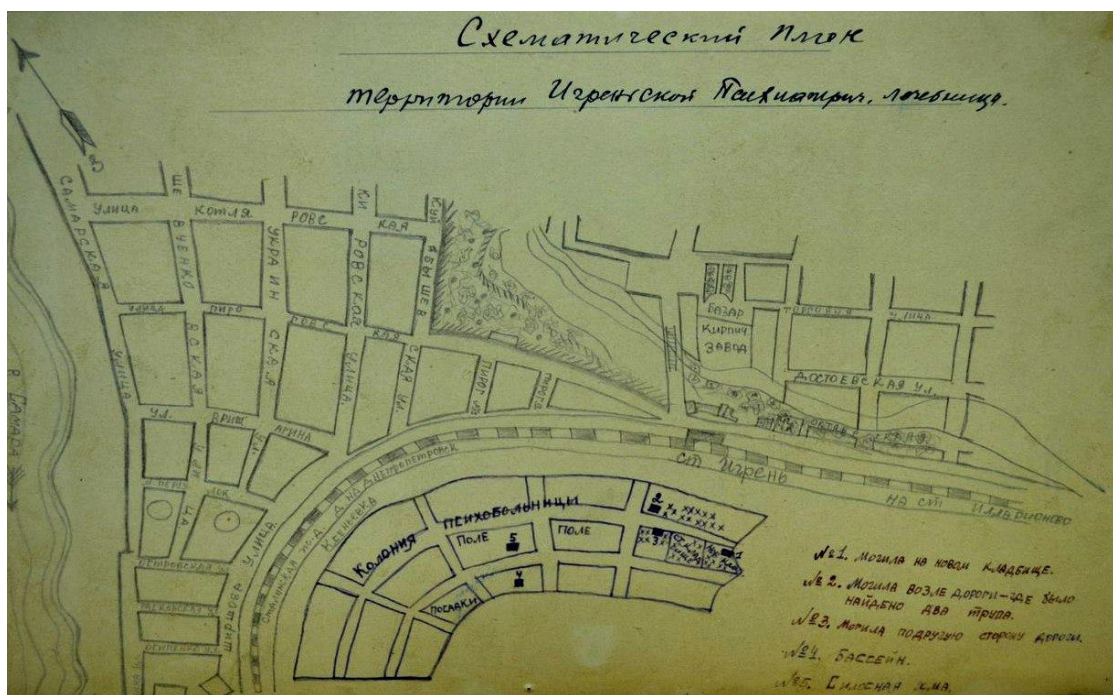
Документ	Кількість жертв
----------	-----------------

¹ Таблицю укладено за матеріалами кримінальної справи Гончарова В. В., Максюті О. Д. та ін. [21].

Акт НДК від 10 жовтня 1943 р.	750-800
Звіт НДК від 31 грудня 1943 р.	1300
Акт дослідження трупів невідомих громадян душевнохворих Ігреської психіатричної лікарні, січень 1944 р.	Приблизно 730
Протокол судового засідання у справу «Ігреських лікарів», 11-14 липня 1944 р.	Понад тисяча

Надзвичайною комісією з розслідування німецьких злочинів у жовтні 1943 р. було ексгумовано тіла загиблих усього з 30 ям [21, арк. 261]. А в ході слідства по «справі Ігреських лікарів» було досліджено ще 5 ям – поховання на Ігреському цвинтарі, в силосній ямі на колишньому господарчому дворі (біля свинарника), на території лікарні (басейн) та біля залізниці [21, арк. 293].

Для кращого розуміння розташування місць поховання наводимо план, складений в ході ексгумації 1944 р. (креслення взяте з [21, арк. 296]).

Біографії і долі: В. В. Гончаров і М. С. Зайцев

Найбільших викривлень і, можна сказати, несправедливостей, як ми вже відзначили на початку статті, зазнали долі людей, які в той чи інший спосіб були причетні чи просто були на своїх робочих місцях під час проведення нацистами акцій з умиротворення психічно хворих пацієнтів. Ми почнемо з історії завідувача лікарні лікаря-терапевта Гончарова Вячеслава Васильовича, уродженця Катеринославської губернії, села Білоцерківка. Для реконструкції його біографії були використані матеріали допитів, в яких він окреслює основні віхи своєї біографії, та кримінальна справа 1938 р., що зберігається у Галузевому Державному архіві СБУ Дніпропетровської області № ПР-2199 по звинуваченню В. В. Гончарова в участі в антирадянській контрреволюційній організації, в якій міститься інформація стосовно його родини, роботи, занять упродовж 1920–1930-х рр.

Народився Вячеслав Васильович 1871 р. у родині сільського священика. 1903 р. закінчив медичний факультет Дерптського університету. Після здобуття вищої освіти повернувся на Катеринославщину і працював в лікарні Катерининської залізниці. Реалізуючи свої спортивні вміння, став активним учасником катеринославського гімнастичного товариства «Сокол», де згодом обійняв посаду секретаря правління. 1911 р. брав участь у всесвітньому зльоті «Соколів» у Празі. Маючи бажання займатись садівництвом, 1909 р. придбав невеликий маєток з 12 д. землі, на яких

розміщався сад та виноградники.

Його родина складалася з дружини, двох синів та двох дочок. З початком революції родина Гончарових обрала позицію монархістів: його сини воювали на боці Білої армії, сам В. В. Гончаров, за свідченнями односельців, теж воював на боці білоармійців, а потім разом з німецькими військами брав участь у «каральних операціях». Після перемоги Червоної армії його сини долучилися до білої еміграції і опинилися у Празі.

Із завершенням революції землю В. В. Гончарова розділили між собою його наймити, а господарю з родиною залишили будинок із садибою. Займаючись садівництвом, він культивував каучуконос-ластовень. Ця робота давала помітні результати і привертала до себе увагу далеко за межами Катеринославщини, особливо під час гострого дефіциту каучуку в СРСР. 1924 р. результатами його дослідів зацікавився Всесоюзний інститут прикладної ботаніки та нових культур, де було прийнято рішення поставити ці експерименти під постійний контроль інституту. Дослідні ділянки із каучуконосним ластовнем розрослись до 70 га, їх обробляли селяни за плату з фінансів інституту. Така діяльність В. В. Гончарова викликала незадоволення селян, що були захоплені ідеєю усуспільнення приватної власності. Через те вони неодноразово нищили дослідні ділянки та писали скарги на В. В. Гончарова, звинувачуючи його у контрреволюційній діяльності і резюмуючи свої колективні звернення такими рядками: «Приймаючи до уваги вищесказане призидіум Іларіонівської сільської ради просить слідчі органи прийняти міри не лише по Гончарову, але і ліквідації його родини і майна» [21, арк. 12–13].

За подібними доносами його 1932 р. заарештували, звинувативши у контрреволюційно-шпигунській діяльності, у в'язниці протримали 1 рік і півтора місяця, але через брак доказів випустили. 1938 р. його знову заарештували «за прославляння порядків у фашистській Німеччині». У результаті він був засуджений на 4 роки позбавлення волі, але у в'язниці відбув 1 рік і 8 місяців і звільнився за касацією. Після звільнення В. В. Гончаров влаштувався на роботу лікарем-терапевтом до Іренської психічної лікарні.

З початком війни постало питання про евакуацію лікарні. Сам В. В. Гончаров на допиті від 17 жовтня 1943 р. говорить так: «Мене викликав до себе директор Зеленчук разом з усім персоналом і повідомив про евакуацію, персонал відмовився, вважаючи це неможливим і громіздким заходом. Таким чином я став директором лікарні з вересня 1941 року» [21, арк. 14].

У жовтні 1941 р. до лікарні прибули представники гестапо і повідомили В. В. Гончарова про необхідність залишити лише 100 хворих, інших треба було умертвити медичним способом. В. В. Гончаров відмовився виконувати цей наказ і одержав відповідь, що йому нічого не доведеться робити, все будуть виконувати інші лікарі. З матеріалів допитів О. Д. Максюті відомо, що на зборах лікарів, коли В. В. Гончаров оголосив вимогу представників гестапо, деякі молоді лікарі також відмовилися виконувати наказ і звільнилися.

Після того, як відбулися арешти євреїв-працівників лікарні, В. В. Гончаров відвідав гестапо з проханням, щоб їх звільнили, і його прохання задовільнили. Але врятувати євреїв-пацієнтів не вдалося, адже рішення про відбір для евтаназії невиліковно хворих євреїв було одним із перших розпоряджень «нових» німецьких лікарів. Позбавлення життя відбувалося шляхом введення морфію та інших речовин [21, арк. 54].

За свідченням В. В. Гончарова, саме через лояльне ставлення до євреїв його звільнили з посади у серпні 1942 року. Коли на слідстві 1943 року в нього запитали: «Чи визнаєте ви себе винним у тому, що виконували завдання представників німецького Гестапо?» він відповів: «Зрадником Батьківщини себе не вважаю. Тому що хворих особисто не умертвляв, а довів до лікарів розпорядження гестапо. Я вважаю, що оголошення наказу не є його виконанням» [21, арк. 17–18].

Судовим вироком сімдесятирічному лікарю стала найвища кара [21, арк. 479]. З приведенням вироку до виконання В. В. Гончаров пішов не лише з життя, але й з офіційної історії лікарні.

Другим лікарем, засудженим за цією справою, був Зайцев Михайло Семенович. Якщо зважати на вирок «20 років позбавлення волі» і не бачити матеріалів слідства – перед нами черговий колаборант і негідник, який співпрацював із німцями у жорстокій справі позбавлення життів безпомічних

хворих. Але ці донедавна засекречені матеріали уможлиблюють інший, набагато складніший ракурс якщо не розуміння і пояснення, то хоча б першого наближення до уявлення про те, якою була людська поведінка у надскладних умовах окупації.

Уродженець Катеринославської губернії, станції Ігрені, 1915 року народження Михайло Зайцев походив з родини робітника, який помер 1921 р., залишивши одинадцятьох дітей. Михайло найменшим, зростав дитиною зі слабким здоров'ям, хворів на відкриту форму туберкульозу.

Зайцев 1940 р. закінчив Дніпропетровський медичний інститут і того ж року парторганізацією інституту був прийнятий у члени ВКП(б). Після навчання працював у швидкій допомозі заводу ім. Комінтерна м. Дніпропетровська. Мав за дівчину Людмилу Островську, планував з нею одружитися. У січні 1940 р. був призваний до лав Червоної армії, служив лікарем-стажером у м. Новоград-Волинський Житомирської області.

З початком війни працював воєнним лікарем, із своїм загonom потрапив в оточення і повернувся додому. Прибувши до Дніпропетровська, відновив близькі стосунки з Людмилою Островською, яка працювала лаборантом у психіатричній лікарні, і за її рекомендацією звернувся до директора цього закладу Гончарова В. В., запропонувавши свої послуги лікаря-хірурга. Той повідомив, що на території психіатричної клініки організовується районна лікарня, і погодився взяти М. Зайцева хірургом. Під час прийому на роботу в Михайла виникли проблеми, адже він не міг надати документи, у яких було вказано, що він українець, а також довести непричетність до більшовиків. Проте згодом, зібравши необхідні довідки від поручителів, та заручившись допомогою лікаря Олени Максюті, він розпочав роботу в листопаді 1941 р. Наприкінці грудня керівництво психіатричної лікарні відкрило соматичне відділення, що складалося з хірургічного, гінекологічного і терапевтичного блоків. М. Зайцева призначили завідувачем хірургії. У той самий момент він розпочинає роман з Оленою Максютію і розриває стосунки з Людмилою Островською. Ця любовна історія завершилася скандалом, що згодом призвів до трагічних для Михайла Зайцева наслідків: покинута Людмила Островська, так і не вибачивши своєму колишньому приятелю, поклялася помститися (про це у своїх листах з проханням помилувати сина писала мати М. Зайцева), що й зробила пізніше в суді – саме за її неправдивими свідченнями завідувача хірургічного відділення було засуджено на 20 років позбавлення волі.

Окрім своїх безпосередніх обов'язків у клініці, як лікар М. Зайцев брав участь у засіданні селищної Управи щодо відбору працездатної молоді для роботи в Німеччині. Під час одного із таких засідань М. Зайцева було заарештовано за допомогу хворому політруку Оганесяну. На допиті у гестапо слідчий показував записку Оганесяна, адресовану М. Зайцеву, в якій політрук називав останнього товаришем. Слідчий вимагав, щоб лікар підтвердив, що Оганесян політрук і єврей. М. Зайцев цього не зробив, і після оформлення свідчень був звільнений. У себе в відділенні він переховував комуністів, фальсифікував довідки про хвороби молоді, щоб їх не відправляли до Німеччини. Про це свідчать листи подяки від колишніх пацієнтів, які надходили йому після війни [21, арк. 503–517, 614].

З початком кримінального провадження у справі «Ігренських лікарів» М. Зайцев проходив як свідок. Після того, як він дав перші свідчення, його відпустили. На вулиці він зустрів Людмилу Островську, яка дивуючись запитала: «Ти що, ще на волі?» Після цієї розмови його заарештували. На допитах під час слідства у справі «Ігренських лікарів» від 16 листопада 1943 р. він визнав себе винним. Після слідства матері Зайцева повернули одяг сина: «... білизна була вся в крові, посічена на стрічки, ніби порізана ножицями... Скільки сліз я над ним пролила... сама його використовувати не могла навіть на ганчірки...» [21, арк. 499].

Головним свідком у звинуваченні Зайцева була Людмила Островська. З її свідчень виходило, що М. Зайцев, не маючи відношення до лікування психічнохворих, сам зголосився робити смертельні ін'єкції, і що вона сама була свідком того, як він вводив отруту у вени хворих. Проте особисто на суд вона не з'явилася [21, арк. 499], а М. Зайцева було засуджено до позбавлення волі строком на 20 років.

Через десять років М. Зайцев подавав апеляційну скаргу з проханням переглянути його справу. Справу було переглянуто і строк покарання зменшено на 10 років. 1964 р. він подав наступну скаргу

з вимогою ще раз переглянути матеріали і визнати його невинним. В останній апеляції він повідомив, що слідчий, який вів справу, мешкав на квартирі Людмили Островської, остання ж, бажаючи помститись, скористалася цим фактом і звела наклеп на М. Зайцева. Під час слідства, наполягав автор апеляції, його постійно били, вимагаючи зізнань. А коли він зізнався, то повідомили про те, що у разі відмови від власних свідчень на суді справу відправлять на дорозслідування і все почнеться спочатку. Характерно, що в ході повторного розслідування виявилось, що Л. Островська вже не пам'ятає, чи був М. Зайцев причетний до знищення хворих. І, можливо, їй це тільки здалося. У результаті, після 20 років ув'язнення М. Зайцева було реабілітовано, також він добився повернення у судовому порядку грошової компенсації за конфісковане в нього майно [21, арк. 679].

У цій трагічній історії ще залишаються недослідженими багато сторінок, епізодів і біографій, так само, як практично невивченою є і нині загальна історія масових страт психічно хворих, «зайвих», як їх називали нацисти, людей на території окупованої України. Перспектива подальших студіювань цієї теми має охопити багато питань, зокрема біографії та життєві шляхи злочинців, поплічників, жертв і тих, хто намагався їх врятувати, дослідження насамперед локальних ініціатив з увічнення пам'яті про подібні злочини, судові та реабілітаційні процеси і т. д. Наша розвідка є лише першою спробою зібрати суперечливі факти і відтворити неоднозначну поведінку і долі засуджених людей, причетних до одного з найбільш відомих на сьогодні випадків масового умиротворення психічно хворих осіб – пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні.

Література

1. Гений места. Самарское левобережье // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.realnest.com.ua/information/newspaper/2005/06/242>. – Загол. з екрана.
2. Очерки истории: из века в век... / Днепропетровская областная клиническая психиатрическая больница / Ю. Н. Завалко (ред.), М. Ф. Андрейко (сост.). – Д., 2007. – 189 с.
3. Петрюк П. Т. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 / П. Т. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2010. – № 3. – С. 71–80.
4. Петрюк П. Т., Иваничук О. П. Психиатрия при нацизме: медицинские эксперименты на живых людях. Сообщение 5 / П. Т. Петрюк, О. П. Иваничук // Психічне здоров'я. – 2011. – № 4. – С. 65–76.
5. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2011. – № 1. – С. 54–62.
6. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: последствия дегуманизации психиатрической практики на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 7 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2012. – № 2. – С. 77–89.
7. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с активным участием психиатров. Сообщение 3 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2011. – № 2. – С. 53–63.
8. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с массовым участием психиатров. Сообщение 4 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2011. – № 3. – С. 69–77.
9. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. Сообщение 8 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2012. – № 4. – С. 109–115.
10. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: убийства душевнобольных на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 6 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2012. – № 1. – С. 88–92.
11. Проскурин П. Судьба / П. Проскурин. – М., 2012. – 624 с.
12. Сегодня – Международный день освобождения узников фашистских концлагерей // Шалом, Хаверим <http://www.shalomhaverim.in.ua/mejdunarodniy-den-osvobojdeniya-uznikov-konzlagerey.html>. – Загол. з екрана.
13. Федотов Д. Д. О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны / Д. Д. Федотов // Вопросы социальной и клинической психоневрологии. – 1965. – Т. 12. – С. 443–459.
14. Франк Д. Б. Людоедство / Д. Б. Франк. – Екатеринбург, 1926.

- 15.Халепо Т. И. «Масовое истребление советского мирного населения на временно оккупированной территории Украины» / Т. И. Халепо. – К., – 1948. – с. 216 // ЦДАГОУ Ф. 4620, оп. 23, спр. 236.
- 16.Чайка О. В. История психиатрической лечебницы «Бетания» / О. В. Чайка // Музейний вісник – № 14. – Запоріжжя, 2014. – С. 177–192.
- 17.Щупак Ігор. Навіщо донька нацистського офіцера досліджує злочини свого батька в Україні / Ігор Щупак // Українська правда. Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2016/11/17/149325/>.
- 18.Diskriminiert-vernichtet-vergessen. Behinderte in den Sowjetunion, unter nationalsozialistischer Besatzung und im Ostblock 1917–1991. – Stuttgart, 2016. – 563 с.
- 19.Nasierowski Tadeusz Zagłada chorych psychicznie. Pamięć i historia / Tadeusz Nasierowski, Grażyna Herczyńska, Dariusz Maciej Myszka. – Warszawa, 2012. – 582 с.
- 20.Tytarenko Dmytro. Medizinische Betreuung und nationalsozialistische Krankenmorde in der Ukraine unter deutschen Okkupation / Dmytro Tytarenko // Diskriminiert-vernichtet-vergessen. Behinderte in den Sowjetunion, unter nationalsozialistischer Besatzung und im Ostblock 1917–1991. – Stuttgart, 2016. – С. 355 – 373.
- 21.Архів Дніпропетровського обласного управління СБУ, Дело по обвинению В. В. Гончарова и других. В III-х томах. № 440.
- 22.Архів Дніпропетровського обласного управління СБУ, Дело по обвинению В. В. Гончарова. ПР 2199.

УДК 811.161.2'373.21(477.54)

Л. О. Удовенко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЕТНОНИМИ СТАРОГО І СУЧАСНОГО ХАРКОВА

Статтю присвячено з'ясуванню завдань топонімії великого міста. Проаналізовано харківські етноніми як репрезентанти міської топонімії від XIX до XXI століття. Визначено функції етнонімів в історії міста Харкова. Виявлено особливості досліджуваного явища.

Ключові слова: етнонім, Харків, містяни, урбанонім, назва, вулиця.

Статья посвящена изучению задач топонимии большого города. Автор проанализировал харьковские этнонимы как репрезентанты городской топонимии в период с XIX по XXI столетие. Автор определил функции этнонимов в истории города Харькова, выяснил и охарактеризовал особенности явления, которое исследуется.

Ключевые слова: этноним, Харьков, горожане, урбаноним, название, улица.

The article is devoted to problems of toponymy of the big city. The author analyzed the Kharkiv ethnonyms as the representatives of the urban toponymy in the period from the 19th to the 21th century. The author has defined the function of ethnonyms in the history of the city of Kharkov, discovered and described the features of the phenomenon, which investigation.

Key words: ethnonym, Kharkov, citizens, urbanonym, name, street.

У топонімії будь-якого великого європейського міста, зокрема й Харкова, є різні типи топонімічних одиниць, серед яких обов'язково трапляються етноніми (топоніми, утворені від назви етносу). Топоніми – явище насамперед суспільне, адже назви географічному об'єкту присвоює людина. За словами В. А. Никонова, навіть якщо назви вказують на ознаки об'єкта, то відбір цих ознак зумовлюють тільки інтереси суспільства [цитуюмо за 21, с. 4]. Про це свідчать передусім етноніми й антропотопоніми. Зважаючи на час заснування міста, харківські етноніми досить «молоді», але вони мають низку особливостей, що дотепер залишаються поза науковим інтересом. Понині не створено історико й культурно обґрунтованої інтерпретації топономастичного аспекту вивчення географічних назв Харкова. Це завдання могли б виконати історико-культурні, історико-лінгвістичні, загальнолінгвістичні, етимологічні і статистичні студії. Історико-культурний аспект вивчення харківської топонімії започаткували 1905 р. Д. Багалій і Д. Міллер у загальновідомій історичній монографії «Історія міста Харкова за 250 років його існування» [2], а згодом продовжив у нарисах М. Дяченко [3]. Наприкінці ХХ ст. російською мовою було надруковано збірку нарисів «Харків. Від фортеці до столиці» [8]. У ХХІ ст. світ побачило дослідження авторського колективу «Історія міста Харкова ХХ століття» [5], науково-популярне видання «Старовинний Харків» [22], словники-довідники за авторства Л. Мачуліна [9] й Є. Дмитрієвої, Є. Дьякової, Н. Харченко [20]. Ми не розглядаємо чисельних газетних публікацій, Інтернет джерел, оскільки останні мають не тільки копільтивний характер, а й рясніють багатьма граматичними, стилістичними і змістовими помилками [7]. Слід зазначити, що окремі словники-довідники теж містять помилки або некоректні пояснення [9, с. 102, 125, 396, 413, 440].

Спеціальних праць, присвячених вивченню етнонімів Харкова в українознавстві й мовознавстві немає. Разом із тим, окремі типи топонімів Харкова вже були об'єктом часткового лінгвістичного дослідження [11, 16, 17], тоді як решта потребує етимологічного, статистичного, історико-лінгвістичного, загальнолінгвістичного аналізу. Джерельну базу статті становлять адресно-довідкові книги [1], журнал зібрання міської думи [4], путівники Харковом [6, 12], плани міста [10, 13], список власників житла [15], довідники різних типів [14, 19].

Мета статті – визначити особливості етнонімів старого й сучасного Харкова.

За офіційною версією, історія Харкова починається з 1654 року. Топографія вулиць XVII ст. невідома, а кількість і назви вулиць першої чверті XVIII ст. сьогодні ми знаємо завдяки унікальному документу, що знайшли й опублікували автори монографії «Історія Харкова за 250 років його існування» [2]. Згідно з яким, у Харкові 1724 року налічувалось 57 вулиць (за приходами – 61), назви яких Д. І. Багалій наводить за абеткою: *Безсалівка, Бережна, Беседина, Бібікова, Богодухівська, Бориченкова, Верещаківська, Гребенникова, Гунчекова, Дігтярьова, Довгалівка, Дрипи, Єношина, Золотарева, Келебердина, Клименкова, Корабутова, Корсунівська, Котки, Котлярівки, Криваго, Крохмальова, Ктитора, Куличина, Куликівка, Максима Писаря, Меркула, Миргородівська, Мильникова, Москалівка, Назарцева, Онопрєєва, Опанасівська, Островок, Пищальчина, Полковникова, Помазанова, у Пригородку, Пробита, Пестунова, Синицького, к Сизіону, Склярова, Сміжна з Миколаївським приходом, Сотницька, Судії, Сушкова, Турчина, Чайкіна, Чорного Івана, Чугайівська, Шаповалова, Шапранівська, Шеметева, Шилова, Юрченкова, над Ярком.*

На жаль, локалізація цих вулиць невідома. У переліку вулиць немає етнонімів, але в топонімі *Москалівка* все ж таки спостерігаємо приховану опозицію, хоч уважати його етнонімом було б неправильно. По-перше, для етнічної назви росіян у харківському просторіччі існувала інша назва, по-друге, у XIX ст. на колишніх землях Квіток і Карпових виникла *Москалівська* вулиця – центральна вулиця історичного району *Москалівка*, на дешевих земельних ділянках якої будувалися відставні солдати («москалі»). Звідси й є назва.

План Харкова, датований 1787 р., теж не містить етнонімів [10], адже перші з них виникли в Харкові в 1800-х роках. Із метою уточнення словосполук «старий Харків» і «сучасний Харків», що вжито в наголовку статті, хронологічними межами старого Харкова вважаємо 1790–1917 рр. (від першого відомого перейменування до зміни політичного устрою), а сучасного – 1918–2015 рр. Умовність такого поділу наочна: період 1790–1917 рр. у вітчизняній ономастиці можна вважати імперським дискурсом, період 1918–2015 рр. поділити на дві частини: перша (1918–1991 рр.) – радянський дискурс, друга (1992–2015 рр.) – пострадянський дискурс, кінцевою датою якого є рік, коли набув чинності Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Хронологічні межі 1992–2015 рр. ми вважаємо пострадянським ономастичним дискурсом, оскільки топонімія успадкувала з радянського дискурсу переважну більшість топонімів.

Лексико-семантичні розряди топонімів етнонімічного походження складаються з двох типів: перший – це назви, пов'язані з етносом; другий – похідні назви від географічного середовища або територіального розподілу, об'єднані спільною назвою – етнонім (від грецького «народ» й «ім'я»). В історії Харкова до етнонімів належали 27 топонімів, не всі з яких через різноманітні обставини збереглися понині. До періоду 1790–1917 рр. належать 8 етнонімів, що сформувалися в XIX ст.: *Вірменський, Волоський, Єврейський, Караїмський* провулки, *Німецька, Українська, Черкаська, Циганська* вулиці. Основний структурний тип етнонімів – прикметник, що вжито у функції урбаноніма, а утворено за допомогою суфікса -ськ-, показника власне топонімічних відношень назви вулиці, провулка до нації, народності, національності. Спосіб утворення харківських етнонімів – морфологічний, а саме суфіксація. Цей структурний тип харківських етнонімів цілком відповідає вимогам §113 чинної редакції «Українського правопису» [18, с. 144–146].

Етнонім *Вірменський* провулок (у діловодстві Російської імперії *Армянській*) дістав цю назву внаслідок перейменування провулку *Короткого*, одного з найдавніших харківських топонімів. У провулку не тільки мешкали декілька вірменських родин, а й розташовувалися торговельні ряди місцевих купців-вірмен і тих, хто приїздив на сезонні ярмарки. На відміну від традиції розселення громад на Правобережній Україні, в Харкові чужоземці мешкали по всьому місту [1]. Тому місця компактного заселення чужинців ставали виразною інформативною ознакою топоніма.

Волоський (нині *Волошинський*) провулок на Лисій Горі виник після 1850 року. Датувати появу провулків на Холодній Горі й Лисій Горі нелегко, адже формувалися вони повільно і навіть, позначені на планах міста часто не мали назви. Причин тому декілька, дві головні з них такі: перша – ці провулки розташовувалися, як правило, на далеких окраїнах, переважно за офіційними межами

Харкова; друга причина полягала у тривалій забудові об'єктів, унаслідок чого бракувало виразної ознаки, яка б зробила зручною й інформативною назву об'єкта. Урбанонім *Волоський* провулок утворено від слова «волох», яким у нас називали переважно молдаван. При творенні прикметників за допомогою суфікса -ськ(ий) від назв народів, основа яких закінчується на приголосний *х*, відбувається така фонетична зміна: волох – волоський [18, с. 146]. У діловодстві Російської імперії назва провулку мала форму *Волосскій* [12, с. 38] і *Волошскій* [6, с. 210]. Прямі свідоцтва про перебування молдаван на харківських землях зберігають також обласні етноніми: с. *Волоська Балаклія*, с. *Волохівка*, с. *Волохівське*, с. *Волохів Яр*, р. *Волоська Балаклійка* [19, с. 90]. Сучасну редакцію етноніма *Волошинський* провулок уперше зафіксовано на плані Харкова 1938 року, який відтворював масове перейменування об'єктів вуличної мережі міста 1936–1937 рр. [13]. Появу молдаван у Харкові й області зумовлює родинна історія молдавських господарів *Кантемирів*. Ономастичні свідоцтва цієї події містять обласні антропотопоніми: с. *Абазівка* (Зачепилівський р-н) [19, с. 83], с. *Булацелівка* (Первомайський р-н) [19, с. 86], с. *Кантакузівка* (Валківський р-н), с. *Катемери* (Золочевський р-н) [19, с. 97]. За переказами старожилів, назва провулок *Волоський* походить від національності перших поселенців – нащадків молдаван, яких *Кантемири* завезли до Харківської губернії, а ті згодом перебралися до міста на постійне мешкання [23]. Брак достовірної інформації з архівних джерел дозволяє спиратися на перекази містян.

Етноніми *Єврейський* і *Караїмський* провулки позначено на плані Харкова 1895 року. *Караїмський* провулок прямував від вул. *Катеринославської* (нині Полтавський Шлях) до єврейсько-караїмського цвинтаря, ділянку під який було придбано за кошти громад. Провулку *Караїмському* передували пров. *Єврейський*, де мешкала караїмська й єврейська біднота, оскільки біля кладовищ земля й житло були найдешевші. Караїмську громаду розпустили 1929 р., а незабаром за наказом міської влади почали руйнувати єврейсько-караїмське кладовище, на місці якого наприкінці 1930-х років влаштували сквер [23]. 20 вересня 1936 р. *Єврейський* провулок перейменували в *Соціалістичний*, а *Караїмський* – в *Казахстанський*. У 1970-х рр. *Казахстанський* провулок було знесено, сьогодні замість нього залишився лише прибудинковий проїзд між багатоповерхівками. 17 травня 2016 р. згідно з Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» провулок *Соціалістичний* перейменовано у провулок *Володимира Усенка*.

Етнонім вулиця *Німецька* безпосередньо пов'язаний із заснуванням Харківського Імператорського Університету (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Вулиця почала формуватися 1805 р., коли «міська дума надала землю для заселення 23-х родин чужоземних майстрів ремісничих цехів, яких виписав із-за кордону засновник Харківського університету В. Н. Каразін [3, с. 150]. Усіх чужоземців (німців, голландців, датчан, шведів й ін.) із Заходу в Росії називали німцями, оскільки вони погано або зовсім не говорили російською, тобто за тодішніми уявленнями саме росіян, були німими. На новоствореній вулиці *Німецькій* вони будувалися один біля одного, що не було типовим для Харкова. Із відкриттям 1885 р. Технологічного інституту (нині Національний технічний університет «ХПІ») вартість землі на вулиці й на прилеглих до неї ділянках стрімко зросла і купували її для забудови багатії різних національностей [15]. По суті етнонім вул. *Німецька* з того часу вже не виконував розрізнявальної й інформативної функції. 1899 р., у 100-літню річницю від дня народження О. С. Пушкіна, вулицю перейменували на честь поета [4, с. 200].

Етнонім вулиця *Українська* виник на землях Квіток. На той час ця назва була прогресивною, оскільки за російською імперською традицією етнічна назва українців була малороси. Вулиця *Українська* разом із сусідніми вулицями *Миргородською*, *Київською*, *Полтавською* входять до тематичного осередку – поодинокого прикладу в харківській топонімії запровадження в життя принципу найменування з виразною географічною прив'язкою.

15 вересня 1894 р. внаслідок перейменування вулиці *Михайлівської* на мапі Харкова з'явився новий етнонім – вулиця *Черкаська*, адже «черкаський виступає як етнічна назва українців у XVII–XVIII ст.» [11, с. 84].

На плані Харкова 1871 року позначено етнонім вулиця *Циганська*, від якого однойменну назву

було надано мосту через річку Харків [12, с. 43]. Вулиця *Циганська* прямувала від *Торгового* майдану (нині Павлівський м-н), що виник у 60-х роках XVII ст. і був головним міським ринком [3, с. 59], до ріки Харків. Забудова вулиці відбувалась хаотично, завершившись не раніше 1830-х рр. У переказах старожилів назву вулиці пояснюють тим, що там мешкали відчайдухи, що пускали до себе кочових циган на час проведення ярмарок на *Торговому* майдані. У сусідньому *Кінному* (нині Банному) провулку чоловіки-цигани торгували кіньми, бо цю торгівлю було винесено за межі *Торгового* майдану. Жінки-циганки гадали, діти жебракували [23]. На початку 1890-х рр. цигани перемістилися на *Благовіщенський* базар, унаслідок чого топонімічний об'єкт утратив виразну ознаку, тому цілком логічно, що 15 вересня 1894 року за новим планом розвитку Харкова вулицю *Циганську* міська дума перейменувала в *Торговий* провулок. У 1980-х рр. *Торговий* провулок було знесено [14, с. 222].

Етноніми *Вірменський* пров., *Українська* вул., *Черкаська* вул. залишилися на мапі сучасного Харкова.

У 1918–1991 рр. у Харкові налічувалося 19 етнонімів (в окремих випадках однойменних для технічних термінів), дванадцять із них належать до першого типу лексико-семантичного розряду топонімів етнонімічного походження (назв народів): вул. *Білоруська*, вул. *Грузинська*, вул. *Киргизька*, пр-д *Киргизький*, пров. *Монгольський*, вул. *Осетинська*, пров. *Осетинський*, пр-д *Осетинський*, вул. *Таджицька*, пров. *Узбецький*, вул. *Чуваська*, пров. *Шведський*, вул. *Якутська*, пров. *Якутський*, структурним типом для десяти з яких є прикметник, ужитий у функції урбаноніма й утворений суфіксом -ськ-, що виражає власне топонімічні відношення. У етнонімах з основою на приголосний -к і приголосний -ш відбуваються такі фонетичні зміни: *таджик* – *таджицький*, *узбек* – *узбецький*; *чуваши* – *чуваський*. Два етноніми – *Евєнський* і *Нанайський* провулки – утворено морфологічним способом, зокрема суфіксацією. Суфікс -ськ(ий) додано до основи іменника – назви народу, який не мав однойменної адміністративно-територіальної одиниці. Сім етнонімів належать до другого типу – похідної назви від територіального розподілу або її основи: *Аджарський* пров., *Адигейська* вул., *Адигейський* пров., *Азербайджанська* вул., *Азербайджанський* в-д і пр-д, *Казахстанський* пров., *Корейський* пров., *Латвійська* вул., *Туркестанські* вулиця і провулок.

У радянському ономастичному дискурсі головною функцією етнонімів була номінативно-ідеологічна. Ідеологічні настановлення радянської влади типу «дружба народів», «п'ятнадцять братніх республік», «братерські стосунки республік-сестер» знайшли відбиток в ономастичному дискурсі того часу. У топонімії Харкова етноніми співвідносяться з більшістю союзних республік, але не послідовно. Назви республік *Естонська*, *Литовська*, *Молдавська*, *Російська* не мали відповідних етнонімів для внутрішньоміських об'єктів Харкова. Мотивація вибору назви з того чи іншого топонімічного розряду затемнена через ідеологічне навантаження. Приміром, для вул. *Латвійська* вжито етнонім другого типу, коли б логічною була б назва вул. *Латиська*, утворена від назви етносу, адже в Харкові існувала вулиця *Латиських Червоних Стрільців*. Але для радянської топонімічної практики не важливо було утворення етнонімів саме від назви народу, оскільки представники його, як правило, не мешкали в названих місцях. Для етнонімів вул. *Туркестанська* і пров. *Туркестанський* похідною основою може бути як ойконім *Туркестан* – місто в Чимкентській області Росії, так й ойконім *Туркестан* – загальна назва території Середньої і Центральної Азії в XIX – початку XX ст., що на час найменування вулиці в Харкові був уже архаїзмом.

Не менш показовим є перейменування *Караїмського* провулку в *Казахстанський*, де назву сумнівної з точки зору влади національної меншини було замінено на назву територіальної одиниці, що входила до СРСР, але не мала прямого відношення до Харкова і його мешканців.

Нехтування нормами словотвору етнонімів у краєзнавчій практиці призводить до неправильних висновків: *Греківська* вулиця ототожнюється з етнонімом, а *Волоський* провулок з антропотопонімом [9, с. 102, с. 125].

Отже, відносно пізніє заселення Харкова позначилося на його етнонімах, що здебільшого є простими за структурою і прозорими за етимологією.

Зібраний у цій статті матеріал, незважаючи на вимушену неповність, порушує проблему

подальшого вивчення регіональної топонімії, дозволяє виявити особливості окремих топонімічних типів і найважливіші ділянки майбутнього дослідження, що запобігатиме помилкам краєзнавців.

Література

1. Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1914 год». – Х. : [б. и.], 1914.
2. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : ист. моногр. : в 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – (репринт. изд.) – Х. : [б. и.], 1993. – Т. 1. XVII–XVIII вв. – 568 с.; Т 2. XIX и начало XX века. – 973 с.
3. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова : очерк / Н. Т. Дьяченко. – 4-е изд., испр. и доп. – Х. : Прапор, 1977. – 271 с., 34 л. илл.
4. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы. Заседание 16 февраля [и последующие] 1899 года. – Х. : Тип.-лит. «Печатное дело», 1899. – 425 с.
5. Історія міста Харкова ХХ століття / [О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.]. – Х. : Фоліо, 2004. – 686 с.
6. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях / А. Н. Гусев. – (репринт. изд.) – Х. : САГА, 2008. – 274 с.
7. История улиц Харькова XVIII–XIX века. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kharkov2012.org/18century/11>.
8. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х. : Фолио, 1998. – 335 с.
9. Мачулин Л. И. Улицы и площади Харькова / Л. И. Мачулин. – Х. : Мачулин, 2007. – 480 с., 28 илл. – (Серия «Харьковская старина»).
10. Морозов Ю. План города Харькова 1787 года / Ю. Морозов // Харьковский календарь на 1879 год. – Х., [1878]. – С. 430–438.
11. Муромцев І. В. Вибрані праці // І. В. Муромцев. – Х. : Харк. іст.-філолог. т-во, 2009. – 312 с.
12. Описание г. Харькова с приложением... / И. А. Устинов. – (репринт. изд.) – Х. : САГА, 2010. – 362 с.
13. План міста Харкова, 1938 р. – Масштаб 1 : 25000. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://xt.ht/map/history/plan_goroda_38.jpg.
14. Почтово-телеграфный справочник Харькова / [сост. Р. К. Хазанова]. – Х. : Соц. Харківщина, 1989. – 224 с.
15. Список домовладельцев города Харькова. – Х. : [Б. и.], 1887. – 361 с.
16. Удовенко Л. О. Апелятиви у внутрішньоміських назвах Харкова / Л. О. Удовенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2015. – Вип. 21. – С. 90–93.
17. Удовенко Л. О. Меморіальні назви на мапі Харкова / Л. О. Удовенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2016. – Вип. 22. – С. 68–74.
18. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – 288 с.
19. Харківська область : Адм.-територ. поділ: Довідник [упоряд. Р. І. Стрельцова]. – 4-е вид. – Х. : Прапор, 1980. – 154 с.
20. Харьков : справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... ; [сост.: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. ред. С. М. Куделко]. – Х. : САГА, 2011. – 432 с.
21. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М. Т. Янко. – К. : Рад. шк., 1973. – 179 с.
22. Яцина О. Старовинний Харків / О. Яцина. – Х., 2013. – 119 с.
23. Особистий архів Л. О. Удовенко. Спогади Л. І. Пушкарської.

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК: 615.89(477.54)(091)

С. К. Бондаренко, С. М. Заїка, О. М. Рудь
Відділ культури і туризму Ізюмської районної державної адміністрації

ЛІКУВАЛЬНІ ЗАМОВЛЯННЯ В ІЗЮМСЬКОМУ РАЙОНІ: ВНУТРІШНЯ ФОРМА І ЛОГІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті розглянуто текст, сюжет, структура і функції лікувальних замовлянь в Ізюмському районі Харківської області. Виокремлено дискурсивні коди замовлянь. Доведено, що за зовнішньою формою замовляння являють собою приклад індоєвропейської архаїки, синтезованої з народним православ'ям, а за внутрішньою формою – приклад магічного мислення, котрий діє на основі партиципації.

Ключові слова: лікувальні замовляння, магічне мислення, партиципація.

В статье рассмотрено текст, сюжет, структура и функции лечебных заговоров в Изюмском районе Харьковской области. Выделены дискурсивные коды заговоров. Доказано, что во внешней форме заговора представляют собой пример индоевропейской архаики, синтезированной с народным православием, а во внутренней форме – пример магического мышления, которые действует на основе принципа партиципации.

Ключевые слова: лечебные заговоры, магическое мышление, партиципация.

The paper considers text, plot, structure and function of healing spells in Izyum district of Kharkiv region. Discursive codes of the spells are distinguished. The author convincingly proves that the outer shape of the plots, represents an example of Indo-European archaic, synthesized with the folk orthodoxy. In the internal form, they are an example of magical thinking, which operates on the basis of participation principle.

Keywords: healing spells, magical thinking, participation.

Народна медицина на Ізюмщині являє собою комплекс аутентичних культурних практик, що засновані на розгалуженій базі вербальної й імітативної магії і тісно пов'язаний з народним православ'ям. Дослідження, які провів Районний організаційно-методичний центр при Відділі культури і туризму Ізюмської районної адміністрації навесні 2016 р., дало змогу виявити і визначити стан збереження деяких форм народної медицини на Ізюмщині. Серед них велике значення має лікування замовляннями. У даній роботі замовляння ми будемо розглядати як артефакт однієї з історичних форм мислення [17].

Автори пропонують розглядати лікувальні замовляння як прояв магічного мислення (культурної архаїки) і спеціальну вербальну частину (внутрішню форму) лікувального ритуалу, що виконує роль схеми дій у ньому. Припускається, що замовляння, які супроводжують лікувальний обряд, є структурним елементом архаїчного мислення, якому притаманна власна логіка, що ґрунтується на принципі партиципації – уявленні про можливість безпосереднього впливу на матеріальні явища нематеріальними засобами [3].

У даній роботі ми розглянули текст, сюжет, структуру і функції лікувальних замовлянь на Ізюмщині на прикладі окремих замовлянь. Актуальність роботи зумовлюється непересічним значенням магічного мислення в сучасній українській ментальності. Предметом нашої роботи є записані тексти лікувальних замовлянь. Об'єктом виступає *внутрішня форма*, або структура замовлянь: текст, сюжет, стилістичні й історико-культурні особливості, логіка

© Бондаренко С. К., 2016

© Заїка С. М., 2016

© Рудь О. М., 2016

функціонування [7]. Метою дослідження виступає складання насиченого культурологічного опису внутрішньої форми замовлянь. Завданнями роботи є: стислий аналіз історіографії про замовляння на Слобожанщині; розгляд внутрішньої форми обраних замовлянь; тлумачення виявленої структури та функцій замовляння, як ритуального тексту, визначення його ролі в культурному просторі Слобожанщини. У роботі використовуються загальнонаукові методи аналізу, синтезу, порівняння і систематизації, та спеціальнонаукові методи, такі, як метод аналізу дискурсу й такий метод опису магічного мислення, який запропонував Л. Леві-Брюль [3]. Новизна дослідження полягає в тому, що обрані замовляння (проти застуди й проти бешихи у їх локальному варіанті) детально розглядаються вперше.

Лікувальні замовляння на Слобожанщині згадуються у краєзнавчих й етнографічних текстах від початку XIX ст. Історично склалися три парадигми історіописання про замовляння на Слобожанщині: 1) *Аматорсько-краєзнавча* (до неї належить традиція записування і систематизації місцевих замовлянь краєзнавцями-аматорами від XIX ст. до наших днів, у якій превалює ангажований народницький підхід) [1; 5]; 2) *Історико-етнографічна* – дана парадигма найширша: до неї слід відносити й класичні праці М. Сумцова, і сучасні роботи С. Швидкого, – всі вони відрізняються позитивістським стилем мислення і письма, ретельністю, нерідко ангажованою до текстуального виміру замовляння [11; 12]; 3) *Філологічно-етнологічна* (яку започаткував О. Потебня, використовував М. Красиков і багато інших етнологів) [4; 7; 9]. Вагомою рисою історіографії про лікувальні замовляння є спрощене ставлення до них: чи то як до небезпечного пережитку, чи то як до суто фольклорного елементу. Між тим, варто дотримуватися думки про те, що замовляння є самостійним культурним явищем.

Більшість підходів до систематики замовлянь спирається на зовнішні ознаки текстів [9]. Між тим, на нашу думку, найбільш привабливим виглядає підхід О. Потебні й Л. Леві-Брюля, орієнтований на внутрішню структуру тексту [7]. Користуючися цією настановою, перейдемо до розбору тексту вибраних замовлянь.

Перше замовляння стосується лікування застуди і звучить так: «*[Фрол] і Лавр, [Влад] і Харлам, Ніколай Чудотворець, Георгій Победоносець, мати Єлена, пресвята Катерина, сніми й угаси хворобу, й однеси, во ім'я Отця і Сина, і Святого Духа, Амінь*». Формула даного замовляння вельми проста. Цілитель звертається до святих із проханням взяти дух хвороби й віднести його, при цьому, він просить Святого Духа сприяти. Очевидно, «*[Фрол] і Лавр*» – це християнські мученики Флор і Лавр, які вважаються покровителями коней. Цікаво, що культ святих Флора і Лавра сповідується у країнах Балкан. Зважаючи на розташування поряд із Ізюмщиною такого історичного регіону, як Слов'яносербія, можливо припустити, що пригадування цих святих пояснює саме балканський вплив. Між іншим, цікавим є й те, що схожі замовляння використовували *benandanti* у Фріулі, що межує зі слов'янізованою Країною [2]. Образи Флора і Лавра використовуються переважно у практиках народної ветеринарії. У стародавні часи пастухи замовляли Фавна, чи то іншого «духа місця», – прийти їм на допомогу у вправлянні з худобою. Обряд такого типу належить, вірогідно, до луперкалій. Отже, є підстави вважати, що наведений текст замовляння належить стародавній індоєвропейській спадщині. Зазначимо далі, що «*[Влад] і Харлам*» – це є Власій і Харлампій, християнські святі, які вважаються покровителями свійських тварин, особливо рогатої худоби, корів. Образ Святого Миколая є звичним для етномедицини на Україні. Натомість, пригадування образів Катерини Олександрійської і Святої Олени, на нашу думку, не знаходить раціонального пояснення, оскільки вони не є типовими святими для української традиції. Пояснення причини того, що текст замовляння з галузі ветеринарії використовується для лікування застуди перебуває за межами нашого дослідження.

Між тим, примітною є ритміка замовляння. Воно розказується виразно, і має віршовану структуру зі своєрідною архаїчною експресією, що ґрунтується на суфіксальних формах дієслів. Це замовляння за формою і ритмікою – білий вірш, де використовується чотиристопний (епічний) ямб. Ритмічна структура замовляння, рими використовуються для того, щоб полегшити запам'ятовування обрядового тексту. Зазначимо, що така форма полегшує трансляцію міфу і легітимізує його у структурі фольклору. Крім того, вона є джерелом гіпнотичного впливу на

пацієнта.

Розглянемо інше замовляння, що використовується для лікування еритематозного ураження, тобто так званого рожистого захворювання шкіри, і звучить так: «*[Первим разом, Божим часом, бешиха, бешиха, вітрова чи глазова, чи на куску іспита, я визиваю, я викликаю – іди на очерета, на болота, на високі ліса, де люди не ходять, де птиці не літають, – тут тобі не [робить уроків], кості не ломить, червоної крові не пить, крещьоного раба [...] крещьоної [...], і ти, пресвятая Богородиця, помоги, Господи, і ти, святий Владико, помоги, Господи, – освяцяю, окропляю, злих духов ізгоняю, Отцу і Сину і Святому Духу, Амінь]*».

Примітно, що цілитель використовує характерну формулу підбору найліпшого часу для лікування, – часу, що сприятливий для Бога, силою якого і здійснюється лікування. Формула «первим разом» є характерним прикладом використання «магії чисел» в українській етномедицині [15]. Магічна формула замовляння розпочинається зі звертання до духу хвороби – бешихи, яка спричинила захворювання. Повторення мають компульсивний характер і переслідують мету формувати гіпноотичний ритм тексту.

Усі дії цілитель чинить усередині світу, який створюється з образів, що складають текст замовляння. Завдяки переліку прикметників лікар розкриває систематику «духа хвороби». У даній систематиці цілитель розрізняє їхню форму. Ця систематика має генетичну природу, оскільки пояснює типи бешихи від їх походження – від вітру, недоброго ока, чар. Слідом за тим лікар «викликає» дух бешихи і наказує йому. Між тим, як зазначають дослідники, наказний характер звертання до хвороби не є характерним для українських замовлянь [11; 12].

Цілитель «наказує» духу бешихи йти в безлюдну місцевість (де не ходять люди і не літають птахи). Очевидно, що «перебуваючи» у цій місцевості, дух хвороби не може чинити зла, оскільки не має для цього об'єкта, з яким може вступати у відносини партиципації. Наступна формула в замовлянні оперує перемінною, на місце якої цілитель підставляє ім'я хворого і своє ім'я. Після цього цілитель звертається за допомогою до Христа і Бога-отця, і окроплює пацієнта святою водою, яка «виганяє злих духів». Замовляння закінчується літургійним формулюванням, однак, не повторює порядок церковної меси. Дане замовляння по суті є частиною обряду екзорцизму. Показово, що текст, подібний до того, що супроводжує обряд, який ми розглядаємо, згадується у Євангелії. Отже, даний обряд вигнання бешихи перебуває в руслі традиції народного православ'я Слобожанщини.

Замовляння спирається на кілька дискурсивних кодів. Код задає основу тексту цілителя. Серед кодів замовляння ми пропонуємо виокремлювати: 1) *Код загадки*, який задає ірраціональний характер тексту, обґрунтовує відсутність у ньому звичної логіки; 2) *Культурний код*, який задає фольклорну форму замовляння; 3) *Мовний код*, який задає українську мову як семантичне поле; 4) *Історичний код*, який визначає порядок нашарування еволюційних форм магічного мислення, що використовуються в замовлянні; 5) *Комунікативний код*, що визначає спосіб звертання до явищ магічного світу, встановлює їхню ієрархію; 6) *Символічний код*, що задає значення образів (семантику); 7) *Акційний код*, або код дії – визначає порядок елементів обряду.

Коди формують «магічний простір», у якому спільно «діють» лікар і пацієнт. У ньому явища, міфічні істоти, звірі, образи, святі, хвороби і люди здатні впливати одні на одних. Це є головним принципом магічного мислення, що Л. Леві-Брюль визначив, як явище *партиципації* [3]. Саме в уявному світі, а не в реальному, існують болота і очерета, на які відсилають бешиху. Вони не є реальними болотами і очеретами, а лише символізують їх. Лікар виступає провідником у світ міфу, де відбувається лікування. Отже, магічний світ створюється за допомогою плетива слів (себто тексту), яке продукує цілитель. Між тим, магічне плетиво замовляння являє собою приклад добре структурованого, систематично розвиненого марення. Як і усяке міфологічне, лікувальний обряд має зміст (фабулу) і логіку. З точки зору поетики, плетиво магічного світу замовляння являє собою приклад драми, у якій діють персонажі (дійові особи). Взаємодія між діячами у магічному плетиві може бути зображена у схематичний спосіб за допомогою «квадрату партиципації» – таблиці, що виглядає таким чином:

Цілитель; Відьма;

Святий Дух;	Нечиста сила;
Бог;	Чорт;
Пацієнт;	Хвороба;

Користуючись даною таблицею, можна формалізувати внутрішні зносини між персонажами (дійовими особами) в замовлянні. Природно, що ці зносини можуть формуватися як по вертикалі, так і по горизонталі й діагоналі, й утворювати ряди. Саме вздовж цих рядів і «прямує» думка цілителя під час здійснення ним обрядових дій.

Кожний з елементів «квадрату партиципації» є «вузлом», до якого можуть прикріплюватися інші змінні (знаки), що означають те чи інше явище, лікарську рослину, колір тварини, певну погоду, час доби, чистоту води, тон голосу, ритм, вид дерева, свято, розп'яття, простір, дух, виїмку на тлі вилитого воску, людське око, руку, кістку, предмет одягу, кілок, глибину неба тощо. «Вузол» має валентність, тобто здатність «зачіпати» на себе вервечки інших партиципаторних об'єктів. «Воротами» вузла є знак, який відкриває або закриває шлях партиципації від вузла до множини явищ [10]. Отже, добір структури замовляння відбувається на підставі алгебраїчних дій над змінними (знаками) і числами (множинами явищ, що уособлені у словах). Тому поєднання дій святих, явищ, предметів, одночасно віддалених і близьких, сприймається як нелогічне. «Алгебра» замовляння не враховує повсякденну семантику слів й образів.

Кожна «магічна змінна» має число. У тексті замовляння «числа» підбираються цілителем у числівник і знаменник ритуальної формули. Це нагадує гру в карти, де сильна карта «б'є» слабшу. У цьому лежить практичний смисл ієрархії, «старшинства» магічних образів. Образи «працюють» тоді, коли мають математичне вираження [16]. Воно дозволяє складати образи поза їхнім релігійним чи повсякденним контекстом, поза звичною семантикою. Образи, позбавлені звичної семантики, наділяються магічним значенням. Цілитель використовує в замовлянні саме приписуване магічне значення слів й образів.

У названий спосіб замовляння складає «машину мислення», своєрідний «арифмометр», у котрий можливо «вводити» слова та образи речей, взяті з «анамнезу» пацієнта. Аналіз вербальної картини особи пацієнта має, тому, особливе значення. Мова, яку використовує лікар, повинна мати загальні місця з мовою пацієнта для того, щоб правильно чинити зміну семантики слів й образів. Завдяки цьому відбувається «злиття горизонтів», узгодження семантичних процесів, що відбуваються у свідомості цілителя і пацієнта.

Оперуючи «магічними величинами», що одночасно є символічними предметами, цілитель фактично оперує тотемами, «ляльками», персоніфікованими образами явищ. Цікавою є подібність дій лікаря й дитячої гри у ляльки. І те і те є модель. У цьому полягає примітивізм народної медицини, що є одночасно найглибшим, соматичним рівнем його архаїки. Наче тримаючи у руках ляльки, цілитель змушує магічні «сили» взаємодіяти між собою, наближаючи і віддаляючи умоглядні «ляльки» у плетиві обряду. Робота цілителя з образами відбувається на своєрідній «сцені уяви». «На сцену» виводяться образи, відіграють роль і зникають. Пацієнт повторює в уяві той магічний «вертеп», який ставить для нього цілитель за допомогою замовляння.

Лікар, що практикує народну медицину, довго вчиться управляти «машиною замовляння». За допомогою цієї «машини мислення» цілитель здійснює «монтаж» відносин між вузлами ритуальної схеми. Навряд чи ця система може вважатися такою, що нею здатен оволодіти кожний. В Ізюмському районі нам зустрілися приклади, коли досвідчений цілитель-травник не міг засвоїти «алгебру» замовлянь і відмовився від їх застосування. Дійсно, поза межами логічної системи архаїчної раціональності замовляння втрачають будь-який сенс.

Унаслідок проведеного дослідження було встановлено, що лікувальні замовляння, які побутують на Ізюмщині, за зовнішньою формою являють собою приклад індоєвропейської архаїки, синтезованої з народним православ'ям, а за внутрішньою формою – є живим прикладом архаїчного магічного мислення, що дозволяє розкривати його логіку. Логіка магічного мислення не має нічого спільного з сучасною науковою логікою і функціонує на основі принципу партиципації, який реалізовується за допомогою свідомого управління цілителем семантикою слів й образів, що використовуються в замовлянні.

Перспективи подальшого дослідження полягають у виявленні зв'язку структури замовляння з іншими формами побутування народної медицини, а також в осмисленні ролі й образу цілителя як центральної фігури лікувального обряду. Велике значення має порівняння виявлених замовлянь із замовляннями, що використовуються в ритуальних практиках інших етнічних спільнот.

Література

1. Ви, зорі-зориці. Українська народна магічна поезія / Упоряд. М. Василенко. – Київ, 1991. – 336 с.
2. Гинзбург К. Образ шабаша и ведьм и его истоки / К. Гинзбург // Одиссей. – Москва, 1990. – С. 132–146.
3. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – Москва : Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
4. Муравський шлях-97 : матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / упоряд. М. Краси́ков, Н. Олійник, В. Осадча, М. Семенова. – Харків : ХДІК, 1998. – 360 с.
5. Новікова М. Прасвіт українських замовлянь / М. Новікова // Українські замовляння. – Київ, 1993. – 307 с.
6. Павлов О. Поетичні та психологічні моделі фольклорних магічних текстів / О. Павлов. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.harmony.com.ua/text/338.html>.
7. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня ; [сост., вступ. ст. А. Б. Муратова]. – Москва : Высш. шк., 1990. – 344 с.
8. Романова О. Стереотипи магічного мислення в контексті українських, російських та білоруських замовлянь / О. Романова // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 100–112.
9. Темченко А. Історія вивчення традиційних замовлянь / А. Темченко // Матеріали до української етнології : зб. наук. пр. Вип. 13. НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2014. – С. 59–72.
10. Фуко М. Рождение клиники / М. Фуко. – Москва : Смысл, 1998. – 310 с.
11. Швидкий С. М. Лікувальні замовляння в етномедицині Слобідської України ХІХ – поч. ХХ ст. / С. М. Швидкий // Science and Education a New Dimension: Humanities and Social Science. – 2013. – Vol. 6.
12. Швидкий С. Н. Структурно-функціональні особливості українських заговоров / С. Н. Швидкий // Молодой ученый. – 2013. – № 12. – С. 884–888.
13. Шевчук Т. Магічна поезія замовляння. Еволюція ритуально-поетичних формул / Т. Шевчук // Родовід. – 1993. – № 5. – С. 11–14.
14. Шуляк С. Міфологія українських замовлянь / С. Шуляк // Літературознавчі студії. – 2014. – Вип. 42 (2). – С. 373–380.
15. Шуляк С. Функціонування міфочисел у світі українських замовлянь / С. М. Шуляк // Мовні і концептуальні картини світу. – 2013. – Вип. 46 (4). – С. 367–374.
16. Boole G. An investigation of the laws of thought / G. Boole. – London, 1854. – 424 p.
17. Phillips S. Magical thinking in complementary and alternative medicine [Електронний ресурс] / S. Phillips // Skeptical Inquirer. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.csicop.org/SI/show/magical_thinking_in_complementary_and_alternative_medicine.

УДК 615.89:392.16(477.54)

Дз. М. Ганус
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Рильського НАН України

МАГІЧНІ СПОСОБИ ЛІКУВАННЯ ДІТЕЙ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (на матеріалах польових досліджень)

У статті на основі польових етнографічних матеріалів охарактеризовано особливості народної педіатрії населення Слобожанщини. Розглянуто основні причини виникнення найпоширеніших дитячих хвороб. Описано методи лікування безсоння, «урокув», переляку та епілепсії. Виявлено, що здебільшого магічна складова «лікування» була спрямована на «вигнання» хвороби з тіла немовляти та відправлення її в потойбічний світ.

Ключові слова: народна педіатрія, народні методи лікування, Слобожанщина, заговляння, знахарка.

В статье на основе полевых этнографических материалов охарактеризованы особенности народной педиатрии населения Слобожанщины. Рассмотрены основные причины возникновения распространенных детских болезней. Описаны методы лечения бессонницы, «сглаза», испуга и эпилепсии. Выявлено, что в основном магическая составляющая «лечения» была направлена на «изгнание» болезни из тела младенца и отправки в потусторонний мир.

Ключевые слова: народная педиатрия, народные методы лечения, Слобожанщина, заговоры, знахарка.

The paper describes features of folk pediatrics of Slobozhanshchyna population on the basis of field ethnographic materials. Main causes of the most common childhood diseases are considered. Methods for treatment of insomnia, «the evil eye», fear and epilepsy are examined. It is found out that magical part of «treatment» was mostly aimed at the «expulsion» of the disease from the body of the baby and sending it to another world.

Keywords: folk pediatrics, folk ways of treatment, Slobozhanshchyna, charms, healer.

Невід'ємною складовою етнокультури українців є народна педіатрія. У цій сфері до сьогодні збережено цілу систему різноманітних практик лікування, у яких поєднані раціональні, релігійні та магічні складові. Страх, невідомість, нерозуміння фізіологічних процесів, недостатній рівень розвитку медицини були основними чинниками, які сприяли поширенню народних засобів лікування. Здебільшого вони передбачали вигнання з організму дитини персоніфікованої хвороби за допомогою катартичної, контактної, парціальної, імітативної та вербальної магії.

Окремі аспекти народної педіатрії відображені у працях Миколи Арандаренка [2, с. 228–232], Петра Іванова [9, с. 37–39], Володимира Іванова [8, с. 5–10; 32–39; 187–195], Григорія Коваленка [10], Василя Милорадовича [14, с. 31–35], Миколи Сумцова [15, с. 174–178]. Сьогодні комплексно народну медицину Слобожанщини вивчає Сергій Швидкий [18].

Джерельну базу публікації становлять польові матеріали, зафіксовані на території історико-етнографічної Слобожанщини, а саме в селах Краснокутського, Богодухівського районів Харківської області, Котелевського та Чутівського районів Полтавської області. Згідно з експедиційними записами, найпоширенішими дитячими хворобами були безсоння, епілепсія, «младенчеське», переляк та уроки. Їхнє виникнення часто було незрозумілим, а лікування мало магічний характер.

У селах Слобожанщини широко відомими є магічні практики «лікування» **безсоння та плачу** в дитини. Щоб позначити ці хвороби, використовують терміни «ночниця», «ночні крикливці» (для

безсоння), «крикунці», «крикливці», «крикси» (для плачу). Іменник «плач» належить до синонімічного ряду слів зі значенням «кричати, репетувати, виробляти шум голосом»; назву «безсоння» становить термін, що походить від слова зі значенням «час доби, коли дитина не спить і плаче/кричить» [1, с. 11–13].

У поглядах на етіологію переважав ірраціональний момент. Побутувало переконання, що безсоння виникає внаслідок необережної поведінки рідних немовляти. З цієї причини не дозволяли після заходу сонця давати з хати будь-які предмети: *«Так і зараз, еслі дитина маленька, як прийдуть до хати щось попросити, то тобі ніхто нічого не дасть. На ніч нічого не давали з хати, бо дитині плохо буде, не спатиме»* [24]. Забороняли вивішувати дитячий одяг уночі надвір, оскільки через нього «потрапляла» хвороба. У народній уяві одяг сприймали як саме тіло, тому всі дії з ним вважали як символічні дії з тілом людини [12, с. 141].

Загальнопоширеним було вірування, що спричинити хворобу в немовляти може місячне світло: *«Не можна, щоб на дитинку місяць світив. Може місяць зваблювати її, всяка хвороба йде від нього. Дитина потім не спить, плаче ночами. Треба вікна завжди зашторювати. Місяць вночі сміється до дитини, лякає її дуже»* [28]. Зазначимо, що цю заборону ґрунтовано на асоціюванні місяця з потойбічним світом, місцем перебування душ померлих [4, с. 144].

До раціональних пояснень безсоння належить вірування в те, що дитина підсвідомо для себе змінила час доби – день на ніч: *«Є таке, що дитинка може міняти собі день з нічкою. Вдень спить, а ночью не спить, плакати починає»* [25]. Однак у літературних джерелах подано інформацію, що крикливці в дитини до шести тижнів були природними, «родовими», а після їх сприймали як «пороблені» [14, с. 34].

Вагоме місце в лікуванні дитячих хвороб посідали «народні лікарі». Однак розповіді респондентів не дають повної інформації про їхні методи, оскільки ці методи належали до таємних, сакральних, ними володіла лише «знаюча людина». Відомо, що найчастіше знахарі застосовували вербальну магію. Наприклад, залишившись у хаті наодинці з малям, знахарка дев'ять раз промовляла: *«Зоре, зоряниці, мої любі сестриці, не прошу я вас ні їсти, ні пити. А прошу я вас, заберіте ночниці, криксиці від раба Божого [ім'я]. І занесіть їх, де півні не співають, де люди не походжають, на ліс, на пуцу, там їм місце буде»* [20]. «Змовляння» безсоння, як і будь-якої хвороби, здійснювали в останній фазі місяця: *«Треба шептати на ущерб місяця. Як місяць повний і почина йти на спад, тоді йшли до бабки»* [33]. Оскільки кожній фазі росту місяця відповідає зростання і збільшення всього живого на землі, то й хвороби в цей період розвивалися й загострювалися, а в останній фазі – починали спадати [6, с. 22].

У практиці дитячого лікування безсоння поширеними були дії, пов'язані з купіллям. Вони базувалися на віруванні, що якщо вода має властивість змивати бруд, то за законом імітативної магії, вона так само може очистити людину від хвороби [6, с. 151]. Для купелі використовували «просту» воду, у яку додавали свяченої. Хворе маля зазвичай купали ввечері. Завершальною складовою було виливання води, що символізувало остаточне знешкодження хвороби. Найчастіше її виливали на роздоріжжя опівночі, що передбачало відправлення хвороби у потойбічний світ. У народній культурі роздоріжжя вважали небезпечним, «нечистим» місцем (сакральним із негативною ознакою), зоною між двома світами, через яку могли контактувати з міфологічними персонажами [16, с. 119].

В окремих місцевостях з лікувальною метою мати клала немовля на поріг та тричі переступала через нього. Беручи до уваги семантику порога, який у народній свідомості співвідносився з дорогою в «чужий» світ [3, с. 138], у цій дії можна вбачати апеляцію до предків, щоб захистити немовля.

Інший локальний спосіб передбачав зміну положення тіла дитини в колисці: *«Нада дитинку по другому класти. Значить, нада її перевертати, головою в другу сторону класти, там де ножки були. А де ножки були, ставала головка. Треба так поміняти її, воно тоді саме перейде, спати буде»* [25]. У такий спосіб «обманювали» сон, який, утікши з колиски, знову опинявся біля голови маляти.

Лікуючи безсоння, широко застосовували рослинні засоби. Особливо популярним був мак

(*Paraver Somniverum L.*): маківки або листя варили в молоці чи воді та давали пити немовляті. Часто це закінчувалося трагічно: *«Раніше ше маку давали, і напували дитину маком. Але цього нельзя робити. Треба знати, скільки його давати. Один мальчик погіб від того»* [21]. Паралельно виконували безпечніші дії: мак клали в колиску або розсипали навколо неї. Вірили, що персоніфікована хвороба не зможе приступити до немовляти, поки не визбирає або порахує увесь мак. Так, завдяки цим апотропейним діям, виникало магічне коло, яке розпадалося на нескінченну кількість дискретних перешкод – зерен маку, кожне з яких потрібно подолати, зібравши або порахувавши [11, с. 40].

Згідно з народними віруваннями, повернути дитині сон могли кури. Знахарка або мати після заходу сонця заходила з немовлям до курника та тричі промовляла замовляння: *«Кури, кури, нате вам крикливці, а нашому [ім'я дитини] дайте сонливиці»; «Кури, куриці, заберіть свої ночниці, а нам дайте сонниці»*. У цій дії обіграно ефект очищення через відлякування духів (які спричинили хворобу) голосами півня й курей, що символізували межі простору, який освоїла людина [7, с. 163].

Ще однією дитячою хворобою був **переляк**. Номенклатуру його народних назв обмежено поняттями «ляк», «страх», «переполох». За свідченнями респондентів, виникав переляк унаслідок того, що дитина чогось злякалася: *«Буває ляк. Собака гавкне, гусак чи петух наскочив, а дитина малесенька – і вже злякалася. Чи хтось в хаті крикнув – вже буде ляк»* [30].

У практиці «лікування» переляку застосовували метод виливання воску. Посадивши дитину на стільці, знахарка розтоплювала віск та виливала його в посудину зі свяченою або непочатою водою, яку тримала над головою немовляти. Відповідно до зображення, яке утворилося з воску, визначали причину переляку: *«Дивилися, що там вилється з того воску, там показувалося, від чого дитина злякалася. Чи людини, чи собаки... То все на воску виливалося»* [34]. Завершуючи «лікування», воду виливали під дерево, віск залишався у знахарки для подальшого користування. Виконували цю дію три або дев'ять днів поспіль: *«Єслі недавно злякалося, єслі не задавлене, то три раза. А єслі задавлене, то дев'ять разів треба»* [24].

Інший ірраціональний метод – «викачування» переляку яйцем. Знахарка тричі качала яйцем по тілу дитини, починаючи з голови та завершуючи руками й ногами. Першочергове викачування голови пов'язане з увлєненнями, що саме через неї в тіло потрапляє хвороба, а качання по ногах на завершальному етапі означало остаточне виведення хвороби з тіла дитини [13, с. 15, 42]. Традиційно цю дію супроводжували замовлянням. Наприклад: *«За першим разом, за Божим часом, не сама я прийшла, Господа Бога привела і всіх святих. Я всіх святих благаю, Господа Бога благословляю, цей ляк від раби Божої [ім'я] на яєчко виливаю. Головка з-під головки, глазко з-під глазка, носик з-під носика, ротик з-під ротика, желудочок з-під желудочка, сердечко з-під сердечка, ножка з-під ножки, печіночка з-під печіночки. Нехай він йде на береги, на ліси, на чисті води, щоб не мало в раби Божої [ім'я] ніякої вигоди. Нехай раба Божя [ім'я] така буде здорова, як свята Покрова, чиста – як свята Пречиста»* [28].

Для «діагностування» переляку яйце вибивали у воду: *«Бабка поводи́ла і виливає яйце на воду. І там появил́ся контури предмета, якого дитина злякалася. Може собака, петух показатися. А буває, що голови людські показують́ся»* [22]. Викидали його собаці, вважаючи, що він «вибре́ше» (вигавкає) переляк. Воду виливали під дерево, на роздоріжжя або в рів, примовляючи: *«Куди ллет́ся вода, туди з младенця [ім'я] уся біда»* [35].

В окремих місцевостях Слобожанщини «викачування» переляку мало локальні особливості (с. Ковалево Котелевський р-н Полтавська обл.). Наприклад, знахарка брала три яйця: *«Треба, як йде людина до баби, щоб брала троє яєць з дому. Баба шось шепче, а тими яйцями по тілі качає. Одне качає яйце, друге, а потім третє. А тоді, як конче викачувати, вибиває їх на воду. І дивить́ся, що творить́ся з тими яйцями, там показуєть́ся чого дитина злякалася»* [27]. Іноді яйце рекомендували спалити: *«Це яйце треба спалити. Я як викачаю переляк, я його не розбиваю у воду, а кидаю у вогонь зразу, щоб воно згоріло»* [31].

Максимально наближеним до описаного методу «лікування» було викачування переляку хлібом. Шептуха робила з м'якуша «м'ячик», яким качала по голові, грудях дитини та викидала собаці. Переляк могли «лікувати» й сіллю. Насипавши в руку солі, «бабушка» торкалася нею тіла

немовляти, промовляючи: *«Вийде ляк женський, мужський, дівочий, парубочий, собачий, котячий, скотинячий. З пальчика, з суставчика, з крові, з нарождьоного, хрещеного [ім'я]. Йди на сухі, на дрімучі ліса, на ріки текучі»* [32]. Це замовляння читали дев'ять разів, після чого сіль викидали у вогонь.

Менш поширеним був метод «привірювання переполоху». В отвір, зроблений у коробці дверей відповідно до зросту немовляти, знахарка ховала відрізане навхрест волосся та нігті дитини. У літературі подано відомості, що разом із волоссям та нігтями, знахарка ховала нитку, якою відміряла зріст немовляти [10, с. 171]. Цю «схованку» забивали осиковим кілком або гілочкою освяченої верби. За народними уявленнями, хвороба мала минути, коли маля переросте попередньо відміряний зріст: *«Коли він переросте хоч на крихітку ту дірочку, то вже проходить ляк. Отут, по сусідству, девочка злякалася, не балакала шість год. А я кажу до них, що треба прикрутити ляк. Раз зробила, другий раз. Зараз балака, в школу піде»* [35]. В основі цієї дії було переконання, що волосся є двійником людини, «у ньому зосереджувалася життєва сила, будь-які маніпуляції з ним призводили до зміни стану особи, на яку були спрямовані дії»; нігті – це «безсмертні» частини тіла, які відрізняються ознакою нетлінності [13, с. 51–52].

Наступний спосіб передбачав «прорубування» переляку. Знахарка, поклавши кілька гілочок полину (*Artemisia Absinthium L.*) навхрест, розміщувала на них немовля. Після чого, відповідно до зросту дитини, сокирою відрубувала залишки рослини: *«Я бачила, як вона робить, я свою дитину носила. Бабушка кладе навхрест трошки вінича, покладе туди і сюди, щоб хрест получився. Тоді кладе на нього дитину і молитву шепче. А тоді треба сокирою навхрест прорубати. Дитинка лежить на тому бур'яні, а вона біля головки прорубує, біля ножок, біля ручок, навхрест прорубує»* [23]. У такий спосіб хворобу намагалися «заякати» за допомогою залізних предметів та водночас захистити немовля від подальшого її прогресування. Полин захищав від нещастя, злих духів; ним заквітчували на Івана Купала житла й господарські будівлі, щоб відігнати нечисту силу [6, с. 81]. Апотропейна властивість заліза базується на вірі в його позаземне, космічне походження, надприродну здатність сакралізувати реальність, організувати культурний простір людини [17, с. 194].

На Слобожанщині до сьогодні відомими є вірування в **уроки** («вроки», «сглаз»). За народними уявленнями, уроки виникали внаслідок негативного впливу «поганих очей»: *«Хтось прийшов, чи старий, чи взрослий, і позавидував. Подивиться і скаже: «О, яка хороша дитина!». А вона повненька, хорошенька. І як він піде, то дитячко зразу кричати починає, вроки дістало. За п'ятнадцять минут згоріти може, вмерти»* [24]. Основними симптомами уроків були безсоння, блідість обличчя, позіхання, плач.

«Лікували» уроки здебільшого «бабушки, що вмiли шептати». Прийшовши до хворої дитини, вони молилися та вмивали її свяченою водою. Таким чином, очищувальні властивості води підсилювали вербальною магією. У замовляннях поєднували язичницькі та християнські елементи. Прикладом цього є наступне замовляння: *«Пресвята Діва прийшла, вроки зняла, вроки котячі, вроки скотячі, вроки жіноцькі, вроки парубоцькі. Вроки згиньте, пропадіте, костей не ломіте, жил не тяніте, крові не пийте, біля серця не смокчіте, від раба Божого [ім'я] згиньте, пропадіте»* [20].

У разі відсутності народних лікарів виконували простішу дію. Мати вмивала дитину водою, а іноді давала їй ще й попити. У виборі води для вмивання простежується кілька варіантів: найчастіше використовували свячену воду, рідше – криничну. Зрідка, щоб підсилити лікувальні властивості води, мати добавляла свяченої солі: *«Всипала трохи свяченою солі до свяченої води і вмивала дитину. То на чистий четвер святять сіль і тримають її цілий рік, вона дуже помічна від сглазу»* [36]. Локально у с. Колонтаїв Краснокутського р-ну вирізняється дія вмивати дитину помиями – водою, у якій мили посуд. За народними віруваннями, брудну воду наділено апотропейними властивостями, вона неприваблива для «поганого ока».

При уроках також практикували метод «злизування». Мати тричі навхрест злизувала обличчя дитини: від чола до підборіддя – по вертикалі, чоло – по горизонталі, при цьому за кожним разом спльовувала убік та примовляла: *«Яка мати народила, така мати одходила рожденного,*

хрещеного [ім'я]». Цю дію ґрунтовано на віруванні в лікувальні властивості слини, яку уподібнювали до води; слині здорової людини приписували здатність знищувати хвороби [13, с. 29]. У минулому цю дію доповнювали так: мати клала немовля на розстелений мішок та тричі переступала через нього, промовляючи: «*Яка мати породила, така і одходила*» [14, с. 33].

Загальнопоширеною була думка, що уроки, за принципом імітаційної магії, можна легко «здухнути». Мати або знахарка тричі дмухала на обличчя дитини, спльовуючи вбік після кожного разу. Зрідка цю дію супроводжували замовлянням: «*Вроки, вроки, тут вам не бути, тут вам не ходити, по всіх жилах не палити, не сушити рожденної, хрещеної, молитвенної [ім'я]*» [26].

На контактній магії базувався метод «вितिрання» уроків: обличчя дитини мати витирала зворотною стороною своєї сорочки чи спідниці. Вважали, що брудний одяг непривабливий для уроків, а отже, ця властивість має перейти на дитину.

Населення Слобожанщини вважало за найтяжчу хворобу **епілепсію**. Основна причина захворювання – не вилікуваний вчасно переляк: «*Це той самий ляк, ти перелякалася, а твої батьки не дуже хороші були і во время не пішли до бабки. І переляк переходить у епілепсію. То вже получається дитина падає, б'ється*» [24]. Народні назви епілепсії – «падуча», «чорна слабость / болєзнь» – свідчать, що в етіології збережено дохристиянську основу. Її інтерпретували як вселення в організм немовляти злого духа – «нечистого».

«Лікування» епілепсії ґрунтували на очищувальній (катартичній) магії та спрямовували на «вигнання з організму дитини нечистої сили». Для цього імітували повторне народження дитини. Мати, знявши з себе нижню білизну, присідала над обличчям хворого малюка та промовляла: «*Чим тебе породила, тим тебе лікую*».

Інший спосіб – накривання дитини чорною хустиною: «*Я раз бачила, жінка з дитиною йшла, і дитину на дорозі кинуло. А мама вже знала, що з нею буває, і вона великий платок чорний, темний, дістала, і накрила дитину. А вона прямо на дорозі впала*» [27]. Ця дія символізувала тимчасову смерть немовляти, потрапляння його в «інший» світ, де залишалася хвороба, та повернення здоровим. Використання чорної хустини пов'язане з семантикою чорного кольору. З усіх кольорів цей колір мав найбільш конкретну й однозначну семантику, асоціювався з темрявою, землею, смертю, нечистю, з «чужим», злим або демонічним початком, з потойбічним світом [5, с. 36]. Також вибір чорної хустини можна пояснити тим, що вона пов'язує народну назву епілепсії з атрибутом її лікування: «чорна хвороба» – чорна хустина.

Подекуди локальними є відомості про накривання дитини фатою матері в момент нападу хвороби. Так, у с. Скибівка Чутівського р-ну Полтавської обл. респонденти розповідають: «*Кажуть, як граєш свадьбу, треба, щоб була фата, що з нею вінчаються. І фатою зверху колиску накривали, щоб дитинка вся була закрита. Накриють і моляться, ше свічечку запалять, і дитинці потихенько легше стає*» [32]. Зазначимо, що закривання фатою колиски або візочка сьогодні широко практикують, щоб захистити немовля від уроків. Типологічно ці дії ототожнюються із завішуванням обличчя нареченої, щоб імітувати невидимість/непомітність для різної небезпеки [12, с. 109]. Згідно з літературними даними, дитину накривали «рушником з-під паски» [10, с. 170].

Відповідно до більш архаїчного методу, хворобу намагалися «передати» померлій людині: «*Вмер покойник, і мають виносити з хати покойника, то кладуть дитину на поріг. І переносять через неї труну з покойником*» [23]. Очевидно, що у цій дії простежується зв'язок з давнім культом предків, вірою, що добробут живих залежить від померлих [6 с. 181].

Магічні методи широко практикували й при лікуванні «младенчеського» (спазмофілії – схильність дитини до судом). Однією з причин цієї хвороби було недотримання правил-табу вагітною жінкою: «*Котів нельзя ногами трогать, як беременна ходиш. Собак нельзя трогать. Ота шерсть останеться у дитяточка, вона буде йому в шию колоти, младенчеське буде*» [32]. Водночас у деяких селах переконували, що ця хвороба є в кожній дитини та виходить з організму під час сну чи сміху. Зокрема, у цей момент забороняли торкатися до немовляти: «*Кажуть, що то всі діти ним хворіють. Але одні у сні мають, і ні мати, ні батько не побачили. А є, що батьки побачать, злякаються, вхоплять дитину і везуть в больницу. То младенець вже калікою останеться, ламає його. Не треба його чіпати, як вхопило младенчеське, треба відійти*

тихенько» [29].

Здебільшого младенчеське «лікували» за допомогою води та попелу. Використання води зумовлено тим, що вона змиває все нечисте, зокрема й «поганий погляд», а попіл за допомогою магічних властивостей вогню знешкоджує хворобу. Насипавши попелу на чотири кути ночов, знахарка купала немовля. Наступною дією було «витирання» попелом спини дитини, регламентоване певними правилами: *«Набираєш з першого угла ночов попелу і починаєш попелом від голови по спинці дитинку стирати. Потім мочаєш пальці в другу купку, але щоб було навхрест, і знову стираєш. То треба так три рази робити, а тоді ще раз обмити водичкою дитину»* [23].

Для «діагностування» младенчеського шептуха проціджувала воду з попелом через ганчірку. У випадку наявності хвороби на ганчірці лишалося волосся, а попіл тримався грудкою. Завершуючи «лікування», на роздоріжжя виливали воду та викидали попіл. Із літературних джерел дізнаємося, що хворе немовля по спині могли «викачувати» хлібом, після чого хліб розламували та дивилися, чи немає там шерсті. Клали м'якушку на стовпчики воріт зверху, щоб птахи «рознесли» хворобу [9, с. 38].

У селах Слобожанщини загальновідомими були магічні практики «лікувати» дітей, що не передбачали діагностування хвороби. Для цього послуговувалися вербальною магією. Так, знахарка, перехрестивши немовля свяченим ножом, говорила: *«Хворобо, звідки ти прийшла, чи ти свиняча, чи ти котяча, чи ти людська, от куди ти прийшла, туди і йди. Иди тудя на береги, де люди не ходять, де кури не несуться, де скотина не пасеться. Иди там сідай і коріння розпускай, бо тобі до раби Божої [ім'я] діла нема. Иди, хворобо, на дно морське, там сідай і віку доживай. Там тобі жити, віку доживати, до раби Божої [ім'я] діла не мати. Бо я прийду з ножами, сікачами, буду тебе рубати і цькувати, хворобу з раби Божої [ім'я] виганяти»* [28].

За народними віруваннями, будь-яку хворобу можна було «загубити». Для цього одяг немовляти викидали на роздоріжжя. Магічним змістом наділяли й дію «викидання» – переміщення предмета за межі «свого» (освоєного людиною) простору [11, с. 98].

Один із найпоширеніших методів «лікування» – «продаж» хворої дитини. Цю дію ґрунтовано на уявленні, що хвороба виникла внаслідок суперечок між рідними та хрещеними батьками. Для цього запрошували «зустрічних» кумів: *«Мати рано вранці вийшла і бачить, шо люди йдуть, а вона їх не знає. Вийшла і стоїть, дивиться жінка йде. Хай буде таке старе, хай буде підліток, а мати каже до нього: «Ходить до мене дитинку похрестити.» І вони вже були як нові куми»* [35].

Наступною складовою обряду було передавання немовляти через вікно. Мати подавала з хати через вікно дитину «новій» хрещеній, яка перебувала на вулиці. Цю дію трактували як повторне народження дитини, оскільки вікно – це кордон між «нашим» та «іншим» світом [3, с. 140], а передавання маляти асоціювали з новими пологами. Для обману хвороби здійснювали обряд «купівлі-продажу» дитини. Запрошена жінка давала матері гроші та повідомляла, що тепер це її дитина: *«Та жінка каже: «Продай мені дитинку». А мати каже: «Скільки мені даєш?». А вона каже: «Даю тобі десятку». А мати каже: «Добре, забирай». Так продавали дитину, ніби продавали дитячі хвороби»* [19]. Ці гроші мати зав'язувала дитині в сорочечку, яку потрібно було носити дев'ять днів, після чого їх викидали на роздоріжжя.

Іноді з лікувальною метою використовували предмети, що контактували з покійником. З їхньою допомогою хворобу намагалися «умертвити» та відправити назад у потойбічний світ. Адже, за народними уявленнями, ці предмети здатні зробити хворобу мертвою – подібно до покійника, оскільки механізм нейтралізувального впливу ґрунтовано на магії подібності [11, с. 62]. Так, дитині на тіло пов'язували стрічку з ніг покійника: *«Брали колись ленти, якими ноги і руки померлому зв'язували, і як рука чи нога болить в дитини, чи голова, то перев'яжуть, шо болить. Воно зразу пройде, бо в мертвого нічого не болить, тоді і в дитини нічого не буде боліти»* [28]. Також використовували стрічку з поховального вінка, хустинки з хреста: *«На кладовищі вішають платочки, от мати должна взяти того платочка. Болить чи не болить, а така хусточка должна бути в хаті. Як почало шось боліти чи в дитини, чи в зростого, то взяти і зав'язати, там, де болить»* [24]. Так, в описаних методах чітко простежуються захисні властивості зав'язування, що символічно означало створення магічного кола навколо дитини.

Отже, помітне місце у народній педіатрії займали магічні методи лікування. Традиційно «лікування» спрямували на «вигнання» хвороби з тіла немовляти. Для цього використовували очисні властивості води; імітували тимчасову смерть та повторне народження дитини; намагалися «заякати», «загубити», «обманути» та «перерости» хворобу. Часто застосовували вербальну магію, яка супроводжувала більшість магічно-лікувальних дій. Сьогодні відбувається поступове згасання низки магічних методів лікування, що зумовлено розвитком медицини та підвищенням рівня медичної культури населення.

Література

1. Агапкина Т. Сюжетика восточнославянских заговоров в сопоставительном аспекте / Т. А. Агапкина // Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста. [Вып. 10]. – Москва : Индрик, 2006. – С. 10–123.
2. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии / Н. Арандаренко. – Полтава, 1849. – Часть II. – 385 с.
3. Байбуурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. К. Байбуурин. – Ленинград : Наука, 1983. – 191 с.
4. Белова О., Толстая С. Луна / О. В. Белова, С. М. Толстая // Славянские древности. Этнолингвистический словарь: [в 5 т.] / РАН, Институт славяноведения / под общ. ред. Н. Толстого. – Москва : Международные отношения. – 2004. – Т. 3: К (Круг) – П (Перепелка) – С. 143–147.
5. Белова О. Черный цвет в картине мира славянских народов / О. Белова // Славяноведение. – 2009. – № 6. – С. 36–41.
6. Болтарович З. Народна медицина українців / З. Болтарович. – Київ : Наукова думка, 1990. – 230 с.
7. Виноградова Л. Заговорные формулы против детской бессонницы как тексты коммуникативного типа / Л. Н. Виноградова // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Заговор. – Москва, 1993. – С. 153–163.
8. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / под ред. В. Иванова. – Харьков : Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1898. – Т. 1. – 1012 с.
9. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии / П. Иванов // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1. – С. 22–81.
10. Коваленко Г. К народной медицине малороссов / Г. Коваленко // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 4. – С. 169–183.
11. Левкиевская Е. Славянский оберег. Семантика и структура / Е. Е. Левкиевская. – Москва : Индрик, 2002. – 336 с.
12. Маерчик М. Ритуал і тіло, Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / М. Маерчик. – Київ : Критика, 2011. – 325 с.
13. Мазалова Н. Состав человеческий: Человек в традиционных соматических представлениях русских / Н. Е. Мазалова. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2001. – 192 с.
14. Милорадович В. Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии / В. Милорадович // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1897. – Т. 10. – С. 1–223.
15. Сумцов М. Слобожани. Исторично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків : Союз, 1918. – 239 с.
16. Троцан Д. Символіка дороги в традиційних українських обрядах народження та хрестин / Д. Троцан // Етнічна історія народів Європи. – 2010. – Вип. 32. – С. 118–125.
17. Тупчієнко М. Структурно-організуюча функція заліза в обрядах, що мають космогонічне значення / М. Тупчієнко // Матеріали до української етнології – 2011. – № 10 (13). – С. 191–195.
18. Швидкий С. Традиційна народна медицина українців Південної Слобожанщини: історія розвитку, сучасний стан, регіональна специфіка: автореф. дис. канд. іст. наук: / Сергій Швидкий. – К., 2001. – 18 с.
19. Польові матеріали автора. Записано у с. Велика Рублівка Котелевського р-ну Полтавської обл. від Гаркавенко Ганни Тимофіївни, 1930 р. н.
20. Польові матеріали автора. Записано у с. Велика Рублівка Котелевського р-н Полтавської обл від Якушик Надії Флорівни, 1959 р. н.

21. Польові матеріали автора. Записано у с. В'язова Краснокутського р-ну Харківської обл. від Жилко Анни Петрівни, 1938 р. н.
22. Польові матеріали автора. Записано у с. Качалівка Краснокутського р-ну Харківської обл. від Качало Тетяни Миколаївни, 1961 р. н.
23. Польові матеріали автора. Записано у с. Качалівка Краснокутського р-ну Харківської обл. від Снісар Галини Федорівни, 1937 р. н.
24. Польові матеріали автора. Записано у с. Кияни Богодухівського р-ну Харківської обл. від Шутової Катерини Василівни, 1939 р. н.
25. Польові матеріали автора. Записано у с. Кітченківка Краснокутського р-ну Харківської обл. від Головки Ольги Миколаївни, 1957 р. н.
26. Польові матеріали автора. Записано у с. Кітченківка Краснокутського р-ну Харківської обл. від Ткаченко Анастасії Полікарпівни, 1929 р. н.
27. Польові матеріали автора. Записано у с. Ковалево Котелевського р-ну Полтавської обл. від Мяло Ганни Пантелеймонівни, 1927 р. н.
28. Польові матеріали автора. Записано у с. Колонтаїв Краснокутського р-ну Харківської обл. від Собко Галини Степанівни, 1955 р. н.
29. Польові матеріали автора. Записано у с. Костянтинівка Краснокутського р-ну Харківської обл. від Ганус Броніслави Павлівни, 1942 р. н.
30. Польові матеріали автора. Записано у с. Крисино Богодухівського р-ну Харківської обл. від Нежид Варвара Антонівна, 1929 р. н.
31. Польові матеріали автора. Записано у с. Михайлівка Краснокутського р-ну Харківської обл. від Гайдамаки Людмили Федорівни, 1950 р. н.
32. Польові матеріали автора. Записано у с. Скибівка Чутівського р-ну Полтавської обл. від Щербань Тетяни Вікторівни, 1945 р. н.
33. Польові матеріали автора. Записано у с. Слобідка Краснокутського р-ну Харківської обл. від Замогляд Віри Федорівни, 1940 р. н.
34. Польові матеріали автора. Записано у с. Слобідка Краснокутського р-ну Харківської обл. від Яфименко Марії Григорівни, 1936 р. н.
35. Польові матеріали автора. Записано у с. Степанівка Краснокутського р-ну Харківської обл. від Вілінської Ліди Яківни, 1939 р. н.
36. Польові матеріали автора. Записано у с. Хруцова Микитівка Богодухівського р-ну Харківської обл. від Каплуновської Ніни Василівни, 1937 р. н.

УДК 39(=214.58)(477.54/.62)

Т. С. Сторожко

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ПОДУШКА В МАГІЇ РОМІВ СЛОБОЖАНЩИНИ

У статті проаналізовано поєднання утилітарного й ритуального значення подушки в побуті ромської родини. Розглянуто концепт «пух/перо» як складову романи бутти (ромської роботи). Відображено значення подушки як показника рівня заможності та статусу в ромській громаді. Простежено символіку подушки в ромському фольклорі та описано ритуальні дії з використанням подушки в побуті.

Ключові слова: подушка/перина, «романи бутти», роми Слобожанщини, традиційна культура.

Статья посвящена анализу сочетания утилитарного и ритуального значения подушки в быту цыганской семьи. Рассмотрены концепты «пух/перо» как составная часть романы бутты (цыганской работы). Отражено значение подушки как показателя уровня благосостояния и статуса в цыганской общине. Прослежена символика подушки в ромском фольклоре и описаны ритуальные действия с использованием подушки в быту.

Ключевые слова: подушка/перина, «романы бутты», ромы Слобожанщины, традиционная культура.

The article analyzes the combination of the utilitarian and ritual significance of pillows in everyday life of Roma families. The concepts of «feather» as an integral part of the romani work are considered. The importance of the pillow as an indicator of wealth and status in the Roma community is displayed. The symbolism of the pillows in Roma folklore is traced, and ritual actions connected with the using of pillows in everyday life are indicated.

Keywords: pillow/featherbed, romani work, Roma of Slobozhanshchina, traditional culture.

Інтерес до зазначеної теми виник, коли ми записували інтерв'ю щодо поховальної обрядовості в ромів. Ми змогли зібрати чималу кількість бувальщин. Крім того, інтерв'ю містили матеріали про подушки у традиційній культурі ромів. Цей пласт досі не досліджено, проте ця тема цікава, оскільки її міфологізовано та сповнено стереотипами про ромів, їхні надзвичайні здібності.

Варто зауважити, що досі питання щодо місця подушки в традиційній культурі ромів майже не відображено у працях дослідників. Найгрунтовніші відомості про зазначену проблему знаходимо в доробку російського етнографа І. Андроникової, зокрема в розділі її дисертації, присвяченому еволюції житла ромів [2]. Окремі аспекти використання подушки в побуті відображено в дослідженні О. Абраменко «Очерки языка и культуры цыган Северо-Запада России (русска и лотфика рома)» [1]. Розглядаючи обрядовість ромів, цю тему побіжно вивчає російський дослідник О. Черних [6].

Джерельною базою дослідження стали інтерв'ю, які записала авторка в ромів протягом 2007–2016 рр. Також опрацьовано свідчення ромів, записані в межах проекту Фонду історичних відеоматеріалів «Люди, які пережили Шоа». 1994 р. цей фонд заснував режисер С. Спілберг, щоб записати на відеоплівку й зберегти спогади тих, хто пережив Голокост, а також спогади інших свідків і жертв нацистських переслідувань. Інтерв'ю брали в низці країн упродовж 1994–1999 рр. Оскільки інтерв'юери, які брали участь в цьому проекті, здебільшого не були обізнані з ромською культурою, багато уваги приділяли не лише военній тематиці, а й загальнішим питанням щодо життя, культури і традицій ромів [3]. Ще одним важливим джерелом стала книжка «Язык цыганский весь в загадках», до якої увійшли етнографічні та фольклорні записи, що їх зробила І. Андроникова [7]. Аналіз окремих зразків фольклору дає змогу простежити, як обрану тематику відображено в усній традиції ромів.

Слід також зауважити, що, розглядаючи концепт подушки в магії та побуті ромів Слобожанщини, ми свідомо не плануємо зосереджувати увагу на шкідливій магії та пов'язаних з нею обрядах. Ці питання можуть стати/бути темою окремого дослідження. Ми ставимо перед собою такі завдання:

- проаналізувати поєднання утилітарного й ритуального значення подушки в побуті ромської родини;
- розглянути концепт «пух/перо» як складову *романи бути* (ромської роботи);
- показати значення подушки як ознаки рівня заможності та статусу в ромській громаді;
- простежити символіку подушки в ромському фольклорі;
- описати ритуальні дії, у яких використовують подушку в побуті.

Подушка в побуті ромської родини

Опрацьовані джерела дають змогу простежити, як трансформувалося значення подушок і перин у традиційній культурі ромів протягом ХХ – поч. ХХІ ст. Так, у часи кочівлі (до закону про перехід на осілий спосіб життя 1956 р.) перина, разом із самоваром і конем, були одним із головних атрибутів ромської родини. Це можна пояснити практично, адже роми спали на перинах, розісланих у шатрі чи просто неба, тому перини становили своєрідний життєвий простір родини. Відповідно їхня якість і кількість часто символізували рівень заможності родини.

У фольклорі можна добре простежити тріаду найважливіших матеріальних цінностей ромського побуту – кінь, перина і самовар: «*краще самовар з периною продати, ніж з конем розпроцатися*», «*кінь здох – продавай останні перини і самовар*»¹ [7, с. 154].

Навіть після заборони кочівлі в СРСР 1956 року і поступового переходу на осілий спосіб життя подушки не втрачають свого значення: «*і в колгоспі без перини, без самовара не обійдеся*» [7, с. 232].

Оскільки перини мають дуже близьке до подушок смислове навантаження, ми умовно розглядатимемо їх як різновид подушок. Це відображено й у ромській мові, де «*подушку*» позначено словом «*шеранд*», а перину – «*баро шеранд*», тобто «*велика подушка*».

Варто також зауважити, що в часи кочівлі можна було натрапити на два різновиди перин: ті, на яких спали, і ті, якими вкривалися. Перші виготовляли, додаючи до пуху пір'я, щоб вони краще тримали форму і були більш пружні. З переходом на осілий спосіб життя їхнє значення нівелюється, а такі перини поступово виходять з ужитку.

Ідеальним наповнювачем для подушок і перин у ромів традиційно вважали пух качок і гусей. Про перини, виготовлені з курячого пуху, говорили, що «*це не перина, а м'якина*» [10], однак такий варіант коштував значно дешевше.

Подушка як складова «романи бути»

Один із базових концептів циганської культури і мови – «*романи бути*», тобто «*циганська робота*». Як зазначає дослідник Г. Цветков, вказане поняття об'єднує низку групових занять ромів, що «*мають тривалу традицію і усвідомлюються як споконвічно циганські*» [5]. Концептуальність «*романи бути*» зумовлено тим, що згідно з цим поняттям визначають кордони групової ідентичності ромів, пов'язаної з освоєнням економічних ніш маркованої межі «*свого*» і «*чужого*» [5]. Виготовлення подушок було й досі лишається виключно жіночою роботою, а заготівля пір'я стала складовою професійних практик. Ось як про способи добути пір'я розповідають інформанти:

«- А де брали пір'я для подушок?

- А ворожили! Курей, гусей давали. Знаєш? Моя мати ходила ворожити, все приносила: курей, поросят даже, борошно, олію. Усе!» [12].

«- Ну-у-у, це ще, як по старому режиму. Йшли до села, і купували пір'я (крізь сміх), і шили подушки і перини.» [11].

Зараз купівля та перепродаж пір'я лишається важливою складовою заробітку деяких ромських груп, передусім українських ромів-сервів та русска рома. Досі ми спостерігали за цією роботою

¹ Тут і далі переклад з російської – Т. С.

переважно жінок. Тут доцільно навести кілька прикладів з ромського фольклору, де згадують господарські здібності ромської жінки щодо виготовлення нею перин:

«Що циганка спритніша, то перина м'якіша»;
«Пташка по зернятку клює, циганка по пір'їнці перину збере»;
«Якби дружина курей не крапа, замість перини на землі б спали»;
«Куру в котел – пір'я в перину» [7, с. 191].

Подушка – статусна річ

Як ми вже зазначали, якість і кількість подушок – це своєрідний показник статусу родини у громаді: *«У шатрі подушки великі, перини, ковдри, килими. Ми добре жили!» [12].*

У родині подушки вважають власністю старших членів, тому саме старші вирішують, як їх розподілити, коли передають майно у спадок.

Одним із центральних концептів у культурі ромів є уявлення, пов'язані з ритуальним забрудненням та нечистотою. Якщо особа не дотрималася ритуальних заборон на контакт з «нечистими» предметами, вона також стає «ритуально нечистою». З цим пов'язано наявну у традиційній ромській культурі ієрархію посуду й речей [4, с. 467–468]. Статусність речей у межах ромського житла передбачає, що їх демонструють, розміщуючи на видноті, у зоні «чистих речей».

Щоб вберегти перини від негативної енергетики, ромські господині вдаються до спеціальних маніпуляцій. Це стосується і посагу для дівчат-підлітків, адже подушки – важлива його складова, про що ми докладніше розповімо нижче.

Подушка/перина – символ подружнього життя

У ромських родин, де є дівчата, придане готують заздалегідь. Коли дівчинці виповнюється шість-вісім років, найближчі родичі, хрещені батьки починають скуповувати постільну білизну, посуд, формуючи посаг для майбутньої нареченої. Важливе місце в цьому тривалому процесі посідає підготування подушок. Вони мають бути обов'язково нові, тому старші жінки в багатьох родин і досі купляють пух та шують їх власноруч. Користуватися чимось із приданого суворо заборонено.

У домі є спеціально відведене місце, де складають придане для нареченої-підлітка. Кожен, хто приходить до цієї оселі, може побачити велику гору з подушок та іншого хатнього начиння, вкрити гарним покривалом чи навіть перев'язану стрічками. Що дорожчі на вигляд ці речі, то заможнішою вважатимуть родину.

Зазначена традиція незмінна впродовж тривалого часу. Про це свідчать як численні ромські приказки та прислів'я: *«Наречений без коня і воза, наречена без подушок і перини» [7, с. 303], «Доньці перина і віз, синові кінь і батіг» [7, с. 310],* так і розповіді інформантів під час інтерв'ювання: *«Да, а ці вже дають подушки, коверік, вбрання... Натє, живіте... Намета. Ну і всьо... Це вже багате весілля... А бідні що дадуть, брате? – Бідний є бідний...» [13].*

Традиційно вважають, що подушки та постільну білизну можуть дарувати тільки найближчі родичі. Тому, коли на весіллях виділяють окрему кімнату для подарунків, саме найближчі родичі дарують молодятим постільні речі. Їх також складають і виставляють напоказ гостям.

Аналізуючи зразки ромського фольклору, вміщені у збірці «Язык цыганский весь в загадках: Народные афоризмы русских цыган из архива И. М. Андрониковой», ми помітили, що досить часто подушки й перини стають метафорою одного з подружжя: *«Вона заміж вийшла, а у неї подушку вкрали»* (чоловіка відбили) [7, с. 370], *«Гарний килим, але перина м'якіша»* (дівчина вродлива, а своя дружина краща) [7, с. 267].

Тому не випадково в ромській традиційній культурі вважають, якщо якимось хочуть зашкодити комусь із родини, то дії спрямовують на подушку цієї людини. З цим пов'язані спеціальні засоби «охорони» подушок, а значить, і сімейного добробуту.

«Свої» та «гостьові» подушки

Важливу роль у житті ромів відіграють традиції гостинності, що передбачають відповідні правила поведінки зі сторонніми людьми, які з'являються в оселі. За «гостя» можуть вважати лише людину, яка прийшла з добрими намірами. Найбільшим виявом довіри до такої особи є запрошення до столу і пригощання їжею. З гостями в ромів пов'язані важливі правила, що

стосуються ритуальної чистоти. Гостя ззовні майже завжди підозрюють у контакті з нечистим. Через це роми вдаються до різних заходів, щоб «очистити» предмети, з якими контактувала стороння особа. Одні роми вважають, що достатньо ретельно вимити чашку після гостя, інші тримають спеціальний «гостьовий» посуд, треті викидають посуд, яким користувався гість.

Те саме стосується й подушок. Якщо в оселі з'являються сторонні особи, наявні вдома подушки чітко ділять на «свої» та «гостьові». Вважають, що «свої» подушки можна пропонувати тільки близьким родичам.

Тривале сусідство з неромським населенням часто переходило в тісні дружні стосунки. Як раніше, так і зараз часто трапляються випадки, коли, наприклад, українці й роми стають кумами, а значить, частими гостями в оселях одне в одного. У ромських родинах, які підтримують тісні стосунки з «гадже», тобто неромами, можуть бути ще окремі «гадженські» подушки, які зберігають у спеціально відведеному місці, окремо від всіх інших. Це пов'язано з традиційними уявленнями ромів про чисте/нечисте. Зазвичай «гадже» не знають і не дотримуються багатьох правил, обов'язкових у ромських родинах, вони ненавмисне можуть забруднити чисті речі. Такі дії призводять до зниження соціального статусу особи і можуть знизити соціальний статус особи і впливати на «честь» усієї родини [4, с. 469–470].

Якщо господарі сумніваються в репутації чи справжній меті гостя, на подушку можуть одягнути додатковий пірничок або покрити її зверху простиралом, щоб мінімізувати безпосередній контакт. Це явище відображено в ромських прислів'ях: «Хорошому гостю м'яка подушка, поганому гостю – камінь під голову» [7, с. 101].

Бувають випадки, коли гість відмовляється від подушки. На це може бути кілька причин. Оскільки не всі родини можуть мати достатню кількість «гостьових» подушок, іноді можуть запропонувати «гадженську» подушку, але в такому разі гості здебільшого відмовляються від подушки взагалі.

Про ще один можливий мотив відмови ми дізналися під час інтерв'ю: «Він тільки за поріг, а вони лягли на його подушку і прочитали його думки, з якими він на ній спав» [8]. Якщо гість без поважної причини відмовляється від подушки – це найчастіше викликає підозру. Наші респонденти переконані: така поведінка може свідчити, що ця людина має недобрі думки про господарів і відповідно не хоче, щоб вони потім про це дізналися.

Подушка в системі уявлень про чисте/нечисте

Отже, як ми вже зазначали, подушка дуже тісно пов'язана з уявленнями ромів про «чисте/нечисте». Взагалі у традиційній культурі ромів усе, що пов'язано зі сном – ліжка, постільна білизна, зокрема й подушки, – вважають нечистим. Згадка про нього може осквернити чи образити співрозмовника. Через це в деяких діалектах ромської мови прийнято вибачатися, якщо вжили такі слова: «А як ви спали, вибачте, на чому?» [8].

Якщо не вдалося уникнути ситуації, коли ночували люди з негативною енергетикою чи сумнівною репутацією, за словами інформантки, «Треба це все почистити...» [9], тобто провести спеціальні маніпуляції, щоб очистити подушки. Іноді достатньо просто випрати пошивки/пірнички, на яких спав гість. У деяких випадках вдаються до складніших дій, однак це питання потрібно додатково дослідити.

Щоб уберегти від злого ока, подушки на день покривають прозорою накидкою, під яку «нечисть не заходить» [9].

Цікавою також є ієрархія «чистих» речей, якими користуються в побуті. Так, за жодних обставин не можна класти подушку чи інші постільні речі на стіл, оскільки після цього з нього не можна буде їсти. Проте ту саму подушку вважатимуть нечистою, якщо її покласти на підлогу чи на стілець. У крайньому випадку дозволяють застелити стілець чистою серветкою і тільки тоді класти на неї подушку.

Роми суворо дотримуються заборон, пов'язаних з поховальною обрядовістю. Так, одяг, який належав покійнику, вважають нечистим. Це також стосується постелі, на якій лежав небіжчик. За спостереженнями О. Абраменко, спати на ліжку покійного можна, однак постільну білизну, подушку, матрац спалюють або віддають неромам [1, с. 81–82]. Для сімей з низьким матеріальним

достатком втратити подушку – додатковий тягар, тому людина, яка помирала, відчуваючи, що скоро помре, могла попросити забрати в неї подушку. У такому разі родина могла й далі користуватися цією подушкою.

Лікувальна й захисна функція

Пір'я як наповнювач для подушки використовують не лише через утилітарні, а й магичні міркування: «легкий, як пір'їна», а отже й сон – не обтяжений переживаннями, роздумами. Пір'я/пух має ще й ознаку «бути легким», а «легке» має ще й друге, переносне, значення «не обтяжене переживаннями, роздумами». Друге ж значення конкретизовано в повір'ї: щоб був легкий сон, треба спати на подушці з легким пір'ям/пухом.

Серед ромів досі заборонено виготовляти подушки з пуху диких птахів, вбитих на полюванні. Вважають, що страх і тривога, які відчувала пташка, передаватиметься людині, що спатиме на такій подушці, тому в неї обов'язково болітиме голова [8].

Інформанти також згадують спеціальні подушки з трав, які застосовують, щоб лікуватися. Також їх можуть виготовляти для профілактики різних захворювань: «*Когда ребенок больной, подлаживают. Для дыхания хорошо и ум тогда хороший*» [9]. Серед трав, використовуваних, щоб наповнити такі подушки, інформатори назвали полинь, чистотіл, м'яту, колоски пшениці, черемшу тощо.

Одна з ромських груп зберігає вірування про те, що людина, яка знайде зміїну шкіру, матиме вдачу. З такої знахідки можна зробити оберег. Частину шкіри зминають з воском і скатують у кульку, яку вшивають у подушки чи перину. Роми вірять, що власнику такий оберег обов'язково принесе щастя [6].

«Суджений-ряджений...»

Магічні властивості подушок використовують також на Святки, коли відбуваються різноманітні ворожіння. Багато способів ворожіння, про які нам розповідали інформанти, виникли внаслідок культурних інтерференцій і явно запозичені у слов'янських сусідів. Так, під подушку у дні Святик кладуть:

- «колодязь» з сірників або паличок («що він вищий, то краще»). При цьому перед сном промовляють такі слова: «*Суджений-ряджений, прийди, водички витий*»;
- гребінець: «*Суджений-ряджений, прийди, волосся розчеши*»;
- люстерко, у якому уві сні дівчина має побачити зображення свого майбутнього нареченого.

Висновки

Подушка й перина належать до одного з поширених атрибутів родинного життя, є одним із маркерів заміжньої жінки. Для деяких ромських груп і досі важливо перепродавати «пух/пір'я», щоб заробити грошей/на життя; будь-які маніпуляції з подушками належать переважно до жіночої сфери. Подушка – важливий маркер рівня заможності та статусу в ромській громаді. Тема подушок яскраво представлена в ромському фольклорі, у якому часто ототожнюють якості заміжньої жінки з периною. У повсякденному житті спостерігаємо лікувальні, захисні та любовні практики, у яких використовують подушку.

Перспективно й доцільно, на нашу думку, здійснити компаративне дослідження магичних та повсякденних практик, пов'язаних із пір'ям та подушками, у кількох етнічних груп ромів, або ромсько-слов'янської взаємодії у сфері сакралізації предметів щоденного побуту.

Література

1. Абраменко О. А. Очерки языка и культуры цыган Северо-Запада России (русска и лотфитка рома). – Санкт-Петербург : Аним, 2006. – 288 с.
2. Андроникова И. М. Эволюция жилища русских цыган / И. М. Андроникова // Советская этнография. – 1970. – № 4. – С. 31–45.
3. Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. / А. Ленчовська // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2(6). – С. 119–121

4. Смирнова-Сеславинская М. В. Цыгане. Происхождение и культура. Социально-антропологическое исследование / М. В. Смирнова-Сеславинская, Г. Н. Цветков. – Москва ; София : Парадигма, 2009. – 830 с.
5. Цветков Г. Н. Цыганский язык (романи) и его исследование в интегральном междисциплинарном поле «язык – человек, культура, общество». Автореф. дис. канд. филолог. наук: спец. 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Г. Н. Цветков, Российский университет дружбы народов. – Москва, 2011. – 20 с.
6. Черных А. В. Цыгане г. Перми: Очерки этнографии цыганского табора / А. В. Черных. – Пермь: Пермский государственный университет, 2003. – 66 с.
7. Язык цыганский весь в загадках: Народные афоризмы русских цыган из архива И. М. Андрониковой / Сост., подгот. текстов, вступ. ст. и справочный аппарат С. В. Кучепатовой. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2006. – 648 с.
8. Інтерв'ю Сторожко Т. з В. С.
9. Інтерв'ю Сторожко Т. з Л. Б.
10. Інтерв'ю Сторожко Т. з Р. Б.
11. USC Shoah Foundation Institute Archives, testimony no 49366.
12. USC Shoah Foundation Institute Archives, testimony no 49372.
13. USC Shoah Foundation Institute Archives, testimony no 49596.

УДК 930:[392(=214.58)(477):271-526.62]

Н. О. Зіневич

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ОБЕРЕГОВА ФУНКЦІЯ ІКОН У ТРАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНСЬКИХ РОМІВ

У статті розглянуто характер православної релігійності українських ромів. Окреслено історіографію проблеми. Актуалізовано проблему оберегових функцій ікон в обрядах життєвого та календарного циклів та в контексті побутування звичаєвого права у традиційних громадах ромів.

Ключові слова: народна релігійність, роми-серви, традиції, ритуал, вірування, ікона.

Стаття посвячена рассмотрению характера православной религиозности украинских ромов. Рассмотрена историография проблемы. Актуализировано проблему обереговых функций икон в обрядах жизненного и календарного циклов и в контексте бытования обычного права в традиционных общинах ромов.

Ключевые слова: народная религиозность, ромы-сэрвы, традиции, ритуал, верования, икона.

The article deals with the nature of the Orthodox religiosity of Ukrainian Roma. The historiography problems are defined. The issue of icons protection function in the rites of the life and calendar cycles and in the context of existence of customary law in traditional Roma communities is actualized.

Keywords: folk religion, Ukrainian Roma, traditions, rituals, beliefs, icon.

Сучасна Україна – багатоконфесійна держава, у якій превалює християнська, питомо православна традиція. Для українського соціуму притаманне взаємопроникнення різних культурних світів і типів мислення, дифузне поєднання різних релігійно-світоглядних систем та їхніх елементів. Значною мірою ці процеси характерні і для ромів, що впродовж століть мешкають на українських теренах. Хоча православне віросповідання домінує серед ромів, окремі ромські субетнічні групи сповідують також католицизм та мусульманство, крім того, в усіх регіонах України активно збільшується паства ромів-вірян різних течій протестантизму.

Найзагальніше релігійні уявлення ромів можна охарактеризувати як монотеїстичні, ґрунтовані на уявленні, що існує єдиний Бог (ромською *о Дел, о Девел*). Однак у навколонуковій літературі й журналістських дописах та історичній белетристиці досі часто фігурують помилкові стереотипи, згідно з якими всі роми – язичники, які приховують свою віру в поганських культурах, або ж конформісти щодо вибору релігії й легко змінюють конфесійну приналежність в залежності від місцевої кон'юктури [6]. До певної міри в цю матрицю можна вкласти й версію музеєзнавця О. Данилкіна про те, що «релігійний світогляд членів кожної групи – це зороастризм з елементами або католицизму, або православ'я чи ісламу (залежно від панівної на певній території релігії та історичних колізій)» [9].

Упродовж двох століть тема релігійних вірувань ромів неодноразово ставала предметом спекуляцій, ба більше – фальсифікацій наукових джерел. Найрезонанснішу з них описано у книжці Є. Друца та О. Гесслера як історію фальсифікатів Єлісеєва [11], який у публікації 1881 р. приписував «збирання» цих фальсифікатів лікареві М. Кунавіну. Містифікатор писав про 123 народні казки, 80 переказів, 62 пісні та 120 поетичних творів ромського фольклору, у яких нібито йшлося про ромських «богів» Бараму, Джандару, Лакі тощо. Донедавна дослідники, яким бракувало критичності, залучали ці матеріали псевдомандрівок позаминулого століття як автентичні.

Як зазначає Н. Бессонов [7], 1962 р. автор праці «Цигани. Забуті діти Індії» індус Чаман Лал посилався на публікацію Єлисеєва як на доказ тяглості між індійською й ромською культурою (Lal Chaman. Gipsies; Forgotten children of India. New Delhi, 1976. С. 114–119).

Загалом опублікована джерельна база на пострадянському просторі досить фрагментарна, передусім це фольклорні тексти, видані наприкінці ХХ ст. [10; 12; 20; 25], та лінгвоетнологічні записи російських лінгвістів-циганознавців [2; 3; 15; 19].

Огляд космологічних уявлень ромів проблематизовано процесами інтегрування ромів у макроспільноти, а також супутніми процесами взаємодії культур, наявністю ритуалізованої поведінки і спільної символіки. Це надає такій поведінці культового характеру з позицій певної конфесійної преферентності, у межах якої можна зафіксувати аспект віри і світоглядної цінності релігії в автономному релігійному досвіді вірянина. За визначенням К. Трофимової, релігійні уявлення ромів на сьогоднішній день можна визначити як комплекс вірувань, що включає в себе значну частку синкретичних уявлень, – залежить від уявлень макроспільноти і містить різночасові й полікультурні змістовні рівні [21, с. 121].

Релігійний синкретизм у ромській культурі вивчають вже понад століття. Наразі найбільш досліджено ці процеси в середовищі різних субетнічних груп на Балканах, де на матеріалах багаторічних польових досліджень у роботах сербських та болгарських вчених-ромологів Д. Джорджевича [26], Є. Марушиакової, В. Попова [16], М. Славкової [27] розглянуто мусульманський і християнський виміри, їхній синкретизм, а також зміни в релігійній культурі ромів у контексті євангелізаційних процесів. У 1998–2006 рр. російська дослідниця О. Абраменко в Ленінградській і Псковській областях серед представників субетнічної групи ромів *руска рома* здійснила лінгвоетнографічні записи клятв та проклять, дослідивши цей інститут повсякденної й ритуальної комунікації, зокрема й у контексті ритуальних явищ та об'єктів, як складову звичаєвого права [2; 3]. Цю тему в контексті інститутів традиційної культури келдерарів (т. зв. молдавських циган Сибіру) досліджує етнограф О. Черних [22; 23].

В українській історіографії тему народної або відтвореної релігійності ромів досі представлено дуже фрагментарно. Це передусім окремі розвідки О. Данилкіна [9], Н. Белікової [6] та О. Белікова [5]. Вони ґрунтуються на польових спостереженнях авторів, написані з залученням архівних і музейних джерел. У цих роботах зафіксовані зміни релігійних уявлень та усталені практики, в яких поєднано ортодоксальні християнські релігійні традиції та магічні практики, що містять чимало архаїчніших дохристиянських релігійних культів, пов'язаних з інститутом народного цілителства [8]. Останні, до речі, поширені не лише серед ромів України, а й у макросуспільстві, вони трансформуються в умовах поширення глобалізації та її складника – масової культури, що всотує в себе ознаки й нерелігійних типів свідомості. Утім ця тема ще має стати об'єктом спеціальних досліджень.

У нашій статті ми розглянемо кілька питань, зокрема характеру православної релігійності, оберегових функцій ікон в обрядах життєвого та календарного циклів та в контексті побутування звичаєвого права у традиційних громадах ромів.

Православна релігійність українських ромів. На українських теренах у радянський період уже в 1920-ті роки розпочато примусове атеїстичне виховання в дусі комуністичної ідеології. Однак у ромському середовищі ці процеси не набули незворотного характеру, а релігійність була й залишається однією із характерних рис ромської культури. Багато родин ромів продовжували хрестити дітей, відспівувати померлих, рідше відбувалися церемонії вінчання. У всіх цих практиках важливу роль відігравали ікони – освячені зображення, предмети церковного, богослужбового та побутового шанування.

Як зазначає російський етнограф О. Черних, у роки кочівлі (до Указу про заборону кочівлі 1956 р.) не завжди роми могли зупинитися в селі з церквою, тож намагалися привезти священника в табір. «Якщо церкви немає, беремо бричку і їдемо за попом. «Хрести нас!» Привозимо його на бричці в табір, щоб воду освячувати і хрестити» [23]. Рідко хрестити дітей звали кого-небудь з табору. Згадує Замбія Георгіївна (1914 р. н.): «Там немає церкви, а хрестити треба. Є стара, як я, наприклад. Я багато людей хрестила і на церкві, і на воді. А нема священника, приходять до мене і

скажуть: «Бабо, підємо хрестити його». <...> Починаємо хрестити. Ікону беремо з собою велику, Матері Божої, Святої Богородиці, Бога, три ікони. <...> Молитву читаємо, кілька рядків. Потім беремо воду, наливаємо на обличчя його, на очі його. Все, він хрещений. І говоримо по-нашому: «Щоб був щасливий, щоб сто років жив, щоб був багатий, щоб був здоровий назавжди». Щастя, добра бажаємо. Наша бабуся перш ніж хрестити, чортів спочатку по-циганськи відганяла» [23].

У багатьох родинних історіях згадують про оберегові дії ікон, які по-особливому потрапляли до своїх господарів. Показовою є розповідь рома-серва, народного артиста СРСР Миколи Сліченко про епізод періоду нацистської окупації Харкова: «Справжнє диво, і мені досі невтямки, чому так сталося. Ми дружили з сусідським хлопчиком, моїм ровесником – він жив у дворі поруч, і одного разу я надів дідівську фуфайку (вона мені до п'ят доходила, така була здорова) і пішов до нього. «Привіт». – «Здоров». – «Як справи?». Він намагався якраз знайти в сараї-руїні якісь дрова: грубку топити нічим, їсти нічого – ну про що розмова? – ... Війна. – Так, і раптом колупнув в кутку і дістав звідкись широку брудну дошку, всю в мазуті – таку, що і доторкнутися до неї неприємно. Він уже сокирою розмахнувся, щоб її розрубати (повторюю, кожна тріска була дорога), і раптом я закричав (ніби щось мене штовхнуло): «Не треба рубати!». Він так і застиг: «Ти чого?», А я знову: «Не треба, віддай мені!». Приятель здивовано на мене подивився: «Ти що? Батько мене вб'є – це ж ціла дровеняка». Ну дійсно, з чого це він повинен віддати останнє – а їх сім'я як? Все-таки в будинку діти, холод жахливий. Коротше, не пам'ятаю я, що ще говорив, але дійшло до того, що розплакався: «Ну віддай мені, будь ласка». Крадькома, щоб ніхто не бачив, він засунув цю дошку мені під фуфайку, і я приніс її додому. Сів на порозі, поклав поруч, ... дивлюсь, мама побачила. «Синку, – питає, – що це?». Я руками розвів: «Сам не знаю» – ось буквально. Спочатку вона розгубилася, але потім взяла ганчірку і спробувала відтерти бруд. Тре, тре – нічого не виходить ... Не пам'ятаю вже, скільки вона працювала, як раптом ахнула: «Синочку, це ж ікона!». Толком відмити її мама тоді не змогла – тільки якісь контури проявилися. Поставила знахідку в кут, а через кілька днів дошка усіма барвами засяяла. Виявилося, це ікона «Знамення» Божої Матері – ви можете собі таке уявити?» [13].

Прогнози вчених ХХ ст. про поступове відмирання релігії, неминучу й цілковиту секуляризацію світу не справдилися. За умов руйнації радянської ідеології наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. в ситуації ідеологічного вакууму частіше почали зважати на релігійні цінності як у межах традиційних для українських ромів конфесій, зокрема ортодоксального християнства, так і нових євангелістських рухів через місіонерство і прозелітизм в умовах плюралізму релігійного життя та свободи релігійних переконань в незалежній Україні. Релігія й надалі інкорпорує етноспільноти в місцеві контексти, підважуючи таке соціалізування усталеними системами цінностей.

Однак, зважаючи на загальну орієнтацію на релігійне, зокрема через визнання за вірою ролі морально-етичного регулятора в суспільстві і власному житті, більшість ромів можна визнати як вірян у «широкому» значенні. Це ситуація, коли релігійність маніфестує уцерковлена активна меншість, а більшість виразно її підтримує, святкуючи релігійні свята, виконуючи обряди, дотримуючись традицій, але поза офіційними інституціями. Релігійність уцерковлених вірян – усвідомленіша, її супроводжує вимогливість до виконання релігійних практик, яка полягає в регулярному відвіданні служб, зібрань чи богослужінь, знанні сутнісних основ сповідуваної релігії.

Оберегові функції ікон у ромських обрядах життєвого та календарного циклів. Термін «оберіг» (або «апотропей») – гетерогенний магічний спосіб захистити людину і її світ від небезпеки, що зазвичай поєднує в собі слово, дію, предмет, тобто словесні обереги, обереги-предмети та обереги-дії [14, с. 7]. Обереги в системі традиційної народної культури регламентують взаємини людини зі світом, визначають правила, заборони і приписи, які поділяють на продукувальні й реабілітаційні [14, с. 9]. Учасниками апотропеїчної ситуації є носій небезпеки, об'єкт, що потребує охорони, та виконавець оберегу [14, с. 11]. Уявлення про загрозу забруднити/знечистити, ритуальне «нечисте» й «чисте» в ромській традиційній культурі розвинені в загальній системі світогляду, і, за визначенням релігієзнавця К. Трофимової, їх уже не можна розглядати як приватні поняття й атрибути, бо це симетричні категорії, які стосуються уявлень про макрокосм і мікркосм [21]. Основними джерелами небезпеки є об'єкти та персонажі, пов'язані з

уявленнями про потойбічний світ; стихійні лиха й атмосферні явища, які сприймають як результат дії потойбічних сил; локуси, що мають статус нечистих, маргінальні межові простори; небезпечні часові відтинки. Охоронні функції потрібні для людини й усього найціннішого для неї.

До анімістичних предметів з чітко вираженою захисною обереговою функцією належали амулети й зображення: від найпростіших шийних ладанок до багатокомпонентних оберегів, складених з кількох предметів; зображення духовних покровителів, використовувані не лише як обереги, а і як магичні предмети для ворожіння. Мало досліджено жіночі й чоловічі обереги, а також обереги, ладанки, освячені зображення й ікони, призначені полегшувати пологи й духовно захищати дітей. Також важливо виокремити оберегові функції ікон у зв'язку з певними колективними й персональними професійними практиками (пов'язані з ковальською майстерністю, торгівлею, ворожінням тощо).

Ліпше досліджено сьогодні зв'язок сакральних предметів, зокрема ікон, у ритуалах та церемоніях інститутів звичаєвого права (ромських судів), що здійснили болгарські дослідники Єлена Марушиакова та Веселин Попов [16]. Колекції ікон зберігаються наразі в ромських музейних збірках Європи: музеї ромської культури в Брно (Чеська Республіка) та Тарувському етнографічному музеї (Польща).

Окремий масив джерельної бази становлять фотографії, здійснені під час репортажної зйомки або етнологічних та антропологічних експедицій, родинні архівні фотографії. Їхня цінність значно вища, якщо відомий ширший контекст, зокрема обрядово-культурні практики, побутування ікон у традиційній ромській культурі.

Багато повсякденних і святкових практик традиційно супроводжували ритуальні дії, у яких домашня ікона була як оберіг і мала відвернути потенційні загрози від конкретної людини або оселі. Там, де закінчувалася зона гарантованої безпеки, люди змушені були спиратися на ритуал, символічний захист від ворожих сил. У наметах кочових ромів ще до 1950-60-х років на протилежному від входу положі розміщували ікони. Такий спосіб розташування збережено в багатьох оселях ромів і зараз. Як зазначає О. Черних: *«У протилежному від входу куті в центральній кімнаті розміщували ікони. Полицю з іконами в будинку зазвичай закривають невеликими фіранками, тому що, за звичаєм, жінці заборонено проходити перед відкритими іконами»* [23]. Притаманна ромському середовищу система суворого статево-вікового регламентування поведінки в минулому існувала в багатьох народів.

За допомогою ритуалів з іконою роми намагалися вплинути на майбутнє в бажаному варіанті розвитку подій – уникнути небезпеки, проблем тощо. Ікони використовували також для превентивних дій – відвернути можливу загрозу. У період кочівлі ікону обносили навколо місця кожної нової стоянки, а потім встановлювали на найвищому кілку шатра або на возі – згори на перинах і подушках, якщо його розміщували під пологом шатра. Досі є багато переказів, як намети, у яких були ікони, залишалися вцілілими під час негоди, а в ті, де ікони не було, могла потрапити блискавка або вітер розривав її на шмаття і розкидав навколо все майно. Певні дії з іконою, а не лише захисну молитву, здійснювали перед безпосереднім наближенням природних катаклізмів. Грозу й досі вважають одним із надзвичайно загрозливих катаклізмів, що віщує погане під час обрядів переходу. Так, за даними О. Данилкіна, у ромів-сервів гроза під час весілля – знак, що шлюб буде нетривалим [9]. Коли наближалася гроза, ставили біля ікони громничу свічу, брали з-за ікони освячену вербу в руки, хрестилися й молилися. Такі звичаї поширені серед східних слов'ян [1].

Під час кочівлі як найбільший оберіг вважали табірні ікони. Ось як це описує О. Данилкін: *«Культ ікони в кочових циган був культом берегині сім'ї. У кожній кочовій кибитці знаходилась невеличка ікона. Найкращим місцем для неї вважалася жіноча частина кибитки у кінці фургона. Розміщення ікони на лівому (за рухом) внутрішньому борту кибитки пояснюється тим, що за повір'ями циган ікона захищає від хвороб ліву, де серце, частину тіла того, хто керує кінями, його ліву руку, яка тримає пугу – символ глави сім'ї та господаря. Окрім ікон, що належали кожній сім'ї кочового табору, тут обов'язково була й загальна ікона, табірна. Вона знаходилася в кибитці ватажка табору (циганською – вайда, баро шеро, пхуро рором) – поруч з його родинною іконою. За розміром табірні ікона була в три-чотири рази більша від інших»*.

З табірною іконою пов'язано безліч обрядів і ритуалів кочових циган. Біля неї проходили всі головні події в житті роду: весілля, похорони рідних, божіння та промовляння закладь, клятви, циганські суди (циганською – «крісс», «біндо»). Берегинею ікони була найстаріша і наймудріша в таборі жінка. Для проведення ритуалу вона знімала з борту кибитки табірну ікону й підносила її до зібрання членів табору, де передавала в руки двох молодих неодружених хлопців, які, у свою чергу, підносили її до ватажка табору. Вайда ставив ікону перед зібранням, і тільки після цього могли починатися всі ритуальні дійства. Повернення ікони на постійне місце в кибитку вайди проходило у зворотному порядку» [9].

Слід зазначити, що ікони самі по собі сприймали як культові предмети, наділені магічними властивостями, які виявлялися навіть, якщо ці предмети просто були в житлі, й значно посилювалися, якщо такі предмети використовували під час певних обрядодій у повсякденному житті, під час виконання обрядів сімейного й календарного циклів, у практиках, пов'язаних з традиційною нормативною культурою і звичаєвим правом, зокрема під час судових зібрань (ромською «сендо», «кріс») та рад старійшин (ромською «скедипе», «сходка»).

Грунтуючись на компаративному аналізі фольклорних та етнографічних джерел, російська дослідниця К. Трофимова дійшла висновку, що базова для розуміння картини світу категорія часу в уявленнях різних груп ромів має, з одного боку, чіткий лінійний характер, а з іншого, – циклічний. У фізичному світі відправною точкою, щоб розглядати феномен часу є ідея народження як початку і смерті як кінця існування. Отже, щодо мікрокосму, тобто в антропологічній перспективі, уявлення про час лінійне і його пов'язано з життєвим шляхом. Щодо макрокосму, то тут діє циклічна модель часу, оприявнена в календарних обрядах, які відображають комплекс ідей про народження й помирання природи [22].

У житті людини традиційно виокремлюють моменти, пов'язані з перехідними станами (народження, весілля, смерть), коли людина перебуває на межі двох світів, і через цей межовий стан потребує саме більшого захисту і є потенційним джерелом небезпеки для інших. Крім того, небезпека більше вражає молодь, новонароджених, тварин і птахів. Перебуваючи в освоєному господарями просторі, вони потребують захисту, який можуть через оберегові прийоми забезпечити хазяїн чи хазяйка.

Циклічність повсякденного життя впродовж календарного року та життєвих фаз формувала повторюваність типових ситуацій, сприяючи закріпленню за іконою – річчю статусною, з культовим навантаженням – певних усталених маркерів, притаманних для культури ромських субетнічних груп, які сповідували православне християнство. Отже, щоб зрозуміти вказані культурні особливості, важливо розглядати той ритуальний контекст, у якому оприявнено символічні значення оберегових обрядодій з іконами. Помітне місце у святковій культурі ромів посідає гостювання. Значний комплекс обрядів і повір'їв в народному календарі пов'язано з культом предків. Померлих заведено поминати на Різдво, перед початком Великого посту, на Радуницю, Петрів день.

Можна виокремити два темпоральні оберегові контексти, спрямовані на ситуативний вплив та довготривалу дію ікони як оберегу. Довготривалу дію сприймають у ромській святковій обрядовості як основну супроводжувану певними циклічно повторюваними ритуалами, чітко ретрансльованими і усталеними діями-маніпуляціями з цим предметом. Циклічність зазвичай пов'язують з річним календарним циклом найбільших християнських свят, передусім Різдва («Рожество», «Кречуно») та Великоднем («Патраді»), що має на меті забезпечити на весь наступний рік здоров'я усім членам родини, господі, захистити оселю від можливих негараздів. Отже, антропеїчні ситуації мають символічний зв'язок з певними календарними датами, а також певним часом доби і найчастіше є частиною родинної обрядовості [14, с. 14].

Ікону зазвичай або знімали з червоного кутка на стіні, або біля неї збиралися всі чи найстарші члени родини й виголошували молитву. Також іконою могли обносити святковий стіл або й навіть оселю знадвору. На Великодень ікони часто розміщували нижче, ніж зазвичай. Їх і зараз ставлять на комоді, столі, а попереду виставляють паски, які готують для великої родини, запалюють освячені свічки. У багатьох родинах паски готують не так на день Воскресіння Христового, як передусім на

поминальні дні (ром. «помини»). Тобто ці ритуальні хлібні вироби використовують, щоб подарувати іншим членам родини, до яких їздять, і провідати могили спільних предків упродовж другого-третього тижня після великодніх свят.

Ікону дарували хрещені батьки похреснику чи похресниці перед обрядом церковного хрещення. Це могли бути хатні ікони або нагільна ікона-оберіг (ікона-підвіс або шийний кулон з образом). Часто цією іконою або спеціально для цього випадку придбаними освяченими однією або двома іконами (Спасителя й Божої Матері) батьки молодого благословляли наречених під час весільного ритуалу. При цьому слід зазначити, що роми широко використовували ікони під час народного обряду весілля й у радянські часи, коли обряди церковного хрещення відбувалися не часто. Загалом ікони уособлюють родинний символ.

Ікони у традиційній культурі, як ромській, так і сусідніх слов'янських народів, виконують роль не лише оберега, а й символічного посередника [4, с. 104, 209]. Якщо тріск ікон – ознака змін, на які слід чекати господарям, то падіння ікони за прикметою віщує смерть у родині. У кризові моменти перед усіма образами в домі запалювали свічки. Найсильнішими вважають молитви, прочитані перед іконами, а також клятви на іконі.

Як зазначає О. Абраменко, в умовах досить формалізованого звичаєвого права ромів «часто цигани клянуться життям і здоров'ям дітей та молодих родичів (ризикуючи тим самим цими дорогими для себе людьми). Утім у звичаєвому праві циган є безліч правил, хто і за яких обставин може й повинен давати клятву, до яких сакральних об'єктів при цьому належить апелювати» [3]. Так, «наприклад, розпусна жінка «не має права» божитися на іконі, клястися дітьми або матір'ю. Її вважають потенційно небезпечною для сакральних об'єктів, ритуально нечистою» [3]. Як вказують Лев Черенков та Стефан Ледеріх, «клятви перед іконою, вівтарем або іншим священним предметом надзвичайно поширені в різних циган» [28, с. 675].

За свідченням інформантів О. Абраменко, «священик може бути присутнім у церкві під час клятви і потрібно попросити в нього дозволу на цей ритуал. Однак більшість інформантів вважають, що «по-божому», тобто за церковними законами, взагалі не можна нічим клястися. У церкві, утім, божаться, при цьому, оскільки клятву вимовляють циганською мовою, церковні служителі просто не розуміють, що відбувається» [3].

Ікони в повсякденному житті. Безпосередньо пов'язано з обереговою молитовну функцію ікони. Моляться і у храмі, і в оселі, і в дорозі. Дорожні й хатні ікони впродовж ХХ ст. були й наразі залишаються чи не найрозповсюдженішим оберегом в українських ромів-сервів. У релігійних віруваннях роми приписували освяченим у церкві іконам чудодійну силу. У традиційній культурі ікони як сакральний предмет використовували по-різному, зокрема застосовуючи магію як частину символічного захисту приватного простору від нечистої сили. У багатьох ромських родинах ікони передають у спадок, а у членів родини є свої іменні ікони на честь небесного покровителя (із зображенням Святого Янгола-Хранителя). Особливе місце в домі посідають вінчальні ікони. Образ Миколи Чудотворця належить до найпоширеніших серед ікон святих у ромських оселях, а сам святий – найшанованіший святий у ромів, про що свідчить розмаїття фольклорних текстів – від паремій до легенд [25, с. 54]; також поширені ікони Пророка Іллі та Святого Михайла. Дорожні ікони найчастіше містять зображення Миколи Чудотворця та Спаса Нерукотворного.

Наразі у своїх оселях роми розміщують ікони на покуті та стінах за тими ж канонами, що й інші православні віряни. Як зазначає О. Данилкін, «єдиною відмінністю є те, що цигани споряджують ікони не вишитими рушниками, а красивим тюлем» [9].

У ромських оселях, залежно від достатку, найширший спектр ікон. Так, у багатьох родинах середнього достатку та заможних не лише ікони виготовляють на замовлення, а й оздоблення для них – оклади прикрашають дорогоцінними металами, тому подекуди самі оклади становлять витвори декоративно-прикладного мистецтва. Однак те, що зараз ікони більш доступні порівняно з радянським часом, призвело до їхнього масового використання в інтер'єрі ромських осель та салонів автівок. За останні кілька десятиліть з'явився великий асортимент різноманітної продукції, зокрема зображень не лише на традиційних дошках чи папері, а й інших поверхнях. Для правдивого християнина сила всього цього розкривається не через їхні фізичні характеристики, але

через стан душі людини, яка хоче преобразитися та освятитися. Саме тому, на переконання вірян, чудотворними іконами можуть бути навіть репродукції ікони, вирізаної зі звичайної газети. Проте іншою похідною масовості стало те, що ікона подекуди втрачає сакральний сенс і її сприймають як передусім магічний атрибут. Одна з причин цього – недостатня поширеність базових богословських знань іконопочитання серед частини ромів, які вважають себе християнами, але орієнтуються у своїх естетичних смаках на сучасну масову культуру. Серед атрибутів останньої – захоплення зовнішньою атрибутикою, статусними маркерами сакральних речей [18].

Здається, синкретичне співіснування різних, подекуди протилежних поглядів та думок, притаманне культурі українських ромів унаслідок особливостей її розвитку, – один з важливих досвідів. Багато викликів, що з ними стикається сьогодні глобальне суспільство, для ромів вже багато десятиліть – звичне життєве середовище. Суб'єктивними аспектами соціального функціонування релігії є світоглядні та емоційно-психологічні складові релігійного досвіду, що можемо розуміти як цілісний досвід священного. Оберегові функції ікони часто впливають з інших взаємообумовлених її функцій: молитовної, чудотворної, родової, проповідницької, емоційної, естетичної тощо.

Свята народного календаря, у яких важливим атрибутом залишаються ікони, виконують і далі етнооб'єднувальну функцію, використовуються в родинних традиціях (гостювання, ритуального обходу будинків, спільного застілля), спрямованих на підтримання соціальних зв'язків у громадах.

Наразі можемо констатувати, що «православна ідентичність», яка домінує серед спільнот українських ромів, поступово розмивається внаслідок поширення низки протестантських конфесій у ромських громадах вірян усіх регіонів України. Релігійне світорозуміння сучасних вірян трансформується в напрямку етикетизації, ритуалізації, а подекуди декларативності релігії, розвитку позаконфесійної та позацерковної релігійності. Разом із цим релігія залишається важливим ідентифікаційним маркером у ромському соціокультурному просторі і ознакою належності до традиційних. Тобто в сучасній релігійності наявний суперечливий дуалізм трансляції консервативних традицій у межах ортодоксального віровчення з одного боку і синкретичного нашарування інших позацерковних практик, спрямованих на пошук трансцендентного через парарелігійні практики.

Література

1. Агапкина Т. А., Топорков А. Л. Воробьяная (рябиновая) ночь в языке и поверьях восточных славян / Т. А. Агапкина, А. Л. Топорков // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы. – Москва, 1989. – С. 230–253.
2. Абраменко О. Очерки языка и культуры цыган Северо-Запада России (русска и лотфитка рома) / О. Абраменко. – СПб. : Анимас, 2006. – 288 с.
3. Абраменко О. Клятвы и проклятия в речевой практике русских цыган / О. Абраменко // К 60-летию Павла Анатольевича Клубкова. Сетевой проект «Архив Петербургской русистики». – Режим доступа: www.ruthenia.ru/apr/textes/klubkov60/abramenko.htm.
4. Байбурун А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбурун. – СПб. : Наука, 1993. – 253 с.
5. Беліков О. В. Вірування ромів України як історико-релігієзнавче джерело / О. В. Беліков. – Режим доступу: http://oriental_studies.tripod.com/Belikov/Belikov1.html.
6. Белікова Н. Ю. До питання щодо сучасної сімейно-побутової обрядовості сервів / Н. Ю. Белікова // Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI – XX ст.). Матеріали Міжнародного круглого столу (Донецьк, 3 листопада 2006 р.). – Сімферополь, 2006. – С. 36–43.
7. Бессонов Н. Миф о цыганском религиозном конформизме / Н. В. Бессонов. – Режим доступа: <http://gypsy-life.net/mif-25.htm>.
8. Болтарович З. Українська народна медицина: Історія і практика / З. Болтарович. – Київ : Абрис, 1994. – 320 с.
9. Данилкін О. Релігійні вірування циган / О. Данилкін // Людина і світ. – 1995. – № 5. – С. 20–23. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_95/lis_95_05_06/37602/.

10. Деметер Р. С. Образцы фольклора цыган-кэлдэрарей / Р. С. Деметер, П. С. Деметер. – Москва : Наука, 1981. – 263 с.
11. Друц Е. Цыгане / Е. Друц, А. Гесслер. – Москва : Советский писатель, 1990. – 333 с.
12. Друц Е. Цыгане России и их фольклор / Е. Друц, А. Гесслер // Сказки и песни, рожденные в дороге: Цыганский фольклор. Сост., запис., пер. с цыганск.; предисл. и коммент. Е. Друца и А. Гесслера. – Москва, 1985. – С. 5–49.
13. «Король цыган», художественный руководитель театра «Ромэн», народный артист СССР Николай Сличенко: *«Такого, чтобы цыгане детей воровали, не было – все это сказки, неправда. Им и своих-то девать некуда – зачем же еще чужие?»* // Бульвар Гордона. – 2010. – № 14 (258). – 6 апреля. – Режим доступа: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s14_63766/6065.html.
14. Левкиевская Е. Е. Славянский оберег: Семантика и структура / Е. Е. Лакиевская. – Москва : Индрик, 2002. – 336 с.
15. Махотина И. Ю. Фразеология и малые жанры фольклора русских цыган / И. Ю. Махотина // Фольклор в современной культуре: Материалы научно-практической конференции / Отв. ред. С. А. Ситникова; сост. В. И. Ситников. – Тверь : СФК-Сфинкс, 2010. – С. 126–129.
16. Марушиакова Е., Попов В. Цигани в Източна Европа. курс лекции / Е. Марушиакова, В. Попов. – София : Парадигма, 2012. – 364 с.
17. Рахно К. Ю. Обереговые функции освященной вербы / К. Ю. Рахно // SALIX SONORA. Памяти Николая Михайлова. – Москва : Пробел, 2011. – С. 305–319.
18. Сінькевич О. Ідентифікація через споживання в добу масової культури: філософсько-культурологічні аспекти аналізу / О. Сінькевич // Гілея : науковий вісник. – 2013. – Вип. 70 (№ 3). – С. 615–620.
19. Смирнова-Сеславинская М. В. Цыгане. Происхождение и культура. Социально-антропологическое исследование / М. В. Смирнова-Сеславинская, Г. Н. Цветков. – Москва ; София : Парадигма, 2009. – 830 с.
20. Сказки и песни, рожденные в дороге: Цыганский фольклор. – Москва, 1985. – 520 с
21. Трофимова К. П. Космогонические элементы в религиозных представлениях цыган / К. П. Трофимова // Религиоведение. – 2011. – № 3. – С. 121–133.
22. Трофимова К. П. Религиозные представления и обряды цыган Юго-Восточной Европы. Автореф. дис. канд. философ. наук: спец.: 09.00.14 – философия религии и религиоведение / К. П. Трофимова, МГУ им. М. Ломоносова. – Москва, 2013. – 30 с.
23. Черных А. В. Пермские цыгане: очерки этнографии цыганского табора / А. В. Черных. – Пермь : Перм. ун-т, 2003. – 60 с. – Режим доступа: <http://gypsy-life.net/history33.htm>.
24. Черных А. В. Этносоциальные процессы в цыганских общинах Пермской области на современном этапе (по результатам этносоциологического исследования цыган Пермской области) / А. В. Черных, Д. И. Вайман, Е. А. Имайкина. – Пермь : Изд-во ПОНИЦАА, 2005. – 52 с.
25. Язык цыганский весь в загадках Народные афоризмы русских цыган их архива И. М. Андрониковой / Сост., подг. текстов, вступ. статья и справочн. аппарат С. В. Кучепатовой. – Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2006. – 648 с.
26. Roma religious culture / Ed. By D. B. Dordevic. – Nis, 2003. – 191 p.
27. Slavkova M. Evangelical Gypsies in Bulgaria: Way of life and performance of identity / M. Slavkova // Romani Studies. – 2007. – Vol. 17, No. 2. – P. 205–246.
28. Tcherenkov L. The Rroma: Otherwise known as Gypsies, Gitanos,, Tsiganes, Tigani, Cingene, Ziegeuner, Bohemiens, Thravellers, Fahrende, etc. Vol. 1: History, Language, and Groups / L. Tcherenkov, S. Laederich. – Basel, 2004. – 516 d.

УДК 659.118:615.89

Н. І. Серебряннікова
Міжнародний гуманітарний університет, м. Одеса

РЕКЛАМА ОКУЛЬТНИХ ПОСЛУГ У СУЧАСНОМУ МІСТІ: ДОСВІД АНТРОПОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У М. ОДЕСА

У статті досліджується феномен окультної реклами в сучасному місті. На основі рекламних текстів автор проаналізував специфіку та особливості їх функціонування, впливи міської та традиційної практики щодо інформування про окультні послуги. Показано будову рекламних текстів, стилі позиціонування послуг, методи введення в правове поле. Акцентовано увагу на характерну для міста специфіку надання окультних послуг та їх реклами – поєднання «таємничості» традиційної культури та «гучності» сучасної реклами, а також на стилізацію об'яв під рекламні тексти офіційних медичних установ.

Ключові слова: народна медицина, окультна реклама, знахар, етнічність.

В статье исследуется феномен оккультной рекламы в современном городе. На основе рекламных текстов автор проанализировал специфику и особенности их функционирования, влияния городской и традиционной практики относительно информирования об оккультных услугах. Показано строение рекламных текстов, стили позиционирования услуг, методы введения в правовое поле. Акцентировано внимание на характерную для города специфику предоставления оккультных услуг и их рекламу – сочетание «таинственности» традиционной культуры и «громкости» современной рекламы, а также на стилизацию объявлений под рекламные тексты официальных медицинских учреждений.

Ключевые слова: народная медицина, оккультная реклама, знахарь, этничность.

The article is devoted to the phenomenon of occult advertising in the modern city. On the basis of advertising texts author has analyzed the specifics and peculiarities of their functioning, the influence of the urban and traditional practices regarding to informing about the occult services. In the context of the article, tradition is taken to include not just rural folk magic and divination, but also urban traditions. It emerges that as far as magic services are concerned, the range of offered services demanded by the client, largely stemming from folk tradition. By contrast discourse, approach and ritual often owe much to traditional culture, occultism and modern interest in traditional medicine.

Key words: folk medicine, occult advertising, a witch-doctor, ethnicity.

В епоху змін у сучасному українському суспільстві виникло багато нових явищ, пов'язаних передусім з економічною та ідеологічною кризами. Це кризове становище українського суспільства є лише одним із чинників, які відображають перехід сучасного суспільства, за Жілем Дельозом: «від «дисциплінарної» моделі до «суспільства контролю» [2]. Основами нового суспільства є 1) маркетинг, який нав'язує населенню предмети та форми «вживання», нормативні форми уявлення про здоров'я, хвороби та засоби їх лікування; 2) зміна семіотичного статусу людського тіла, його перехід із знака в код.

До того ж сучасне українське міське суспільство, як і на всьому пострадянському просторі, переживає хвилю інтересу до містики та окультизму, так званий «архаїчний синдром» [5, с. 49]. Цей термін ми вживаємо як відродження світоглядних комплексів у результаті регресу масової свідомості, причини якої полягають у колапсі офіційної радянської ідеології, соціально-ідеологічній кризі та пов'язаною з цим психологічною нестабільністю людей [5, с. 49].

Олена Боряк зазначила, що інтерес до народної медичної практики в містах зростає, про що свідчить кількість специфічних видань за спорідненою тематикою та їх наклад [1, с. 39]

Прослідкуємо ці зміни на прикладі реклами окультних послуг в Одесі.

Основним джерелом дослідження є оголошення про надання окультних послуг, розміщені в спеціалізованій рекламній пресі (газети «Глобус Одеси», «Маклер», «Aviso», «Работа и отдых», «Медицина. Медицинские услуги»), а також у місцевих газетах «Юг», «Вечерняя Одесса» та у всеукраїнській газеті «Сегодня» (з розміщенням місцевих матеріалів і реклами) з 2006 по 2016 рр.

Проаналізовані тексти показали, що сучасна міська реклама в пресі має чіткі кліше для надання окультних послуг. Ці кліше сформувались одночасно під впливом двох невід'ємних, але протилежних тенденцій: необхідність підкреслити таємницю, сакральність, недоступність магічного знання й одночасно підкреслити його публічність, доступність та можливість «придбати» кожному споживачу.

Усі рекламні оголошення можна поділити на три види. Перший – реклама, яку розміщують «відомі спеціалісти», які постійно працюють в місті, зазвичай у пресі, на телебаченні, радіо та іноді в Інтернеті. Рекламні тексти практично не змінюються і функціонально виступають як «Торговельна Марка». Другий – реклама, яку розміщують «гастролери», тобто особи, які є не жителями Одеси. Їхні оголошення займають великі рекламні площі, зазвичай у періодичній пресі. Третій – невеличкі рекламні оголошення, які містяться, як правило, у рекламній пресі. Тексти є типовими, лаконічними.

На відміну від «сільської» магічної практики, яка орієнтується передусім на захист здоров'я, міський варіант окультних послуг спрямований передусім на врегулювання матримоніальних проблем, й тільки потім на питання, пов'язані зі здоров'ям, успіхом тощо (Лл. 1).

Лл. 1. Приватне оголошення у м. Одеса

У більшості рекламних оголошень для підтвердження легітимності діяльності особи, що надає окультні послуги, трапляються: посилання на Господарський кодекс України (№ ліцензії, число її надання): «Встречи проводятся согласно ст. 42–45 Хозяйственного кодекса Украины», іноді вказується номер ліцензії, наприклад: СВ Г№557193 від 14.12.06 р. В офіційному сучасному українському класифікаторі професій під кодом 5152 міститься професія **ворожка**, внесена до реєстру 2008 р. Ця професія та низка інших не менш екзотичних, таких як астролог і хіромант, віднесено до п'ятого розділу класифікатора «Працівники сфери торгівлі та послуг» без вимог до освіти (Табл. 1) [3].

Табл. 1 Класифікатор професій – 2010

Розділ:		51	Працівники, що надають персональні та захисні послуги	
Підрозділ:		515	Астрологи та ворожки	
Клас:		5152	Ворожки та хіроманти	
КОД КП	КОД ЗКППТР	ВИПУСК ЄТКД	ВИПУСК ДКХП	ПРОФЕСІЙНА НАЗВА РОБОТИ
5152	-	-		Ворожка
5152				Хіромант

У великій кількості рекламних текстів наявне посилення на здобуту спеціальну освіту (вказується спеціалізована установа та її диплом) чи вказується установа, в якій працює той, хто надає послуги: «Психологическая клиника доктора КононенкоTM; Международная Академия Ясновидения и Энегготерапии в г. Одесса, директор института парапсихологии «Новая генерация»; Ясновидящая, профессор парапсихологии, член Всемирной ассоциации нетрадиционной медицины ЮНЕСКО, народная целительница»¹ тощо.

Указується адреса, місце (зазвичай це будинки чи палаци культури, але в більшості оголошень наводяться лише номери контактних телефонів), де відбудеться зустріч, час, характер послуг, що будуть надаватись: «По многочисленным просьбам известная Провидица, для которой нет невозможного. Лана. Сеансы только индивидуальные. Снимает порчу, перепуг, сглаз, заговаривает воду, а также снимает проклятие с вас и вашей семьи, избавляет от страсти к азартным играм, вредных привычек, пьянки, переедания. Также работает по фото».

Вартість послуг, що надаються, не наводиться. Здебільшого в рекламах наголошують, що консультації є безкоштовними. У текстах також говориться про можливість придбати додаткову продукцію: «Будет реализовываться ограниченное количество заговоренных Софьей амулетов, оберегов, талисманов. Первичная консультация – бесплатно!»; «Будет производиться реализация методических пособий, амулетов, фотографий. Цена 20 грн»; «Будут реализовываться фотографии, талисманы и обереги. Цена 20 грн».

Обов'язковим для «людини, яка займається магічною практикою» як у традиційній культурі, так і в міській, є інформація про підтвердження ефективності її діяльності (Лл. 2). У рекламі цю функцію виконують листи людей, які звертались до вказаного фахівця, а також інформація, яка повинна запевнити споживача у бездоганній «професійній» репутації носія магічних знань.

Лл. 2. Стаття-реклама в одеській газеті «Юг»

¹ Тут і далі мовні особливості оригіналів збережені, проставлено лише пунктуацію.

Наприклад: «Госпожа Елена, потомственная ясновидящая целительница, определенная 32 гадалками как сильнейшая предсказательница в Молдове, гадалка и ясновидящая, сотрудничает с 3-мя гадалками из Румынии. [...] Самые сложные вопросы, которые вы не смогли решить, она решит в течение 4-х дней»; «Ведущий предсказатель Украины. Ясновидящая Елизавета. Придя на прием к мастеру, не надо ничего говорить, она сама поведает о человеке, событиях в его жизни, проблемах, назовет имена врагов. Мощная всемогущая поддержка в любви. Индивидуальная, эффективная помощь мастера на все случаи жизни. Результат в день обращения»; «... Молва об удивительных способностях этой женщины давно вышла за пределы ее родного города. К ней обращались люди, в чью жизнь вмешались силы, с которыми они не в состоянии бороться. А Надежда Ивановна обладает даром увидеть зло и причину неудач и помогает все изменить».

Рекламні оголошення, з одного боку, демонструють стійкість моделей української та російської культур, пропонуючи «традиційну» допомогу знахарів і чарівників: «Знахарка Алла Леонідівна проводить індивідуальний прийом. Зніму порчу, вроки, прокляття[...]. Вичитую на молодий місяць, викачую, вимовляю, проводжу старовинні обряди та ритуали». З іншого боку, дуже впевнено штучно фольклоризуються ідеї національного – українського, російського, болгарського («Анна Ивановна, 85 лет. [...] Прямая наследница всеизвестной Ванги, болгарской ясновидящей. Работает по старинной родовой книге»). До того ж в умовах глобалізації сфера окультних знань має характер відкритої системи, доповнюється та розвивається під впливом традицій народів усього світу [4] (Ілюстрація з підковою, яка повинна нести сільську, слов'янську символіку супроводжується таким текстом (Іл. 3): «Матушка Ольга, 72 года. Предсказание. Деревенская магия. Вуду. Мгновенный приворот. Обряды на бизнес»).

Іл. 3 Ілюстрації до рекламних оголошень. Газета «Aviso»

Також типовою рисою цієї галузі є використання квазінаукових формулювань: «Биокосмоэнерготерапевт высшей категории Борис проводит диагностику и коррекцию на уровне ДНК и информационно-энергетическом уровне. Определяем, поврежден ли числовой код пространства крови. Определяем поврежден ли периферийный биокомпьютер, управляющий пространством крови. Изгоняем тонкоматериальные сущности из многомерного информационно-энергетического каркаса человека. Готовим супружеские пары (и не только) к зачатию ребенка на информационно-энергетическом уровне».

Важливою рисою для окультної реклами є ім'я чарівника, ворожки, знахаря тощо, яка виконує

комерційну мету: привернути до себе увагу потенційних клієнтів, вести з ними та конкурентами діалог.

Наше дослідження показало наявність таких варіантів: ім'я та статус – «*індивідуальний прием проводит потомственная провидица и спасительница Бабушка Лена*», ім'я та по батькові – «*Известная по всей Украине и России Кристина Николаевна*», ім'я та прізвище носія сакрального знання – «*Феноменальный предсказательный дар Полянской Марии, переданный предками*».

У назвах «спеціалізації» знахарів також виявляється тяжіння до двох різних традицій.

1. Орієнтація на народну традицію – «*спасительница бабушка Лена, гадалка, знахарка и ясновидящая Алина*» тощо (Іл. 3; Іл. 4; Іл. 5).

2. Орієнтація на сучасні тенденції нетрадиційного лікування в суспільстві – «*фитотерапевт, медицинский психолог, парапсихолог, магистр психологии, доктор философии, академик, директор института парапсихологии «Новая генерация», врач высшей категории, биокосмоэнерготерапевт, ученица тибетского монаха Александра Ген гута – Сария*».

ИЗВЕСТНЫЙ ЯСНОВИДЕЦ ДЕД ПЕТРО

В дарят Деду Петру приходят тысячи писем с благодарностью. Мы хотим поделиться с вами информацией о нем.

Многие люди, борясь с различными проблемами, находят в Деду Петру надежду и выходя все проблемы. Петр не гадает и не предсказывает будущее, а помогает людям справиться с их проблемами. После моего обращения к нему, я получила помощь, которую не могла получить никаким другим способом. Благодаря помощи Деду Петра, я смогла справиться с проблемами, которые не могла решить никаким другим способом. Благодаря помощи Деду Петра, я смогла справиться с проблемами, которые не могла решить никаким другим способом.

Я пришла к Деду Петру дважды. Первый раз он сказал мне, что я испытываю трудности, но это пройдет, потому что я знаю, что делать. Второй раз он сказал мне, что я должна сделать для себя, чтобы справиться с проблемами. Я сделала все, что он сказал, и теперь я чувствую себя лучше, чем когда-либо. Благодаря помощи Деду Петра, я смогла справиться с проблемами, которые не могла решить никаким другим способом.

В свои 52 года я чувствовала себя усталой. Давным-давно, безграничные страсти, тревога, бессонница, скандалы в семье, не могла найти работу, все меня раздражало. Прочитав про Деду Петра в газете, я не задумываясь, пошла к нему. Дед Петро, посмотрев на карты, сказал, что моему состоянию нужна помощь, которая есть у Деду Петра и передается мне. Дед Петро составил мне гороскоп, который неукоснительно выполняю. На сегодняшний день, я чувствую себя спокойно. Снимаю в семье напряжение, нашла работу по душе. Я Деду Петру очень благодарна. Ирина К.

Как только Петр меня увидел, сразу сказал, что и само название для посещения не совсем правильное. Задачу мне было сказано. Я пошла к Петру, который мне объяснил, что такое правильное название. Он мне сказал, что мне нужно сделать для себя, чтобы справиться с проблемами. Я сделала все, что он сказал, и теперь я чувствую себя лучше, чем когда-либо. Благодаря помощи Деду Петра, я смогла справиться с проблемами, которые не могла решить никаким другим способом.

ДЕД ПЕТРО ЖДЕТ ВАС С 10.00 ДО 14.00
29, 30, 31 октября; 1, 2, 3, 4, 5, 6 ноября
 Одесса, ДК им. Леси Украинки, ул. Жуковского, 38
 Будут реализовываться пособия, амулеты, фотографии.
 Первичная консультация – бесплатно.

Іл. 4 Рекламне оголошення в газеті «Вечерняя Одесса»

Бабушка ЛЕНА

Опыт ее работы превышает 50-летний рубеж

«Все чаще и чаще я сталкиваюсь с ситуациями, когда люди, стараясь помочь себе, обращаются к первому встречному (колдуну, магу...) и вместо долгожданной помощи получают обратный результат — ситуация только ухудшается, начинаются болезни и неудачи. А виной всему — халатность или неумение верно оценить ситуацию и правильно подобрать обряд, ведь чужую работу исполнять намного сложнее! Время упущено. Свою судьбу нужно доверять не самому, а настоящему и опытному специалисту.»

- «Золотой» обряд на привлечение денег и удачи в делах.
- снятие черного покрытия одиночества.
- освобождение от алкогольной зависимости за 1 сеанс (можно и по фотографии).
- обряды на женскую привлекательность и снижение веса.
- полное перекрытие половой чакры (не интересуется другими женщинами).
- обряд, который не имеет аналогов, по нейтрализации соперников — ваш любимый человек сможет быть только с вами без измен и навсегда.
- снятие любых магических влияний: сглазов, порчи, родственных проклятий, венца безбрачия, раскрытие любой защиты.

«Все проблемы я решаю быстро, без лишних слов! На всю работу я гарантирую результат уже в день обращения».

Бабушка Лена ждет вас с 10.00 до 15.00
 31 октября, 1, 2, 3, 4, 5, 6 ноября по адресу:
 г. Одесса, пл. Греческая, 1 (здание бывшего ресторана «Клева», вход в железную дверь слева от Приватбанка).
 Будут реализовываться фотографии, талисманы и обереги.
 Цена 20 гривен.

Встречи проводятся согласно ст. 42–45. Хозяйства, кодекса Украины.

Іл. 5 Рекламне оголошення в газеті «Юг»

Наступною особливістю окультної реклами є використання комерційних принципів побудови текстів:

- стислість. Наприклад: *Знаменитая Ведунья Раиса! С Неограниченной Властью. Помогу всем и во всем!; Предсказательница. Гадания. Обряд на любовь, удачу, бизнес. В подарок талисман.*

Лл. 6 Рекламне оголошення в газеті «Маклер»

- використання кліше. Наприклад: *«Госпожа Галина! Болгарка, 61 год, предсказывает судьбу, снимает порчу, родовое проклятие, венец безбрачия. Привороты, отвороты».*

- використання найвищого ступеня порівняння прикметників. Наприклад: *«Впервые в Одессе, сильнейшая гадалка и предсказательница; Ксения, одна из самых сильных практикующих специалистов высшей категории предсказателей; ведущий предсказатель Украины».*

- чітко сформульоване закінчення повідомлення та гарантії. Наприклад: *«Гарантированный результат не заставит себя ждать; Доверяйте профессионалам. Гарантия; Перемены оцутите сразу! Гарантия 100 %; Все проблемы я решаю быстро, без лишних слов! На всю работу я гарантирую результат уже в день обращения».*

В оголошеннях пропонують найчастіше такі послуги (наприклад, Лл. 1):

- 1) «золотий» обряд на гроші;
- 2) «зняття чорного покривала самотності»;
- 3) звільнення від алкогольної залежності;
- 4) обряди на жіночу красу та зниження ваги;
- 5) об'єднання зруйнованих родин;
- 6) зняття будь-яких магічних впливів: уроків, пристріту, родинних проклять тощо;
- 7) допомога у продажі нерухомості;
- 8) відновлення чоловічої сили.

У деяких оголошеннях початку 2000-х років вказували матеріали та предмети, які треба брати з собою для проведення обрядів, наприклад: *«На прием принесите 3 яйца, 1 л воды, 3 ст. ложки соли, 3 церковные свечки».* Досить чітко в таких умовах прослідковуються паралелі з традиційними методами проведення обрядів. За десять років таких умов у рекламі вже практично немає. Тобто нівелюються і трансформуються вимоги і практики, які склались у традиційній культурі.

Як приклад сучасного рекламного оголошення наведемо текст, який міститься в спеціалізованій рекламній збірці (у ній вказано більшість центрів та установ, які надають медичні послуги в Одесі «Медицина. Медицинские услуги» (2008 рік).

«Доктор информационной биофизики и экстремальной психологии. Профессор народной и нетрадиционной медицины. Автор методик информационно-волновой диагностики и терапии.»

- Снятие сторонних информационных программ любой сложности и срока установки (данности).

- Гарантированная, научно обоснованная защита от всех видов несанкционированного информационного воздействия.

- Диагностика. Безинвазивная комплексная информбидиодиагностика путем считывания информации с информационно-волновых структур тканей, органов, функциональных систем и подсознания пациента, раскрывающая причины зарождения болезней и динамику их развития.

- Лечение. Комплексное информационно-волновое воздействие на больные ткани, органы, а также нейрогуморальную и информационно-волновую системы регуляции организма с целью устранения заболеваний и патологий, восстановление нормальной анатомии, физиологии и гомеостаза. Оптимизация иммунного статуса, работы эндокринной и других систем внутренней регуляции организма».

Це оголошення розміщено в розділі «Нетрадиційна медицина» і є підтвердженням тези Жіля Дельоза про нав'язування навіть у цій сфері нової системи цінностей. Отже, маркетинг та специфічні умови життя в місті пропонують новий, не схожий на традиційний, спосіб спілкування зі споживачами, пропонуючи неофіційний, окультний продукт. І запропоновані рекламні тексти дають матеріал для подальшого аналізу та розгляду цієї проблематики.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що в місті чітко визначається три напрями окультної сфери послуг: орієнтир на народну традицію, східні практики духовного вдосконалення та європейські магичні практики. Характерною рисою їх реклами є відсутність чіткого поділу між наданням медичних послуг та вирішенням інших проблем, пов'язаних з життєдіяльністю людини (родинного життя, успіхами в бізнесі тощо), намагання поєднати в рекламі елементи традиції та стилізація під офіційні медичні установи.

Література

1. Боряк О. До питання про сучасні механізми функціонування знань з народної медицини (за матеріалами газетної періодики) / О. Боряк // Народна творчість та етнографія. – 2011. – № 1. – С. 38–45.
2. Делез Ж. Критика и клиника / Ж. Делез / Пер. с франц. О. Е. Волчек и С. Л. Фокина. – Санкт-Петербург: Machina, 2002. – 240 с. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/del_kr/index.php.
3. Класифікатор професій ДК003: 2010. – Режим доступа: <http://www.dk003.com/?code=5152&list=5152>.
4. Седакова И. А. Русскость/нерусскость в ценностной шкале российской оккультной рекламы / И. А. Седакова // Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/sedakova3.htm>.
5. Христофорова О. Колдуны и жертвы: Антропология колдовства в современной России / О. Христофорова. – Москва : ОГИ, 2011. – 432 с.

УДК 39(477):615.89

С. М. Швидкий

Донбаський державний педагогічний університет

НАРОДНІ ЗНАННЯ ЯК ВАГОМИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Питання вивчення народних знань постає як одне з ключових завдань сучасної етнології. Це пов'язано з тим, що вони несуть у собі ознаки національної й, одночасно, регіональної самобутності. Найбільш показовою в цьому зв'язку є галузь народних медичних знань. Вона сформувалась як система, що поєднала в собі раціональні й ірраціональні знання, містичний і практичний досвід, язичницькі та християнські уявлення людини. Дослідження народної медицини в етнологічному вимірі вможливує розв'язання важливих наукових завдань, пов'язаних із проблемами розвитку етносів, їх співіснування з іншими елементами соціокультурного простору.

Ключові слова: *етнокультурна спадщина, народні знання, народна медицина, офіційна медицина, лікувальні рослини.*

Изучение всего комплекса народных знаний выступает как одна из ключевых задач современной этнологии. Это связано с тем, что они несут в себе признаки национальной и, одновременно, региональной самобытности. Наиболее показательной в этой связи является отрасль народных медицинских знаний. Она сформировалась как система, соединившая в себе рациональные и иррациональные знания, мистический и практический опыт, языческие и христианские представления человека. Исследование народной медицины в этнологическом измерении открывает возможность решения важных научных задач, связанных с проблемами развития этносов, их сосуществования с другими элементами социокультурного пространства.

Ключевые слова: *этнокультурное наследие, народные знания, народная медицина, официальная медицина, лечебные растения.*

The task of folk knowledge research is one of the main tasks in modern ethnology. This knowledge demonstrates features of national and simultaneously regional distinctiveness. The area of learning folk medicine is the most typical in this originality. It had been formed as a system for centuries and united into rational and irrational knowledge, mystical and practical experience, pagan and Christian view of the human's being. Learning of folk medicine in ethnological dimension allows solving the important research tasks related with the problems of the nations' development, its coexistence with other elements of sociocultural space.

Key words: *ethno-cultural heritage, folk knowledge, folk medicine, conventional medicine, medicinal plants.*

Серед етнологічних проблем, які привертають увагу дослідників, одне з чільних місць посідають традиційні знання. Вони несуть у собі ознаки національної й, одночасно, регіональної самобутності, і як підсистема етнічної культури прираховуються до глибинних шарів народної свідомості. Актуальність звернення до традиційних знань як ділянки народної культури пов'язана також із її прикладними аспектами – широкими можливостями використання багатовікового та надзвичайно багатогранного досвіду українського народу.

Галузь народних медичних знань є в цьому найбільш показовою [див., напр.: 1; 2; 5, 11]. Адже попри те, що ХХ ст. увійшло в історію як епоха бурхливого розвитку медицини, найсучасніших досягнень науки і техніки, впровадження передових технологій у теорію і практику медичної справи, людство не стало здоровішим. Фармацевтичний достаток породжує нові проблеми

в медицині. Препарати рослинного походження витісняються синтетичними лікарськими препаратами. Побічні впливи останніх, зокрема токсичні й алергічні, на людський організм призводять до ослаблення імунітету, зростання кількості хворих на медикаментозні захворювання.

Не викликає сумнівів, що здоров'я не можна відмежувати від загальної культури етносу як цілісної системи. Вона поєднувала раціональні й ірраціональні знання, містичний і практичний досвід землероба, язичницькі та християнські уявлення. До неї зараховуємо також і комплекс теоретичних і практичних знань у різних галузях, зокрема, будівництва, рільництва, тваринництва, ремісницької діяльності, пошиття одягу, раціонального харчування тощо. Отже, саме такі збірні елементи формування етносу як способи господарювання, спрямовані на поліпшення умов життя, щоденний одяг, взуття, облаштування житла та хатне начиння, кулінарія, ужиткові речі разом із міфопоетичною спадщиною (народні музика, спів, поезія, лицедійство, пильнування родинних і календарних свят, етичних норм тощо) упродовж віків формували фізичний комфорт тіла й душі людини. Усе це разом сприяло народженню повносилих нащадків, а відтак – відтворення етносу.

Саме народна медицина була покликана компенсувати набуті порушення фізичного і психічного здоров'я, забезпечити потрібну для існування людини тривалість життя. Що не менш важливо – її можна вважати одним із соціально-культурних механізмів адаптації людини до навколишнього середовища, вона визначала й визначає соціально-гігієнічні норми, засоби та прийоми народного лікування, сформовані в результаті емпіричного досвіду. До того, дослідження народної медицини в етнологічному вимірі вможливило розв'язання важливих наукових завдань, пов'язаних із проблемами розвитку етносів, їх співіснування з іншими елементами соціокультурного простору.

Народні медичні знання, що вирізняються усталеністю й масовістю, зараховують до тієї площини культури, яку прийнято називати «традиційно-побутовою», адже йдеться про сукупність стійких масових компонентів культури, які вважають сферою безпосереднього вживання. Традиційно-побутова культура, звичайно, має вагоме етнічне навантаження, і тому формує ядро предметної галузі етнографічної науки [4, с. 211]. У цьому й полягає, на нашу думку, суттєве значення етнологічного дослідження народної медицини як невід'ємного компонента традиційно-побутової культури кожного етносу.

Аналіз народної медицини як предмета спеціального етнологічного дослідження передбачає чітке усвідомлення змісту цього явища. Показово, що в наукових студіях, присвячених дослідженню народної медицини, її потрактовують як явище повністю зрозуміле чи обмежуються визначенням у найзагальніших рисах, не позбавлених певних суперечностей. Значною мірою вони зумовлені багатозначністю слова «народний». По-перше, «народний» – те, що відноситься взагалі до народу, а по-друге – притаманний народу як етнічній спільноті. Окремі дослідники намагалися трактувати народну медицину у світлі теорії інформації [3, с. 4].

Основним критерієм виокремлення різновидів народної медицини в сучасній етнологічній науці вважають оцінювання матеріального закріплення інформації. При цьому етномедицину визначають як незакріплену. Проте, на нашу думку, саме народну медицину характеризують такі поняття, як усталеність і традиційність, а медицина, яку усвідомлюють у такому разі як традиційну, зазвичай, уже закріплена в народній свідомості. Доцільно зауважити, що для розмежування перших двох різновидів медичних знань, потрібно зважати на спосіб передачі інформації: народній медицині притаманне усне (і частково візуальне), традиційній – фіксоване (писемне) передання медичних знань. Етномедицину у вузькому значенні слова можна кваліфікувати як традиційно-усну, на відміну від медицини традиційно-писемної. Власне народна, чи традиційно-усна, медицина – це результат колективної народної творчості, комплекс рецептів і засобів лікування, який було сформовано впродовж тривалого періоду в певному регіоні й передавався усно від покоління до покоління. Це результат вимушеного експериментування і спостережень, який було отримано шляхом значних спроб і помилок.

До традиційно-писемної медицини (чи просто традиційної) зараховують такі медичні системи, як: індійську, китайську, тибетську, арабську тощо. Їм притаманна не лише писемна фіксація, але й наявність спеціальних шкіл, навчальних посібників тощо. Чимало з них існують дотепер й успішно функціують в окремих країнах. Однією з особливостей обох різновидів традиційної

медицини вважають емпіризм. Представники такої медицини, попри певний лікувальний досвід, не розуміють справжньої причини виникнення значної кількості хвороб та механізму дії ліків на організм хворого; вони лікують не хвороби, а їх симптоми [9, с. 4].

Історичне виникнення традиційно-усної медицини пов'язують зі становленням самої людини. Хвороба як захисна реакція організму в несприятливих кліматичних умовах, під впливом навколишнього середовища, є природним явищем. Вона притаманна всім живим істотам, а не лише людині. Інстинктивне лікування, переважно лікарськими рослинами, можна спостерігати в багатьох тварин. Із розвитком інтелекту в людини ці інстинктивні дії стають свідомими й постійно вдосконалюються й ускладнюються [10, с. 20].

Передача медичної інформації виключно усно-зоровим способом, накопичення та зберігання такої інформації здійснювалися за допомогою людської пам'яті. А це могло призвести до певних неточностей. Закріплення отриманої в такий спосіб важливої для існування соціального організму інформації, можливо, певною мірою забезпечувалося і культурними механізмами, а саме: сімейними й суспільними традиціями, усталеними обрядами, культами й ритуалами. Хоч при такому способі кодування, незважаючи на збереження зовнішньої форми, первинна сутність корисної інформації впродовж певного часу часто втрачалася.

«Професійна» площина традиційно-усних медичних знань у багатьох культурних регіонах є основними витокami традиційно-писемної медицини. Появу останньої можна пояснити виникненням окремих центрів цивілізації. Традиційно-писемну медицину як матеріальний носій інформації виокремлюють завдяки значним можливостям накопичення знань, надійнішому і довготривалішому збереженню інформації порівняно з традиційно-усною. Високий медичний професіоналізм – одна з провідних ознак традиційно-писемної медицини. Його розвитку сприяла також поява спеціальних медичних шкіл. Разом із тим традиційно-писемні медичні системи перебували, зазвичай, у тісному зв'язку з тією чи тією провідною релігією. Як уже було зазначено вище, найвідомішими з них були індійська, тибетська, китайська, арабська традиційні медичні системи та інші [7, с. 6]. Безперечно, традиційно-писемна медицина має вагомe етнічне навантаження як один з істотних компонентів культури окремих історико-етнографічних регіонів.

Співіснуючи з власне народною (традиційно-усною) медициною, традиційно-писемна медицина була її вищим виявом, постійно збагачувалася найкращими здобутками й наразі мала на неї певний вплив. І не випадково, що, при всіх відмінностях, вони мають чимало спільних рис. Тому, на нашу думку, не потрібно ототожнювати традиційно-усну й традиційно-писемну медицину. Разом вони складають народну медицину.

Історична доля традиційно-писемних систем медицини є різною. Одні з них зникали разом з окремими цивілізаціями чи частково трансформувалися в традиційно-усну медицину (медицина інків), другі, незначно змінившись, збереглися й донині, треті стали підґрунтям наукової медицини. Становленню власне наукової медицини притаманне усвідомлення експериментального підходу (на відміну від стихійного досвіду народної медицини), взаємодія з іншими галузями природничих наук, які паралельно розвивалися, а також процес інституалізації та інтернаціоналізації медичних знань.

Наукова медицина виникла завдяки низці традиційно-писемних систем медичних знань. Саме такою постала медицина європейського історико-етнографічного регіону, яка поступово поширилася по всій ойкумені. Такий процес особливо інтенсифікувався в умовах науково-технічної революції. І все ж таки наукова медицина й дотепер тією чи тією мірою продовжує існувати нарівні з традиційними видами медичних знань. В одних регіонах (наприклад, у деяких країнах Азії) вона ґрунтується переважно на елементах традиційно-писемної медицини; у других (у багатьох країнах тропічної Африки) – традиційно-усної; у країнах Європи, попри панівне становище наукової медицини, народна медична практика продовжує відігравати важливу роль (особливо серед сільського населення). Наукова медицина й на сьогодні послуговується досвідом традиційної медицини численних історико-етнографічних регіонів. Вочевидь, можливості такої взаємодії залишаються далеко ще не вичерпаними [4, с. 212; див. також: 1; 6; 11].

Між тим нині ми стаємо свідками того, як унаслідок науково-технічного прогресу, урбанізації,

ускладнення соціально-економічних та екологічних проблем відбувається поступова втрата комплексу прагматичних знань, раціонального досвіду та духовних досягнень у сфері медичної практики та лікувально-гігієнічних традицій, що накопичувалися протягом тисячоліть. Тому нагальною постала проблема повернення до традиційної медицини як ключового складника народних знань [див., напр.: 8, с. 5]. Окремий інтерес становить реальна можливість реконструкції методів і засобів народного лікування, зокрема виявлення тих видів рослин, що раніше використовувались в медицині, але з часом забулися. Йдеться про збагачення знань про номенклатуру лікарських рослин, розширення асортименту культивованих видів. Одночасно постає питання збереження біорізноманіття рослин, передусім – їх рідкісних видів, із подальшим вивченням їх адаптаційних можливостей.

Література

1. Болтарович З. Є. Народна медицина українців / З. Є. Болтарович. – К.: Наук. думка, 1990. – 231 с.
2. Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним / О. О. Боряк. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, 2009. – 400 с.
3. Брехман И. Народная медицина в свете теории и информации / И. Брехман // Тезисы Всесоюзной научной конференции. Этнографические аспекты изучения народной медицины. – Ленинград: Наука, 1975. – С. 4–5.
4. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський. – К.: Здоров'я, 2011. – 352 с.
5. Ігнатенко І. Народна медицина Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах) / І. Ігнатенко. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2013. – 336 с.
6. Москаленко В. Ф. Сучасний стан народної і нетрадиційної медицини в Україні / В. Ф. Москаленко, Ю. В. Поляченко, Т. П. Гарник, В. В. Поканевич // Четверта міжнародна науково-практична конференція з народної та нетрадиційної медицини. Збірник наукових праць. – К.: Інтермед. – 2002. – С. 6–7.
7. Поляченко Ю. В. Шляхи інтеграції народної і нетрадиційної медицини з офіційною / Ю. В. Поляченко, В. В. Поканевич // Четверта міжнародна науково-практична конференція з народної та нетрадиційної медицини. Збірник наукових праць. – К.: Інтермед. – 2002. – С. 4–6.
8. Попченко Т. Щодо пріоритетних напрямів вдосконалення вітчизняної сфери охорони здоров'я. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. 2010 р. / Т. Попченко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/480/>.
9. Решетов А. И. К истории формирования медицинских знаний у человека / А. И. Решетов // Тезисы Всесоюзной научной конференции. Этнографические аспекты изучения народной медицины. – Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, 1975. – С. 18–20.
10. Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся / А. Шкарбан // Полісся України. – Вип. 1: Київське Полісся. 1994. – Львів: Інститут народознавства, 1994. – С. 204–216.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ

УДК 82-2:821.161.2

О. С. Черемська

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

О. В. Масло

Харківська гуманітарно-педагогічна академія

МОВНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ ОБРАЗНОСТІ
В ПОЕЗІЇ ХРИСТІ АЛЧЕВСЬКОЇ

У статті досліджено основні риси поетичної творчості Христі Алчевської, зокрема закоріненість індивідуальної стилістики поетеси у словесній символіці та народнопісенній образотворчості. Здійснено аналіз словесно-образних засобів поетичної мови письменниці, серед яких: символічні образи, колоративи, епітети, порівняння, метафоричні сполуки, словесні образи, прикладкові структури; акцентовано увагу на прийомах персоніфікації й естетизації, використанні паралелізму, повтору, анафори.

Ключові слова: символічні образи, метафоричні засоби, порівняння, епітети, анафора, паралелізм, повтор.

В статье исследованы основные черты поэтического творчества Христины Алчевской, в частности укорененность индивидуальной стилистики поэтессы в словесной символике и народнопесенном творчестве. Осуществлен анализ словесно-образных средств поэтического языка писательницы, среди которых: символические образы, колоративы, эпитеты, сравнения, метафорические сочетания, словесные образы, приложения; акцентировано внимание на приемах персонификации и эстетизации, использовании параллелизма, повтора, анафоры.

Ключевые слова: символические образы, метафорические средства, сравнения, эпитеты, анафора, параллелизм, повтор.

The article investigates main features of Khrystyia Alchevska's poetry, in particular, the deepening individual style of the poet in the verbal symbolism and folk-song art. The analysis of verbal and figurative resources of the writer's poetic language has been made, including symbolic images, coloring, epithets, similes, metaphorical combinations, verbal images, appositions; we have also focused on the methods of personification and aestheticization, use of parallelism, palillogy, anaphora.

Keywords: symbolic images, metaphors, simile, epithets, anaphora, parallelism, palillogy.

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. в українському культурному просторі активізувався процес напруженого пошуку національної ідентичності та способів її відтворення. Не оминув цей порив і українського жіноцтва, що своїм патріотичним словом будило й виховувало громадянські почуття. У періодичних виданнях і окремим друком з'являються твори Наталії Кобринської, Олени Пчілки (Ольги Косач), Уляни Кравченко (Юлії Шнайдер), Дніпрової Чайки (Людмили Василевської), Грицька Григоренка (Олександри Судовщикової-Косач), Євгенії Ярошинської, Людмили Старицької-Черняхівської, Наталії Романович-Ткаченко, Галини Журби (Домбровської), Надії Кибальчич, Любові Яновської, Галини Комарової, Одарки Романової, Віри Лебедової

(Костянтини Малицької), Христі Алчевської.

Христя Алчевська (1882–1931), молодша донька Христини Данилівни та Олексія Кириловича Алчевських, – відома в історії культурно-просвітницького життя Слобожанщини як поетеса, перекладач, педагог. Закінчивши вищі педагогічні курси в Парижі (1902), викладала в середніх і вищих школах Харкова українську та французьку мови. Брала участь у роботі редколегії молодіжного часопису «Червона калина».

Перші вірші надрукувала 1905 р. Поетичні, прозові та драматичні твори, а також літературно-критичні статті та публіцистичні праці писала українською та російською мовами. Українською почала писати усвідомлено. Значний вплив на творчість Христі Алчевської мали зустрічі й бесіди з Б. Грінченком, М. Міхновським, М. Вороним, Г. Хоткевичем, захоплення творами О. Кобилянської, що стали однією з причин її «зукраїнізування», а також пізніші особисті контакти й листування з І. Франком, Лесею Українкою, М. Коцюбинським, Б. Грінченком, О. Кобилянською, В. Стефаником, М. Мочульським, М. Павликом та іншими українськими письменниками й громадськими діячами» [7].

Серед літературних жанрів перевагу надавала поетичним, мабуть, через поетичну схильність душі: *«Я не можу дивитись байдуже на небо осіннє, На захід рожевий, На похиле гілля журливого лісу, На смуток холодний»* – зізнається поетеса в однойменному вірші, уміщеному в збірці «Туга за сонцем». Це потверджують і друзі по перу: «Вона привітала мене як письменницю, а я її як незвичайно милу, гарну й граціозну істоту з поетичною душею» [12, с. 183–184], – писала О. Кобилянська, згадуючи першу зустріч із Х. Алчевською.

За життя видала численні збірки: «Туга за сонцем» (1907), «Сонце з-за хмар» (1910), «Пісня життя» (1910), «Вишневий цвіт» (1912), «Пісні серця й просторів» (1914), «Моєму краю» (1914), «Сльози» (1915), «Встань, сонце», «Мандрівець» (обидві 1916), «Грєзы» (1916), «Пробудження» (1917) та ін. Твори друкувала в періодичних виданнях Заходу і Сходу: «Літературно-науковому віснику», «Вільній Україні», «Рідному краю», «Українській хаті», «Зорі»; в альманахах «Терновий вінок», «В неволі»; у жіночому часописі «Мета» (Львів).

Значна за обсягом і різноманітна за тематикою та жанрово поетична спадщина Христі Алчевської здобула відгуки як відомих майстрів слова: І. Франка, О. Кобилянської, Г. Хоткевича, С. Єфремова та ін., так і сучасних літературознавців: Н. Гримаєнко [5], Л. Грузинської [6, с. 5–16]; І. Бондаря-Терещенка [2], С. Хавіної [16]. Образи міста і села у творчості Христі Алчевської розкриває О. Капліна [11], образ Гуцульщини у творчості поетеси досліджує М. Васильчук [3], О. Думнова характеризує Х. О. Алчевську як соратницю й послідовницю О. Олеся («Слобідський символізм і символісти»), аналізуючи символічні поетичні образи душі-мімози, лілеї, криниці, ліри, німфи, помсти неба у контексті еротичної теми [8, с. 174]. Поезії Христі Алчевської стали об'єктом аналізу харківської поетеси Ірини Мироненко [13], а її поема «Кочубеївна» – об'єктом наукового розгляду О. Юрченка, А. Свашенко, В. Дорошенка [19].

Варто зауважити, що поетична творчість Христі Алчевської була зустрінена прихильно, однак по-різному оцінена літературною критикою й тогочасним письменством. Зокрема на сторінках «Літературно-наукового вісника» за 1907, 1912, 1914 рр. знаходимо відгуки І. Франка [15], Гр. Шерстюка [18], М. Мочульського [14], М. Вороного [4] про ранні твори письменниці. Загалом схвально оцінює поезію Х. Алчевської М. Вороний, акцентуючи увагу на експресії поетичного слова та характерних образах віршованих творів: *«Христини Алчевська мені завжди здавала ся людиною незвичайно тонкої нервової організації, з тим огнем, «святого безпокоєства», який є характерною ознакою дійсно талановитих натур. Се давало ся пізнати вже в перших її поезіях по тому тріпотінню нерва, по тому миготливому полиску святого огня, що червоними гадючками вже пробігав в її поетичних рядках; се давало ся відчутти з ніжних нюансів краси улюблених образів поетеси – мімози, конвалії, лілеї...»* [4, с. 582].

Аналізуючи першу збірку поезій «Туга за сонцем», І. Франко критично оцінює її мову: *«Вона має претензію на добірну, чисту мову, і справді деякі віршики з погляду мови бездоганні. Та ся*

мова «підчищена», так сказати, сальонова українська мова, без тої плястики, без того богатства лексикона й зворотів, яке надає авторам безпосереднє підслухування простого народу. Форма віршова терпить значно від бідності самої мови, та декуди вона просто занедбана» [15, с. 118]. На думку Гр. Шерстюка, поетеса «виллила на папір не цільні поетичні малюнки, а окремі шматочки, дуже бліді й не досить поетичні» [18, с. 119].

Окремі поезії збірки «Вишневий цвіт» М. Мочульський називає «квітками без барви й запаху» [14, с. 114], «стрічаємо знову патріотичні пісні й знову патос і фрази приглушують у них чуте поетки» [14, с. 113]. Однак про третю збірку «Пісні серця і просторів» критик відгукнувся схвально, зауваживши, що: «чистий ліризм, наче біла лелія, добув ся з блекоту фраз і декламації, та своїм бальсамічним запахом відсвіжує й оживляє наше серце» [14, с. 115]. Критичні відгуки дослідників викликало й римування в окремих поезіях: «вона не подбала про те, щоб обробити свої твори з технічного боку. До якого вірша не кинь ся, доконче знайдеш хибу або з боку риму та цензури, або мови, а то й з боку правопису» [18, с. 122]. «Форма віршова терпить значно від бідності самої мови, та декуди вона просто занедбана, авторка децю римує, децю (в тим самим творі) лишає без риму, або добирає рими зовсім уже невідповідні» [15, с. 118].

Завдання цього дослідження – виявити стилістично виразові засоби образності в поетичних творах Христі Алчевської, зосереджуючи увагу на практичних аспектах аналізу слова в художньому тексті, оскільки окремі теоретичні аспекти вже були об'єктом нашого розгляду [17].

Серед виразових засобів поетичної мови письменниця надає перевагу порівнянням, метафорам, паралелізму, щедро опоетизовуючи мінливе й динамічне довкілля. Поетичний фон віршів складають назви природних об'єктів: *море, ставок, ліс, гори*; астроніми: *сонце, небо, вітер, хмари, зорі*; флорономени: *листя, квіти, смерека, яблуня, вишня, конвалія, лілея (лілія), мімоза, жоржжини*; орнітоніми: *чайка (мева), сокіл, голуб, лебеді*: *Останні зимовії хмари, І вітер весняний в садку, І плюскіт розбуджених рибок У темнім забутім ставку* («Напровесні!»); *Море розбурхане плеще і виє, Кидає піною, рве береги* («Крик чайки»); *Я – лілія біла... Мене в самоті. Думки обступають, мов квіти оті, І плачуть... і місяця сяйво смутне Кохає, й цілує, і пестить мене* («Пісня лілії»); *Кругом весна, біліє цвіт вишневий, У світлі мрій пишається садок* тощо. В індивідуально авторському образотворенні ці номени стають основою метафоричних образів. яскравих порівнянь, формуючи народнопоетичні асоціації: *мої пісні, як голуби білі; хай пісні мої в'ються, як білі чайки; і мрії ясні, мов роси; і пісня його прозвучала нам звідти журлива, як гай; сіяють роси, як кришталі; блищать очі, мов алмаз*.

Наскрізним у поезії Х. Алчевської є символічний образ *сонця*, до якого вона добирає епітети: *великеє, золоте, ласкаве, ясне, палке*, як-от: *Великеє Сонце! Зійди над землею, Кричіть про сонце золоте, Згасає сонце золоте, Що ласкаве сонце гляне, І, пройнятий ясним сонцем, Десь сміється в небесах. Жити – се з моря глибинного пити, Гірке коштувати, пить щастя до дна, То серцем до сонця палкого стреміти, Кайдани скидати, не відати сна*.

Невипадково, аналізуючи збірку «Туга за сонцем», І. Франко зауважує: «сонце взагалі займає видне місце в поезіях нашої авторки» [15, с. 116]. Частотність уживання цього образу промовисто засвідчують назви збірок: «Туга за сонцем», «Сонце з-за хмар», «Встань, Сонце!» та віршів: «До сонця», «Великеє Сонце! Зійди над землею», «Осіньєє листя при заході сонця». Асоціативне поле образу *сонця* широке – це нездійснені мрії, марні сподівання, водночас – твердість духу, незламність, символ свободи, нескореності, боротьби: *Що в'язні ті люде і волі не знали, А сонця так хочуть! Великеє Сонце! Зійди над землею, Закутою в горе, сповитою в тьму; Не боюся я нічого, Б'юся з ворогом своїм, Промінь сонечка ясного Грає в серденьку моїм, Сонце злото розсипа. По занедбаному краю Пісня волі, пісня сонця, Я мріяла тихо про казку чудову, Я ждала, що сонце мені засія, Нема тебе – і світло дня зникає, Згасає сонце золоте, Я лечу назустріч сонцю, де сіяє вічний день*. Уживання слова-образу *сонце* має давню, закріплену в народних піснях традицію, адже сонце – це символ «Всевидючого божества, Вищої космічної сили, Центру буття, матері Всесвіту, осяяння, слави» [10, с. 564]. Слово-образ *сонце* в поезії є ключовою лексемою психоемоційного стану ліричного героя.

Звертає увагу І. Франко також на захоплення поетеси колористикою: «Її тягне до себе всяка

краса й усе поетичне: кольористі крайобрази, кольористі ефекти різних пор року, кольоритні люди. Барвистість, се в неї основа життя» [15, с. 115]. У поезіях Х. Алчевської кольорові гами відтворюють не тільки якісну характеристику об'єкта, а й виражають внутрішні чуття поетеси, емоційно-суб'єктивне світосприйняття. У колірній палітрі переважають *рожевий, золотий (сонячний), сріблястий (синонімічні: ясний, осяяно-радісний, алмазний, перлистий), синій, білий (синонімічні: білосніжна, блискучий, криштално чиста):* *Зі мною йдуть рожеві мрії; Думи рожеві, мов ясній хмароньки, Сни золотії нечутні й легесенькі; Золота осінь; Останнє листя золоте; Сміються яблунь білі віти; Місяць ясний. Темна нічка. Плесо тихих вод. Вся в алмазах срібна річка. Хатка і город...* Іноді лексема зі значенням кольору стає мотивувальним словом для новостворень: *срібний (сріблий) срібнитися, срібнозорії, срібнокрилії.*

Емоційно наснаженим та естетично виразним є поетичний образ душі: *Душа – се конвалія ніжна, сокрита у темному лісі, В ній мрія таїться кохана, Для неї вона й розцвітає, Нікому незнана... Душа – се безсилая квітка, Що пахоці лє, але гине, Що з тихого смутку зав'яне... І в лісі ніхто в оту пору На неї не гляне...* Образ-малюнок, паралелізм, прийоми персоніфікації є для Х. Алчевської істотними елементами поезії, що дають змогу досягти чуттєвого сприйняття.

В поетичній мові Христі Алчевської слово-образ *душа* має широке коло асоціативних зв'язків: *конвалія ніжна, безсилая квітка, лілея білосніжна, величний храм, святощ недосяжна, світа вічного найвищія краса, частина зорь і сонця золотого, частина мрії таких, як небеса;* слово-образ *пісні* – *птахи журливого краю, весняний цвіт, подих вітру, зітхання безжурнії, розмова небес, тихий шепіт віт, перший усміх і згуки бандурнії, погідний день, радість тиха квіток розцвітаючих,* слово-образ *щастя* – *квітка незнамого краю, мрія поета, хмариночок згряя.*

Внутрішня семантика метафоричних висловів, порівнянь, персоніфікованих образів природи сконцентровує глибокий народнопоетичний ліризм, багатство конкретно-чуттєвого світосприйняття: *Самітня смерека – журба то похила, А вітер, що в лісі над нею буя, То – думка моя, Ще темніють ночі шати, Самітня смерека зітхає І віти журливі свої похилила, І втома кримської весни Лягає на блакиті синій, Не питай, не питай, чому ніч без зірок Тихо плаче до самого ранку, Гарні квіти провадять розмови, А вітереці – в гіллі сміються, Шумить, шумить зелений гай, Його цілує ясна днина, хмари сльози ллють, Туман чудові сни пряде, І співають в лісі, плачучи ялини.*

Увиразнюють поетичний малюнок зорові й слухові образи, динамічні пейзажні картини: *І плаче, і стогне, і в вікна нам б'є, І крила тужливо свої розпинає, шепоче й ридає, і знов затихає (про вітер), Ген у далечі в'ються весняні пісні, І витають, і ллються над морем, Більш не б'ється чуттям, не рида, не кричить, Більш не вида журби самотини (про серце), Сміються радоцям своїм, Сміються яблунь білі віти, І ми всміхаємося їм, Ой нема, та й нема, та й немає. Калинонька схилилася до подруги-тополеньки, Шепочеться, і горнеться, і просить ласки й доленьки, Життя все краще і зелене Руйнує, нищить, убива, Гай зашумів, затремтів, захитався, І пахне, і пахне весною.* Для заглиблення в поетичний образ використано персоніфікований дієслівний ряд, тавтологію, полісиндетон, градацію.

Семантичну структуру окремої лексеми подекуди увиразнює прикметниковий ряд: *Мрія поета, хмариночок згряя, Легка, химерна, ясна (про щастя), Всі білі, прекрасні в годину палку, Задумані, юні, мрійливі і пишні (про вишні), Вічно юні, І принадні, Вічно в перлах і краплях, Неслухняні, Непідвладні, легковажні У піснях, Сни золотії, нечутні й легесенькі.*

У поезії наявні конденсовані словесні образи прикладкової структури, у яких прикладка увиразнює, поглиблює образ. Як відомо, такі слова характерні для фольклору чи створені за народнопоетичним взірцем: *голубонько-мамо, велетні-гори, радоці-камеї, сестронька-голубка, браття-соколята, серця-каліки, подруги-тополеньки, няню-голубко, долі-таланнячка, хмари-думи, мавка-чарівниця, відгомін-спів, весна-співуха, пташка-пісня, руту-м'яту.* Характерними є слова-композиції, утворені поєднанням прикметника з іменником: *тихозграйні, срібнозорії, срібнокрилі.*

Для ідіостилю поетеси характерне використання анафори: *Хоч падають краплі з небес дощові, Хоч темними хмарами вкрилося небо, Хоч бурі чекають листочки нові. Чом, скажи, все*

найкраще гине, Як осіннєє сонце ще гріє? **Чом** прекраснеє чистеє небо поруч з ранком уже не зоріє? («Warum»).

Словесна мозаїка поезій Х. Алчевської рясніє епітетами, що увиразнюють семантичну структуру окремої лексеми: *збудьгований вітер, журливого лісу, перлисті сльози, пахучий вітерець, ласкава ніч, алмазні зірки*.

Ліризм українського поетичного світу відтворюють іменникові зменшено-пестливі форми, що свідчить про закоріненість індивідуальної стилістики поетеси у народнопісенній творчості: *коханячко, голубонько, зоренька, калинонька, тополенька, доленька, сонечко, голівоньку, сліззоньки, щастячко, долі-таланнячка, словечко, соловейку, воленьку*.

До народної пісні поезію Х. Алчевської наближує часте використання прикметникових нестягнених форм: *хатній віконця, пригноблені люде, південне море, молодая та весела жартовливая весна, білую березу, золотая, і прекрасна, і зрадливая весна, барвисті квіти*; а також використання народно-пісенних синтаксичних структур: *Ой чом же сонце золоте; Чом пишно я вдяглася, чом щастя сподівалася; Ой доленько зрадливая; Ой нема у нас долі-таланнячка, Ой нема, та й нема, та й немає...; Ой піду я на шляхи широкі*.

Як бачимо, характерними рисами індивідуальної стилістики Христі Алчевської є закоріненість поетеси у словесній символіці та народнопісенній образності.

Не можемо оминати й окремих суттєвих зауваг відомих сучасників щодо чистоти поетичної мови Христі Алчевської. Варто зазначити, що І. Франко, Гр. Шерстюк, М. Вороний критикували поезії Х. Алчевської за використання російських слів та форм. «При тім Х. Алчевська любиться в російських формах таких, як «владаркой бути», голубить піною палкой, морської, такої і т.д.», – пише І. Франко [15, с. 118]. Гр. Шерстюк зауважує: «Що ж до мови, то вона часто пересипана не українськими словами і виразами... Не завжди у згоді д. Алчевська і з правилами українського правопису. У неї помічається велика прихильність до скорочування, на манір Москалів, приложних римів і через те вірші пересипані такими римами: хвилей, палкой, новою, ней» [17, с. 122].

М. Вороний також дорікає поетесі за «неглибоке знання мови. Се уперте вживання слова «ласка» в чисто московському розумінні... Далі вирази «утнітати», «теплінь», «темін» се ж ніщо инше, як перекручені москалізми... Короткі усічені кінцівки глаголів, як «пита», «вмира», «заміня», «сія», «хова» брешуть особливо в римах дуже вже різко, і не слід спокушатись на сї дешеві співзвуччя, як характерно-діалектичні вони в поезії виглядають вульгарно і випадково, так само як форма третього лиця «ходе», «говоре», «косе» і першого «просю», «носю» [4, с. 584].

Не завжди виправданими для поетичної мови є такі характерні явища в поезії Христі Алчевської, як

- уникання чергування **о** з **і** в закритому складі: *невольників, жартовлива*;

- використання не притаманних українській мові слів: *засмуття, май, спас, застить, встидалася, зав'ядала, сіяє, дневний, глибокий, вернути, зоставить, пожди, стрічаю, зогрію, прилучайтесь, лучче, свобідна, побідно; «щоб бачить ночі стрічу», «не сонце заблисло», «Море темряви вколо лютує й гуде»;*

- використання не притаманних українській мові форм активних дієприкметників на -ущий, -ющий, -учий, -ючий: *страждущих, сіяючих, «караючий грім», «стогнучий в ярмі», «квіток розцвітаючих», «І, вся від щасті мліюча, Рожева й червоніюча», «ридаючі думки», мріючих степів;*

- часте вживання усічених форм дієслів: *буя, збуде, наруша, вмира, проліта, пізна, зміня, загра. «мене ласка малу»;*

- уживання не притаманних українській мові форм прикметників: *превище, «орлячі вільні сні», життьовім;*

- не завжди виправдане вживання старослов'янзмів: *уздріть, владарка, єсть*.

Підсумовуючи, хочемо зауважити, що варто зважати й на те, що в період першого десятиліття ХХ ст., коли починала творити Христі Алчевська, українська мова була ще не внормована, не було єдиного правопису, підручників, словників, і лише побачив світ перший ґрунтовний словник – «Словарь української мови» (1907–1909) Бориса Грінченка. Отож молода поетеса була серед тих,

що стали першопрохідцями на ниві української просвіти. Її складний і суперечливий світ, як зауважує дослідниця творчості Христі Алчевської Л. Грузинська, «хоч і споріднений із творчістю Олександра Олеся, Дніпрові Чайки, М. Чернявського та деяких інших сучасників, та по-своєму оригінальний, сповнений прагнення гармонії у людських стосунках та особистого щастя і ширим бажанням збагнути довколишнє суспільне життя, жінки, безумовно, одвертої, довірливої, що не приховує від читача ані найтоншого поруху своєї душі» [6, с. 9].

Література

1. Алчевська Х. О. Твори / Х. О. Алчевська. – К. : Дніпро, 1990. – 557 с.
2. Бондар-Терещенко І. У задзеркаллі 1910–1930-их років / І. Бондар-Терещенко. – К. : Темпора, 2009. – С. 63–74.
3. Васильчук М. Гуцульщина у поезії Христі Алчевської / М. Васильчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Ч. 21. – 2012. – С. 154–163. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/73612/07-Vasilchuk.pdf?sequence=1>.
4. Вороний М. Христі Алчевської «Вишневий цвіт» / М. Вороний // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Том 58. – С. 581–585.
5. Гримаєнко Н. Пісня її життя: (Штрихи до портрета Христі Алчевської) / Н. Гримаєнко // Укр. мова і література в школі. – 1991. – № 4. – С. 89–93.
6. Грузинська Л. Христя Алчевська / Л. Грузинська // Христя Алчевська Твори. – К. : Дніпро, 1990. – С. 5–17.
7. Дорошенко В. О. Алчевська Христина Олексіївна / В. О. Дорошенко / Енциклопедія сучасної України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43865.
8. Думнова О. А. Слобідський символізм і символісти / О. А. Думнова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 989. – Сер. Філологія. – С. 172–175.
9. Єфремов С. [Х. Алчевська] / С. Єфремов // Єфремов С. Історія українського письменства. – Мюнхен, 1989. – Вид 4. – Т. 2. – С. 314.
10. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. / В. Жайворонок – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
11. Капліна О. О. Образи міста і села у творчості Христі Алчевської / О. О. Капліна. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=25351>.
12. Кобилянська О. Твори / О. Кобилянська. – К. : Держ. вид-во художньої літератури. – 1963. – Том 5. – С. 183–185.
13. Мироненко І. «Приємлю світ таким, як він зробився...» : [Про твори Х. Алчевської] / І. Мироненко // Березіль. – 1991. – № 8. – С. 183.
14. Мочульський М. Христя Алчевська. Літературно-критичний нарис / М. Мочульський // Літературно-науковий вісник. – 1914. – Т. 65. – С. 112–116.
15. Франко І. Новини нашої літератури / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 39. – № 7–9. – С. 115–118.
16. Хавіна С. Я. «Вільна пісня моя...» (Творчість Христини Алчевської в контексті української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст.) / С. Я. Хавіна // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2011. – № 16–18. – С. 51–60.
17. Черемська О. С. Слово в народнопоетичному й художньому контексті / О. С. Черемська / Слово в поетичній мові: функціональний аспект: [монографія] / О. С. Черемська, І. М. Ходарєва, І. Ю. Підгородецька та ін.: за заг. ред. Черемської О. С. – Харків : Вид. ХНЕУ. – С. 3–31.
18. Шерстюк Гр. Новини нашої літератури / Гр. Шерстюк // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 39. – № 7–9. – С. 119–122.
19. Юрченко О. Христя Алчевська та її поема «Кочубеївна» / О. Юрченко, А. Свашенко, В. Дорошенко // Березіль. – 1991. – № 9. – С. 21–23.

УДК 792.03(477.54) :929.52 Алчевські

Ю. Ю. Полякова
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

РОДИНА АЛЧЕВСЬКИХ У ТЕАТРАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ ХАРКОВА

Стаття присвячена дослідженню внеску родини Алчевських у театральне життя Харкова кінця XIX – початку XX ст. Особлива увага приділяється працям Х. Д. Алчевської, яка використовувала вплив драматичних творів та театральних вистав на учнів у своїй педагогічній роботі. Розглядаються також зв'язки представників родини з театральними діячами та вплив цих зв'язків на формування творчої особистості видатного співака Івана Алчевського. Окремо аналізуються театральні рецензії композитора та музичного діяча Харкова Григорія Алчевського. Автор доходить висновку, що діяльність родини Алчевських значно сприяла підвищенню глядацької та сценічної культури Харкова.

Ключові слова: Х. Д. Алчевська, І. О. Алчевський, Г. О. Алчевський, театральне життя, драматургія, музичне життя, опера, театральна культура.

Статья посвящена исследованию вклада семьи Алчевских в театральную жизнь Харькова конца XIX – начала XX в. Особое внимание уделяется трудам Х. Д. Алчевской, которая использовала влияние драматических произведений и театральных спектаклей на учеников в своей педагогической работе. Рассматриваются также связи представителей семьи с театральными деятелями и влияние этих связей на формирование творческой индивидуальности выдающегося певца Ивана Алчевского. Отдельно анализируются театральные рецензии композитора и музыкального деятеля Харькова Григория Алчевского. Автор приходит к выводу, что деятельность семьи Алчевских способствовала повышению зрительской и сценической культуры Харькова.

Ключевые слова: Х. Д. Алчевская, И. А. Алчевский, Г. А. Алчевский, театральная жизнь, драматургия, музыкальная жизнь, опера, театральная культура.

The article presents an analysis of the contribution to the life of the theaters in Kharkiv, made by the Alchevsky family at the turn of the 20th century. Special attention is paid for the works by Kh. Alchevska, who aptly used the impact of the plays and the theater performances to enhance her teaching at school. A part of the article deals with the family's connections in the world of theaters as those connections stimulated the progress of Ivan Alchevsky as an outstanding singer. The other prominent figure was Hryhory Alchevsky, a musician and a composer. His theater reviews in the press are analyzed by the author. The research allows to the conclusion that Alchevsky family managed to influence the rise of culture between both theater-goers and actors in Kharkiv of their epoch.

Keywords: Kh. Alchevska, I. Alchevsky, H. Alchevsky, life of theaters, dramaturgy, musical life, opera, theater culture.

Родина Алчевських відіграла унікальну роль в історії української культури і залишила помітний слід в історичному минулому нашого краю. Творчі та ділові інтереси пов'язували членів цієї родини не тільки з науковим та культурним, але й з музичним та театральними середовищем міста. Вони були не тільки вдячними слухачами та глядачами, але й самі працювали на ниві мистецтва.

Але якщо висвітленню мистецької діяльності Алчевських, зокрема співака Івана Олексійовича Алчевського, присвячено досить багато матеріалів, то зв'язки родини з театральним середовищем Харкова залишаються не висвітленими. Певна інформація щодо впливу музичних та драматичних вистав на формування Алчевських міститься у статтях Галини Ботунової «Іван Алчевський і український театр початку XX століття» [6, с. 13] та Марії Процев'ят «Іван Олексійович

Алчевський» [10, с. 125]. Відомості про участь Алчевських у музичному й театральному житті міста можна знайти у збірці, присвяченій творчості І. О. Алчевського, яка вийшла у 1980 р. [5].

Тому завдання статті – з'ясувати, як культурницька діяльність родини Алчевських була пов'язана з театральним життям міста, виявити взаємні впливи та перетини між представниками творчих кіл Харкова.

Формуванню естетичних смаків та уподобань всієї родини сприяла діяльність старшого покоління Алчевських, насамперед – матері, Христини Данилівни Алчевської, яка у своїй просвітницькій праці плідно використовувала вплив мистецтва на виховний процес. У роботі створеної нею жіночої недільної школи, яка стала взірцем і методичним центром для інших недільних шкіл у Росії, театр посідав досить вагоме місце. Х. Д. Алчевська написала декілька статей, у яких торкалася питань використання драматургії та театру в навчальній та виховній роботі. Зокрема, 1912 р. у журналі «Рідний край», який видавала Олена Пчілка, під заголовком «Шевченкове свято в школі (Із щоденника учительки недільної школи)» надруковано розповідь Алчевської про відзначення в недільній школі 50-річчя від дня смерті Т. Шевченка.

У 1887 р. вона пише працю «Драматические произведения. Островский в применении к чтению в народе» [1]. До речі, хоча у назві згадується лише прізвище Островського, у самій праці в белетризованій формі подано стислий огляд не тільки драматургії Островського, але й декількох п'єс М. Л. Кропивницького. Крім того, Алчевська доволі детально аналізує сприйняття драматургії цих авторів мешканцями села Олексіївка Катеринославської губернії (зараз – Луганської області) під час читання п'єс уголос.

Спочатку Алчевська хвилювалася, чи зможуть селяни сприйняти творчість Островського, хоча учениці харківської недільної школи зустрічали це читання з захопленням: *«Но город не деревня: наши городские ученицы уже читали кое-что, иные из них бывали в театре, возвращались в купеческой и мещанской среде, которую по преимуществу изображает Островский, слушали разговоры и толки о театре, и все это незаметно подготовляло их к восприятию комедий Островского, а тут?..»* [1, с. 2]. Перед тим, як починати читання, вчительки робили пояснювальний вступ: *«Мы... предпослали несколько слов о значении театра, но остановились особенно подробно на разъяснении, что значит сценическое дарование, чем обуславливается оно, почему так высоко ценится образованными людьми, и т. д. Разъяснения наши мы иллюстрировали, так сказать, примерами из жизни, указаниями на великих артистов и артисток, упоминали невольно даже их имена, говорили о впечатлении, какое они производят на публику, о способности их отдаваться всецело своей роли и плакать, и смеяться, и приходит в отчаяние. Говоря все это, нам горячо хотелось, чтобы публика наша не смешила их с ярмарочными шутами и скоморохами, чтобы она отнеслась к ним с уважением. Мы силились говорить популярно, просто, искренно, и нам казалось даже, что мы достигали этого, но, тем не менее, все-таки трудно было сказать с уверенностью, не есть ли это с нашей стороны бесцельное упражнение в красноречии, глас вопиющего в пустыне»* [1, с. 2]. Алчевська вважала за необхідне також знайомити українських селян з творами української культури, близької їм за змістом та мовою, тому читала п'єси Кропивницького, про якого писала: *«Талантливый писатель малорусских пьес, еще более талантливый исполнитель их, Кропивницкий не может и не должен быть забыт при вопросе о народном театре и о чтении народом драматических произведений. Близкий по духу и языку десятиmillionному населению южан, он может быть понят и доступен и в Великороссии, как народный писатель, создавший ряд типов, близких душе народа и доступных его пониманию»* [1, с. 31–32]. Дуже показною була реакція слухачів на читання п'єси «Дай серцю волю, заведе в неволю»: *«Смерть Микиты является как бы желанной развязкой; слушатели, очевидно, утомлены длинным описанием предсмертной агонии, и вы не слышите и не видите при этом ни глубокого вздоха, ни слезы сострадания. Для вас очевидно, что пьеса понята и понравилась, но вместе с тем не произвела того глубокого впечатления, какое ощущали вы, положим, при чтении "Грозы"»* [1, с. 36].

У цьому нарисі Алчевська виступає одразу в ролі письменника, критика й педагога. Як критик вона характеризує драматичні твори Островського та Кропивницького. Як письменник-нарисовець

– талановито й цікаво змальовує реакцію слухачів, їхні характери, соціальний стан, життєвий досвід (у дужках перекладаючи все, що вони кажуть українською мовою, російською, для російського читача). Узагалі все це має вигляд своєрідного драматичного етюдю. Як педагог, Алчевська насамперед намагалася орієнтувати своїх слухачів на загальнолюдські моральні цінності (доброту, людяність, чесність). Дослідниця літературної творчості Алчевської Ірина Кузнєцова вказує: *«Виступаючи зі статтями в ролі критика, Алчевська залишається в них педагогом, віддаючи перевагу виховному значенню літературних творів, оцінюючи їх з демократичних позицій свого часу»* [9, с. 7]. Дотримуючись засад народницької критики, вона акцентує увагу перш за все на ідейному змісті творів, на їх соціальному значенні. Але, між тим, порівнюючи п'єси *«Дай серцю волю...»* Кропивницького та *«Грозу»* Островського, Алчевська констатує, що навіть неосвічені селяни вважали твір російського письменника більш досконалим.

Від знайомства з драматургією учениці Алчевської переходили до знайомства з театром. Зауважимо, що у заснованій нею школі існувала добра традиція колективно відвідувати театр, який вважався *«кафедрою добра і світла»*. У харківському театрі ще за часів О. М. Дюкової регулярно відбувалися не тільки благодійні спектаклі, але й давали вистави спеціально для робітників, квитки на які коштували дешево. Цю традицію продовжував також Микола Синельников, який очолив харківську трупу в 1910 р.

Багато уваги приділяла Алчевська й розвитку аматорського театру в Харкові. Вона організовувала свята на честь російських та українських письменників, на яких учениці недільної школи виступали з віршами [11].

Висвітлюючи на шпальтах газети *«Южный край»* діяльність Народного будинку, Х. Д. Алчевська окремо зупинилася на аналізі вистави *«Наймичка»* за п'єсою І. К. Карпенка-Карого аматорського гуртка, яким керував Гнат Хоткевич. Головну роль у виставі грала молода швачка на прізвище Пащенко. Алчевська пише про її виконання: *«Все движения ее были проникнуты простотой и поэзией; дикция – правильна и безыскусственна; типичная и привлекательная внешность вполне соответствовала роли»* [2]. Наприкінці статті авторка наголошує на ще одному важливому завданні народного театру: *«Вряд ли найдутся теперь люди, которые сомневались бы в воспитательном значении народного театра. Но, глядя на молодую дебютантку, нам невольно подумалось, что, кроме своей прямой миссии народный театр обладает еще одной стороной, имеющей большое значение, а именно – выдвигать таланты и из той среды, где они часто остаются незамеченными и не находят поля своего проявления»* [2].

Зауважимо, що ці ідеї були тісно пов'язані не тільки з педагогічною діяльністю Алчевської, а й з її власними уподобаннями, бо всі в родині залюбки відвідували вистави Міського театру, де працювали чи не кращі в провінції трупи й куди приїжджали такі видатні російські актори, як М. Єрмолова, М. Савіна, В. Комісаржевська, І. Шувалов, П. Самойлов та інші. У Харкові також часто гастролювали українські трупи, тому Алчевські бачили п'єси Кропивницького, Старицького, Карпенка-Карого в блискучому виконанні М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського і самого *«батька українського театру»* М. Кропивницького.

Оперні трупи, які працювали у Комерційному клубі, теж сприяли формуванню естетичних смаків та художніх уподобань родини Алчевських, особливо Івана, який обрав для себе професію співака. Навіть потім, гастролюючи світом, він оцінював творчість співаків, згадуючи харківську публіку. Так в листі до матері з Америки від 19 листопада 1906 р. він писав про виставу *«Ромео»* у *«Метрополітен-Опера»*: *«Зате ввечері „Ромео” пройшов нижче всякої критики. Тенор Сакбейрак співав так, що в Харкові йому б не дали закінчити виставу»* [5, с. 226].

Майбутній співак змалку був не тільки глядачем, а й виконавцем, бо родина Алчевських брала активну участь у культурному житті міста, зокрема в аматорських концертах.

Зауважимо, що аматорство було досить популярним і серед дворянства та інтелігенції. Так звані *«благородні»* (тобто благодійні) вистави проходили на користь різних закладів ще з першої половини ХІХ ст. У другій половині ХІХ ст. вже виникають аматорські драматичні гуртки, вистави яких теж досить часто мали благодійницьку спрямованість. Крім того, участь у цих виставах поступово привчала до сцени тих, хто потім обирав для себе акторську професію.

Тож, як писала З. Юферова у статті «Аматорський рух у Харкові на рубежі XIX – XX сторіч», «винятковою популярністю користувалися вечори в заможній та освіченій родині Алчевських...» [12, с. 21]. На цих вечорах виступали композитор Володимир Сокальський, піаністи Іван Слатін, Ростислав Геніка, скрипаль Костянтин Горський та ін. У музичних вечорах, які проходили в будинках Івана Сокальського (батька композитора В. І. Сокальського), Іллі Слатіна, лікаря та меломана Петра Кравцова, керівника гуртка аматорів музики, разом із братами Григорієм та Дмитром, а згодом із сестрою Христею, виступав Іван, міцний альт якого згодом перетворився на красивий тенор широкого діапазону. Недаремно син композитора Миколи Лисенка Остап згадував: «Часто, коли серед тодішніх кіл заходила мова про Алчевських, обов'язково всі сходилися на одному: побувати у них в гостях – все одно що відвідати театр» [5, с. 4].

Алчевські з прихильністю ставилися до тих представників акторського середовища, у яких талант поєднувався з інтелігентністю, високою виконавчою культурою та гуманістичною спрямованістю гри.

Відомо, що ширі, дружні зв'язки існували між Алчевськими й співачкою та актрисою Євлалією Кадміною. Дослідник життя і творчості Кадміної Борис Яголім у своїй книзі про неї писав: «Значительным фактом в харьковской жизни Кадминой стала ее дружба с известной деятельницей в области народного образования Христиной Даниловной Алчевской (1841–1920), человеком самобытного ума, мужественной воли, большого благородства и душевной широты. Несмотря на разницу в возрасте (Алчевская была старше Кадминой на двенадцать лет), познакомившись, они скоро привязались друг к другу. Многие сближало их во взглядах, вкусах и заветных чувствах: презрение к рутине в жизни и в искусстве, любовь к народу и его творчеству, боль за родину и вера в ее великое будущее» [13, с. 109]. Спогади про перебування у Харкові Кадміної залишив також син Христини Данилівни Микола Олексійович Алчевський. На той час він був хлопчиком, а спогади писав вже у XX ст., у 1940 р., тому відтворив у них те, що збереглося у пам'яті його та його близьких. На жаль, ці спогади досі не опубліковані. Вони зберігаються в Російському архіві літератури і мистецтва в Москві (ф. 2430, оп. 1, ед. хр. 3). Але ми маємо змогу процитувати дещо за книгою Яголіма: «Каждый день днем она приходит к нам. Ласкает нас, детей. Молчалива она. Карие глаза под длинными черными ресницами задумчивы. Глаза с поволокой. Говорит своим низким голосом медленно. Хороший московский говор. Никогда не шутит. Никаких разговоров о театральных дрязгах, никакой мишуры. ...Она уже на сцене владычица, кумир, а как скромно ее гладкое черное платье, облегающее ее классическую красивую фигуру... Весь наш дом ее обожает. Мать моя очень дружна с нею. Кроме нашей семьи у нее были еще другие семейные дома, где ее так же обожали, как у нас» [13, с. 110]. Ми бачимо, наскільки глибоко сколихнуло душу хлопчика це нетривале знайомство. Як відомо, Микола закінчив юридичний факультет Харківського університету, деякий час працював присяжним повіреним, потім став викладачем. У 1919 році він видав у Харкові один із перших радянських підручників для дорослих – «Рабоче-крестьянский букварь». Але все життя Микола Алчевський захоплювався театром, вмів допомагав молодшому брату Івану як імпресарію під час концертів у Росії і за кордоном.

Маємо згадати ще одне театральне знайомство Алчевських, яке мало добрі наслідки. Серед тих, хто відвідував родину Алчевських був видатний драматичний тенор Петро Іванович Богатирьов (1849–1908). Пізніше Іван Алчевський, тоді вже досить відомий артист, дав у Петербурзі благодійний концерт, щоб підтримати старого та збіднілого співака [7, с. 16].

То ж не дивно, що діти Алчевських обрали собі творчі професії: Григорій став композитором, Олексій – співаком, Христина – поетесою та перекладачкою.

Їхні друзі та колеги знаходили в родині теплий прийом. Про це свідчать листи Івана до матері. Так, в листі з Парижа від 10 червня 1904 р. він писав: «Сьогодні одержав листа відносно гастролей В. М. Давидова і всією душею дякую вам за бажання добре прийняти його заради мого імені» [5, с. 222]. Видатний російський актор Володимир Давидов гастролював у Харкові у червні 1904 р., і, мабуть, відвідав дім Алчевських.

Його приятель, Іван Олексійович Алчевський (1876–1917) на той час уже був досить відомим

співачом, мав гарний лірико-драматичний тенор. Він починав як скрипаль, відвідуючи Харківське музичне училище, навчався співу у свого брата Григорія. Хоча він закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету, але потяг до мистецтва виявився сильнішим, і 1 жовтня 1901 р. Іван дебютував на сцені Маріїнського театру в Петербурзі партією Індійського гостя в опері «Садко» М. Римського-Корсакова. У 1901–1902 він удосконалював сценічну майстерність у О. Панаєвої-Карцевої та О. Палечека, стажувався за кордоном у Ж. Решке (Париж, 1902–1904) та Ф. Литвин (Брюссель, 1905–1906). Алчевський був солістом провідних театрів світу, співав найскладніші тенорові партії, такі, як партія Лоенгіна в однойменній опері Р. Вагнера, Рауля в «Гугенотах» Дж. Маєрбера, Ромео в «Ромео і Джульєтті» Ш. Гуно, Ленського у «Євгенії Онєгіні» П. Чайковського, Шуйського у «Борисі Годунові» М. Мусоргського, Звіздяра у «Золотому півнику» М. Римського-Корсакова та ін. Як камерний співак Алчевський виконав сольні партії у «Дзвонах» С. Рахманінова та «Осуді Фауста» Г. Берліоза, що звучали на симфонічних концертах під керівництвом всесвітньовідомих диригентів С. Кусевицького і О. Зілоті. У репертуарі Алчевського були й солоспіви М. Лисенка, Я. Степового, Г. Алчевського, українські народні пісні. Виконавська манера Алчевського поєднувала акторські здібності з гнучкістю, свободою та витривалістю голосових даних. Іван Алчевський виявив себе також як оперний режисер (поставив «Пікову даму» П. Чайковського в Одесі у 1914 р.), диригент та скрипаль. Він був організатором українського музично-драматичного товариства «Кобзар», що діяло в Москві (1910–1912) [6]. У 1912 р. у Товаристві була поставлена опера М. Лисенка «Наталка Полтавка», у якій партію Петра виконав Іван Алчевський).

Незважаючи на щільний гастрольний графік, Іван Алчевський часто виступав у рідному місті, де завжди знаходив палких шанувальників свого таланту. Навесні 1917 року Іван Алчевський востаннє співав у Харкові. Згодом він поїхав на Кавказ, де раптово помер у Баку. Його тіло перевезли до Харкова й поховали поруч із батьком у сімейному склепі на міському кладовищі.

Лише на три роки пережив його старший брат, композитор Григорій Олексійович Алчевський (1866–1920). Він також закінчив Харківський університет, потім Московську консерваторію (з контрапункту навчався у С. Танєєва, з інструментування – у М. Іполітова-Іванова). Григорій все життя провів у Харкові, керуючи професійними та аматорськими струнними оркестрами. У творчості він тяжів до пізньоромантичного напрямку. Під впливом С. Рахманінова Г. Алчевський створив музичну картину «Альоша Попович» для симфонічного оркестру (уперше виконана 1904 р. у Харкові під керуванням І. Слатіна, 1907 р. – у Москві), декілька камерно-вокальних творів, серед яких романси на вірші українських поетів: Т. Шевченка («Чого мені тяжко»), Лесі Українки («Стояла я і слухала весну», «Не дивися на місяць весною»), І. Франка («Безмежне поле»), Х. Алчевської («Душа – се конвалія ніжна»).

Григорій Алчевський активно виступав також як музичний та театральний критик, публікуючи на початку ХХ ст. на сторінках газети «Южный край» рецензії на концерти та оперні вистави, іноді – під псевдонімом «Гриаль» та криптонімом «Г. А.». У своїх рецензіях він торкався проблем не тільки музичного, але й драматичного виконання. Так, даючи характеристику співака П. Д. Орлова в опері «Ріголетто» Д. Верді, він зауважував: «... *Партія самого Ріголетто, будучи едва ли не самой трудной из баритонного репертуара, является прекрасным пробным камнем для артистов: кто может справиться с этой партией, тому не страшны и все остальные. Г. Орлов с первых же шагов своих не оставил никаких сомнений на его счет, так ясно виден был в нем умный, толковый, не лишенный темперамента, владеющий сценой актер, певец, не боящийся технических трудностей*» [3]. Там само Алчевський оцінює гру Є. І. Долініна, який виконав партію Герцога: «*Слишком нежно, вкрадливо, порою даже заискивающе звучали речи герцога-Долинина. Недоставало в них проблесков так легко покоряющей женское сердце пылкой, безрассудной решимости. Необходимо кое-где из бархатной лапки выпустить стальные коготки, чтобы дать почувствовать ее силу*» [3]. В іншій замітці він аналізує виконання партії Маргарити в опері Ш. Гуно «Фауст»: «*Г-жа Арсеньева робела меньше, чем обыкновенно, внесла больше разнообразия в нюансы исполнения, но не внесла еще достаточно жизни в самую роль Маргариты. Особенно это бросалось в глаза в сцене с брильянтами, к которым Маргарита*

отнеслась с редким в наш век равнодушием» [4]. Навіть з цих невеличких цитат видно, що Григорію Алчевському були притаманні не тільки гарний смак, музична ерудиція і літературна обдарованість, а й почуття гумору. Усе це дозволило йому плідно працювати на ниві музичної й театральної критики. У книзі про музичну культуру Харкова XVIII – початку XX століття музикознавець Олена Кононова відзначала: *«Харківська музична критика стала одним з істотних і дієвих факторів, що сприяли збільшенню слухацької аудиторії, розвитку її естетичних потреб. Авторитет провідних критиків міста був надзвичайно високим як у колах фахівців, так і серед широкої публіки»* [8, с. 133]. До визначних музичних критиків міста авторка відносить також Григорія Алчевського.

Таким чином, багатогранна діяльність родини Алчевських стала не тільки великим внеском у культуру, мистецтво, педагогіку, але й сприяла розвитку мистецтва й підвищенню глядацької та сценічної культури театального Харкова.

Література

1. Алчевская Х. Д. Драматические произведения. Островский в применении к чтению в народе / [Х. Д. Алчевская]. – Санкт-Петербург : Тип. Демакова, 1887. – 54 с.
2. Алчевская Х. Д. Народный дом : Малорос. спектакль «Наймычка», др. Карпенка-Карого / Х. Д. Алчевская // Южный край. – 1903. – 13 мая.
3. Алчевский Г. Оперный театр / Г. Алчевский // Южный край. – 1903. – 14 окт.
4. Алчевский Г. Оперный театр : «Фауст» Ш. Гуно / Г. Алчевский // Южный край. – 1903. – 18 окт.
5. Иван Алчевский : Спогади. Матеріали. Листування / вступ. ст., упоряд. і прим. І. Лисенка, К. Милославського. – Київ : МузичнаУкраїна, 1980. – 294 с.
6. Ботунова Г. Я. Иван Алчевский і український театр початку XX століття / Г. Я. Ботунова // Вісник Львівського університету. Сер.: Мистецтво. – 2005. – Вип. 5. – С. 13–18.
7. Ивановский П. Иван Алчевский / П. Ивановский, К. Милославский. – Москва : Сов. композитор, 1972. – 126 с.
8. Кононова О. В. Музична культура Харкова кінця XVIII – початку XX ст. / О. В. Кононова. – Харків : Основа, 2004. – 176 с.
9. Кузнецова І. В. Літературна творчість Х. Д. Алчевської : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.01.02 / І. В. Кузнецова. – Харків : [Б. в.], 2007. – 19 с.
10. Процев'ят М. Иван Олексійович Алчевський / М. Процев'ят // Вісник Львівського університету. Сер.: Мистецтво. – 2003. – № 3. – С. 124–136.
11. Школьный праздник [в честь Н. В. Гоголя и В. А. Жуковского] // Южный край. – 1902. – 22 апр.
12. Юферова З. Б. Аматорський рух у Харкові на рубежі XIX – XX сторіч / З. Б. Юферова // Харківські асамблеї: Ф. Шуберт і український романтизм: зб. матеріалів. – Харків, 1993. – С. 21–34.
13. Яголим Б. С. Комета дивной красоты : Жизнь и творчество Евлалии Кадминой / Б. Яголим. – Москва : Искусство, 1970. – 165 с.

УДК: 94(477)“1917/1918”:[394:341.71-051]

Р. С. Мариняк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

І. І. Казімір

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

ПЕРЕКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Х. О. АЛЧЕВСЬКОЇ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ЄВРОПЕЇЗМУ

Статтю присвячено перекладацькій діяльності Христини Олексіївни Алчевської. Автори спробували довести, що увага Х. Алчевської-молодшої до перекладу не була випадковою справою, а стала свідомим вибором цього напрямку діяльності, результатом активного включення в процес європеїзації української культури на початку ХХ століття. Пояснено, що концепти європеїзму, сформульовані українськими майстрами перекладу в теоретичних працях, листуванні та дискусіях на межі ХІХ – ХХ століть, як прямо, так і опосередковано вплинули на переорієнтування Х. О. Алчевської з поетичної діяльності на перекладацьку. У роботі також наголошено на значущості роботи перекладачів, які ознайомили українського читача зі здобутками європейської літератури, доступ до якої на той час для більшості був суттєво обмеженим.

Ключові слова: європеїзм, художній переклад, Христина Олексіївна Алчевська, родина Алчевських.

Статья посвящена переводческой деятельности Христины Алексеевны Алчевской. Авторы попытались доказать, что внимание Х. Алчевской-младшей к переводу не было случайностью, а стало сознательным выбором этого направления в деятельности, результатом активного включения в процесс европеизации украинской культуры в начале ХХ века. Объяснено, что концепты европеизма, сформулированные украинскими мастерами перевода в теоретических разработках, переписке и дискуссиях на рубеже ХІХ – ХХ веков, как прямо, так и косвенно повлияли на переориентирование Х. А. Алчевской с поэтической деятельности на переводы. В статье также подчеркнута значимость работы переводчиков, которые знакомили украинских читателей с достижениями европейской литературы, доступ к которой в это время был более чем ограниченным.

Ключевые слова: европеизм, художественный перевод, Христина Алексеевна Алчевская, семья Алчевских.

The paper is concerned with the translation practice of Kh. O. Alchevska. The authors tried to prove that attention to translation was not a stochastic phenomena, but it became a conscious choice of that area of focus and the result of mainstreaming into Europeanism of the Ukrainian literature in the early 1900s. They explained that the concepts of Europeanism, defined by the Ukrainian best translators in their theoretical works, letters and discussions at the turn of XX century, overtly or covertly influenced on Kh. O. Alchevska's refocusing from poeticizing to translating. The value of the translators' work was stressed as the translators introduced the Ukrainian readers to the European literary advances, the access to which was more than limited at that time.

Keywords: Europeanism, literary translation, Kh. Alchevska, Alchevsky family.

Родина Алчевських стала для Харкова символом служіння громаді в усіх можливих сферах міського життя. Багатством цих меценатів були не лише і не стільки матеріальні цінності, скільки

щирі серця, що горіли бажанням допомагати тим, хто має потребу в освіті, музиці, літературі, громадській затребуваності тощо.

Христина Олексіївна Алчевська, мабуть, найменшою мірою znana широкому колу дослідників-біографів з роду Алчевських, оскільки не була ані видатним педагогом, як мати, ані талановитою співачкою чи композитором, як брати, ані, зрештою, визначним фінансистом чи банкіром, як батько. Про неї найчастіше говорили, та й зараз продовжують говорити, як про милу, приємну дівчину, наймолодшу з Алчевських, «панянку», поетесу-початківця. І складається враження, що Христина Олексіївна так і не стала дорослою, не набула самодостатності в очах оточення. До певної міри така позиція є прийнятною, чи скоріше, зрозумілою, адже на тлі глобального явища, яким була педагогічна діяльність матері, Христини Данилівни, успіхи дочки не є такими вже й приголомшливими.

У нашій роботі ми спробуємо заповнити певну лакуну, що має місце в складній і багатогранній мозаїці, якою стала присутність родини Алчевських в громадському й культурному житті міста Харкова, а саме – покажемо той напрям у діяльності Х. О. Алчевської, який зробив її ім'я гідним вшанування і пам'яті, – перекладацьку роботу. Це і є метою статті.

За спостереженнями дослідників, активна присутність Христини Олексіївни в громадському та культурному житті Харкова тривала майже 30 років [8]. На увагу цей поважний відрізок життя Алчевської заслужив хіба що аж у 1982 році. Причиною для цього послугувала переконлива подія – 100-річчя від дня народження. Тоді ЮНЕСКО внесла ім'я Х. О. Алчевської до календаря знаменних дат. Ця подія засвідчила перші спроби визнання заслуг представниці великої родини перед громадою Харкова зокрема та перед українською нацією загалом. Однак цей красивий крок ЮНЕСКО ніяким чином не спричинив ажіотажу навколо імені Христини Олексіївни на Батьківщині.

З початком незалежного державного існування в Україні стався серйозний зсув у питаннях вивчення діяльності цілих поколінь українських родин, що зробили значущий внесок у справу розбудови, процвітання, плекання належного рівня освіти, науки й культури наших співвітчизників, особливо наприкінці XIX – на початку XX століть. Вивчали родоводи меценатів Симиренків, Галаганів, Терещенків, Ханенків, Бродських та інших [1; 9]. Досліджували сфери, у яких найбільш повно виявляла себе допомога цих родин. Не оминули увагою і родину Алчевських. Стосовно ж Христини Олексіївни і її діяльності чомусь найбільше уваги було приділено несхвальним відгукам про її літературні вправляння. У розвідках про діяльність Х. Алчевської любили зацитувати С. Єфремова, який, правда, досить коректно, вказував в «Історії українського письменства» на те, що серед молодих поетів є ті, що можуть стати явищем в літературі, і в переліку цих прізвищ десь ставив ім'я Х. О. Алчевської; В. Поліщука, який з гарячкуватістю, притаманною юності, обізвав Алчевську-молодшу «крокодилом від поезії». Виходило так, що молодша з родини Алчевських була цікавою хіба що через те, що носила таке прізвище, та ще, правда, листувалася з О. Кобилянською, і та називала Христю «білою мовою».

У цілому літературна спадщина Х. О. Алчевської становить близько 4000 творів, серед яких є понад 10 поетичних збірок, десятки наукових праць і, що важливо, низка перекладів. На сьогодні опубліковано лише незначну частину з цих творів. Рукописи ж зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури НАНУ та в Національній бібліотеці імені В. І. Вернадського.

Переклади Христина Алчевська переважно робила з французької і російської українською мовою та навпаки. Так, примітним явищем стала, наприклад, залученість Х. Алчевської до перекладу епіграмів й окремих віршів Вольтера. І на сьогодні її прізвище ставлять поряд з українськими майстрами перекладу, що працювали з текстами Вольтера – П. Грабовським, В. Підмогильним та М. Рильським. Також з французької Христина Олексіївна переклала кілька романів В. Гюго та п'єси П. Корнеля. Однак найбільше уваги приділила Х. Алчевська роботі над перекладами творів Анрі Барбюса. Не менш активно перекладала вона і з російської мови українською та навпаки. Тут цікавими стали переклади російською І. Франка – поеми «Мойсей», ліричних віршів та підбірки «З галицької і нашої літератури». Українською було перекладено твори О. Пушкіна, М. Огарьова, К. Рилєєва та інших.

Володимир Матвіїшин, дослідник діяльності родини Алчевських, у статті «Європейське красне письменство у педагогічній та літературно-критичній діяльності родини Алчевських», наголошуючи на важливості фундаментальної праці – тритомного критичного покажчика книг для народного і дитячого читання «Что читать народу?» (1884, 1889, 1906), який містив анотації та відгуки на 4183 книжки, – зауважив, що з них 1150 належала перу Х. Д. Алчевської. Однак, віддаючи належну шану роботі матері, дослідник пише: «Не менш активно працювала в царині популяризації в Україні світової літератури через власні переклади дочка Христя Алчевська («Христя-junior») (1882–1931), що продовжила самовіддану літературно-критичну працю своєї матері, яка відіграла вирішальну роль у формуванні літературно-естетичних смаків дочки... Як літературний критик і публіцист Христя Алчевська прислужилася підготовці 3-го тому згаданого бібліографічного покажчика «Что читать народу?», пишучи рецензії на україномовні художні твори» [8, с. 122].

Отже, можемо говорити про те, що перекладацька діяльність Х. О. Алчевської є усвідомленим вибором для себе тієї царини літературної діяльності, у якій обрана праця найбільшою мірою стала корисною для народу. А для представників родини Алчевських така мотивація до праці була чи не найбільш переконливою.

На думку В. Матвіїшина, Христя-молодша помітного впливу зазнала й від спілкування з Борисом Грінченком, який на початку своєї кар'єри вчителював у заснованій її матір'ю Олексіївською школою на Катеринославщині: «Саме Б. Грінченко допоміг Христині опанувати українську мову, сприяв формуванню суспільно-політичних та літературно-естетичних поглядів письменниці. У листі від 13 січня 1903 р. з «російської України» до Б. Д. Грінченка «молода українка-патріотка» щиро дякувала йому за прищеплення їй «національного переконання», «українського духу» [8, с. 124].

Не менш важливим для формування пріоритетів у творчій діяльності Христі було також спілкування з харківським колом літераторів – Г. Хоткевичем, Олександром Олесем, Михайлом Обачним (М. Косач), Грицьком Григоренком, М. Вороним, які часто відвідували оселю Алчевських – такий собі популярний харківський мистецький салон.

На нашу думку, зосередження уваги Христиною Олексіївною Алчевською на перекладах, а не просування своїх поетичних збірок у мистецькому середовищі може бути пояснене тим, що перекладацька діяльність на той час була для української інтелігенції формою найрезультативнішого служіння громаді, майже подвижництвом на теренах опановуваної українством світової класичної літератури. Ми знаємо, що українську драматургію європеїзувала Леся Українка, зосередивши творчу увагу на сюжетах світової культури – на темі християнства як такого, переслідуваннях перших християн у Римі, на темі середньовічного лицарства, на мандрівних сюжетах про Дон Жуана тощо. Вітчизняний читач, як і глядач, звик до соціально-побутової тематики, пропонованої майстрами, що працювали в контексті етнографічного реалізму та критичного реалізму. Тож природно, що український читач в основній своїй масі був мало знайомий з сюжетикою, що визначала обличчя європейської літератури упродовж останніх двох-трьох століть. Це пояснювалося не лише домінуванням в літературі народницьких мотивів, але й геополітичними особливостями українського простору. Перекладом же почали активно займатися з огляду на потребу в активному залученні української літератури до європейського культурного простору. Так Ірина Гардашник пише: «Просвітники свого народу, захоплені ідеалом культурної самобутності, а згодом і національної самостійності, вони часто обирали знаряддям боротьби переклад, що був для них водночас ефективним засобом підвищення власної майстерності. Справді, через мистецький переклад мова боронить себе, захищається від занепаду» [2].

З огляду на історичні обставини, український художній переклад XIX – XX ст. посів центральне місце в літературному житті українства, виступивши адекватною компенсацією оригінальної літератури й забезпечивши таким чином цілісність літературної системи, що, своєю чергою, було і є необхідною передумовою збереження національної культури [3; 9]. Бачимо, що кінець XIX – початок XX століття в царині вітчизняного перекладу позначений непересічним корпусом текстів європейської літератури, яка до цього часу залишалася маловідомою українському читачеві. На

високий професійний рівень переклад вивели такі чудові майстри, як В. Самійленко (переклав п'єси Ж.-Б. Мольєра, пісні Беранже), Леся Українка (лірика Г. Гайне, уривки з Гомера, Данте, драма «Ткачі» Г. Гауптмана), А. Кримський (перекладав поетів Сходу) та ін. Українські автори перекладали те, чим пишалося людство, та передусім таке, чого українська література не мала, не встигла витворити – з тих або інших причин. Вони перекладали твори світового письменства, щоб прискорити процес інтелектуального розвитку народу. Більше того, перекладаючи твори світової літератури, невпинно збагачували власну мову запозиченнями з інших мов.

Окрилена бажанням працювати для громади, Х. Алчевська в 1910 році написала вірш «Посвята А. Кримському», де були такі рядки: «І вільна, як зоря, в небесних гарних шатах / Рожева та ясна на сході б розцвіла / Моя душа палка для волі й дум крилатих / Всіх із темряви б до сонця повела!//». Ці слова вказують на натхненність дівчини і її жагу віддати всі сили служінню людям. А вести з темряви народ прагнула через літературу, через слово – взірєць людської думки, квінтесенцію духу. На це прямо вказує присвята – талановитому перекладачеві, поліглоту, знавцю світової культури, зокрема орієнтальної. Природно, що знайомство з такою, надзвичайного інтелектуального виміру, особистістю, якою був Агатангел Кримський, наснажувало на працю, на служіння людству. Важливим для Христини Олексіївни стало й питання популяризації української літератури на європейських теренах. Так після навчання у 1900–1902 рр. на вищих педагогічних курсах у Парижі вона переклала французькою мовою окремі твори Т. Шевченка, І. Франка. У 20-х рр. ХХ ст. були надруковані в редактованому Анрі Барбюсом французькому журналі «Le Monde» статті авторки – «Письменники Карпат і Прикарпаття», «Український гравер Василь Касіян», «Два ненависники війни: О. Кобилянська – А. Барбюс» та інші. Таким чином праця Х. О. Алчевської сприяла ознайомленню зарубіжного читача із маловідомою українською національною літературою, яка своїми здобутками, наперекір численним імперським заборонам розвивалась на відповідному європейському рівні. Така праця, пов'язана з ознайомленням Європи з українською літературою, заслуговує на найвищу оцінку. Х. Алчевська знала, яку велику потребу має українська культура у визнанні в очах європейської спільноти. Артикулювати присутність цієї культури, зокрема, літератури, можливо було саме через переклад, що й узялася свого часу активно втілювати в життя ця непересічна жінка.

Прикро, що через багато десятиліть після 1900-х, аж у 1998 році в інтерв'ю газеті «День» Соломія Павличко зазначила: «Яке місце я відводжу українській літературі серед літератур світу? На жаль, невелике, вона досить мало відома навіть у слов'янських країнах, ще менше в германських, романських. Хоча зараз відбувається багато змін, робляться переклади, виходять книжки – в Америці, Канаді, Англії, є багато людей в університетах, які займаються різними питаннями українознавства: політикою, економікою, – це все підштовхує й до зацікавлення літературою. Тобто процес відбувається, і в перспективі кращі українські твори стануть відомими. Не можна сподіватися, що вони стануть аж такими впливовими, як твори, скажімо, Толстого, або Марселя Пруста, чи Томаса Манна. Це дуже значні фігури, таких у нас немає. Поки що. Але історія не закінчилася. І в нас усе ще попереду. Наша література все ж таки є ще дуже молодою» [1, с. 221]. На жаль, виходить, що цілого століття не вистачило, аби українська література означила себе в європейських вимірах як самодостатнє й непересічне явище.

Отже, бачимо, що європеїзація нашої культури і далі мусить тривати, оскільки очевидних і переконливих результатів щодо визначення усталеного місця в європейському контексті поки що так і не маємо. Правда, у 2006 році Юрій Андрухович сколихнув Європу своїми «Дванадцятьма обручами», перемігши в шанованому конкурсі, і примусив голову журі з присудження Літературної премії Центральної Європи ANGELUS сказати, що європейці вимушені були перекроювати карту Європи, аби внести на неї нову державу – Україну. Таким чином, виходить, до 2006 року Україна була для європейців чимось досить примарним, а через мистецтво, у цьому випадку через літературу, націю прийняли у своє коло.

Про європеїзацію вітчизняної культури почали дискутувати ще у ХІХ столітті. Одним з найпереконливіших адептів європеїзму на вітчизняному ґрунті можемо вважати Михайла Драгоманова. Так, «у контексті сучасних українсько-європейських взаємин промовистою і

далекоглядною є позиція історика, літературознавця, громадського діяча М. Драгоманова, який ще півтора століття тому розвиток духовного, культурного, інтелектуального життя України намагався піднести до європейського рівня. Це засвідчувало його життєве кредо: «Ногами міцно в рідному ґрунті, а головою – в Європі» [5, с. 34]. Публікації М. Драгоманова німецькою, англійською, французькою, чеською, італійською, польською, болгарською та ін. мовами впливали на формування позитивного іміджу України у світі. Саме Драгоманову належить вислів «Без знання європейських мов і літератури – який же це європейізм» [5, с. 38].

На сьогодні вже Оксана Пахльовська, якій завдячуємо активним постулюванням українських культурних вимірів не лише в Римі, а й у всій Європі, слушно зазначає, що Схід Європи (території, що входили до Російської імперії – Р. М., І. К.) упродовж багатьох століть був для Заходу «мінус-простором», через нерозуміння та несприйняття політичних доктрин імперії європейці сформували безліч стереотипів, переважно негативного характеру. І лише у ХІХ ст. починається певне взаємне зближення. Відтоді наша «національна еліта намагалася усіма зусиллями вирвати суспільство з пут асиміляції з Росією, насамперед через дискурс літератури. Письменники брали на себе розв'язання проблеми інтелектуальної інтеграції, що О. Пахльовська простіше називає необхідністю розповісти Європі про себе» [11, с. 6].

Сьогодні, попри досить уважне вивчення спадщини І. Я. Франка, є потреба у вивченні громадсько-політичної діяльності митця, оскільки тут ми можемо побачити докази значущості європейізму межі ХІХ – ХХ століть. Адже те, що письменник захистив докторську дисертацію у Віденському університеті, що неодноразово виступав там німецькою мовою перед депутатами, редакторами поважних видань, викладачами, письменниками, що володів п'ятнадцятьма іноземними мовами, – усе це має посісти належне місце не лише в безпосередній хронології подій, що визначали непересічність життєвого шляху Івана Франка, але й мусить стати невід'ємною частиною дискурсу українського європейізму. «Найвища його місія полягала, окрім пробудження національної свідомості рідного люду через художнє слово, у поглибленні й розширенні культурних взаємин між Сходом і Заходом та піднесенні престижу українства у цивілізованому європейському світі. Ця висока місія є промовистим заклик до служіння українській справі для сучасного морально збанкрутілого українського політикуму» [6, с. 102].

У контексті цих міркувань хочемо наголосити, що діяльність Х. Д. Алчевської, а саме підготовка праці «Что читать народу?», є підтвердженням європейських прагнень та високого рівня обізнаності українських педагогів, мислителів і, власне, тих, хто навчався. Цю працю високо оцінили І. Франко, Леся Українка, В. Короленко, С. Ковалевська, Е. Ожежко та ін. Відповідно, Христя-молодша своєю перекладацькою творчістю підтверджує думку, що інтелігенція межі ХІХ – ХХ століть перебувала в полоні європейізму – активно вводила українську культуру, українську проблематику в європейський контекст і, навпаки, знайомила вітчизняного реципієнта з культурою Європи.

Свого часу Дмитро Чижевський стверджував, що «приєднання України до традиції європейського культурного світу» розпочалося ще в стародавню князівську добу християнізації країни, і згодом означало «безпосередній за цим розвиток широкою обсягом та глибокою змістом і красною формою літератури», а також засвоєння «цінностей чужої та вищої культури» [14, с. 203]. Однак, на жаль, упродовж ХІХ століття українська культура не тільки вповні не засвоїла, а й навіть втратила європейські традиції. Подальше розгортання концепту маємо в культурологічних трактатах І. Нечуя-Левицького, у публіцистиці М. Драгоманова, В. Антоновича, І. Франка, Лесі Українки [4; 7; 10]. У своїй перекладацькій діяльності Б. Грінченко особливу увагу звертав на світову драматургію, про що писав Панасу Мирному: «Що наше письменство треба збагачувати перекладами кращих творів світових письменників, – про це нема що й казати. Так само цілком зрозуміло, що нашому театрові треба дати якомога швидше світовий репертуар, щоб театр цей ... міг розвиватися в повній мірі і зробитися рівноправним членом у великій сім'ї національних театрів світу. Оці дві причини найбільше й примусили мене подбати про переклади драм» [12, с. 95].

Європейський напрям у своїй творчості обрали поети-«хатяни», згодом – М. Хвильовий у своїх

памфлетах, неокласици у своїх літературних уподобаннях тощо [3; 7; 13]. Тобто можна говорити, що це було однією із головних настанов наших письменників, де б відбувалася послідовна та цілеспрямована європеїзація української культури [9].

Науковці по-різному осмислювали й «наповнювали» концепт європеїзму. Це поняття багатомістке, яке творить духовну єдність, своєрідний образ. Рецепцію Європи найповніше подав М. Хвильовий, – «минула і сучасна, буржуазна, пролетарська, вічна-мінлива» [13, с. 467], «модерністсько-етична, прогресивна, червона» [13, с. 472–473]. І для неокласика М. Зерова, і М. Хвильового гасло Європа стало символом міцної культурної традиції, а гасло Просвіта – символом убогості, непоборного міщанства пролетарської літератури. Ніхто з неокласиків, звичайно, ніколи не підтримав офіційну ідею про те, що сучасна, тобто буржуазна, Європа гниє [7, с. 7]. Концепція європеїзму іншого неокласика, П. Филиповича, передбачала безпосереднє сприйняття світового художнього досвіду. У поняття «Європа» він вкладав насамперед естетичний зміст. Європеїзмом диктувалось ґрунтовне вивчення європейських мов і культур, нова манера художнього мислення, нова якість естетичної свідомості у зв'язку з національною мистецькою традицією, широка літературно-наукова діяльність [9, 10].

Отже, завдяки зусиллям і плідній перекладацькій праці український читач межі ХІХ – ХХ століть одержав можливість познайомитися з цілим корпусом унікальних текстів європейських авторів (у перекладі Х. О. Алчевської: пісні П.-Ж. Беранже, вірші Вольтера, П. Корнеля, А. де Ламартіна, уривок з «Мізантропа» Мольєра, романи В. Гюго «Бюг-Жаргаль», «93-й рік», «Трудівники моря», твори А. Барбюса; Василь Щурат зробив перший україномовний переклад старофранцузького епосу «Пісня про Роланда»; Богдан Лепкий переклав казки Гауфа, братів Грімм, «Казки 1001 ночі», «Мюнхгаузена», «Робінзона Крузо», «Снігуроньку», «Хатку дядька Тома», «Червону Шапочку», казки Ж. Лафонтена, Андерсена, Фенелона, твори Оскара Вайльда, І. Крилова та ін.).

Саме Богдан Лепкий означив дуже тонко тяжіння української літератури до європейської традиції: «Ми всі любили нашу пісню народну, нашу літературу й театр..., а все ж бачили, що не стільки сонця, що у вікні. Чогось-то нового бажалося...» [7, с. 11]. Вважаємо, що стосовно мистецьких пріоритетів Христини Олексіївни Алчевської це твердження є найбільш переконливим поясненням вибору перекладацької діяльності.

Усупереч багатьом перешкодам на початку ХХ століття кращі твори письменників світу прокладали шлях до українського читача, збагачували українську літературу актуальними темами, образами та художніми засобами, пробуджували громадянські почуття, сприяли формуванню і розвитку мистецьких напрямів. Послугуючись світовим досвідом, українська література залишалась глибоко національною, запозичуючи водночас найкращі літературні надбання європейських сучасників, збагачувала і їх своїми унікальними здобутками.

У цьому тріумфальному входженні європейської літератури в «Дім українського слова» є і частка зусиль, докладених Христіною Олексіївною Алчевською. Зарубіжна література – вікно у світ, на чому слушно наголошує В. Шевчук: «Не вірю в духовну силу того митця, який добре знає світову культуру, а свою зневажає, тобто не знає її, водночас не вірю й у потугу хуторянської літератури, яка живиться тільки власними соками, не виходить духовно на світові простори, адже пізнання свого народу і його культури неодмінно включає в себе пізнання й бачення цілого духовного всесвіту» [15, с. 228]. Х. О. Алчевська добре розуміла значущість всебічного розвитку особистості, бачила, наскільки важливим є знання світової культури, і працювала в тій царині знань, яку означила як значущу і для заняття якою почувалася здатною.

Скромне прагнення залитишити в історії нації свій слід – «Мене не викреслите при всьому бажанні з історії ніяк...» – має повне право збутися.

Своєю перекладацькою, просвітницькою, літературною діяльністю Христіна Олексіївна Алчевська, безсумнівно, заслужила на те, щоб наш читач якомога більше дізнався про неї і віддав належне її діяльності.

Література

1. Веретейченко І. Функціонування концепту європеїзму в літературно-критичних текстах українських письменників / І. Веретейченко // Літературознавство. – 2015. – № 8. – С. 212–223.
2. Гардашник І. Передумови збереження культури / І. Гардашник. [Електронний ресурс] – Режим доступу: Український Європеїзм: Витоки. – Мозаїка життя – io.ua spilnota.io.ua/s623412/ukraenskiy_evropeizm_vitoki.
3. Гундорова Т. Про Явлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму / Т. Гундорова. – 2-е вид. перер. та доп. – К. : Критика, 2009. – 447 с.
4. Дорошкевич О. Ще Слово про Європу (До нової дискусії на стару тему) / О. Дорошкевич // Шляхи розвитку української пролетарської культури. Літературна дискусія (1925–1928). – Харків : Укр. робітник, 1928. – С. 121–127 (381 с.).
5. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране. – К. : Либідь, 1996. – 82 с.
6. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К.: Факт, 2006. – 156 с.
7. Зеров М. Твори: у 2 т. / М. Зеров. – К. : Дніпро, 1995. – Т. 2. – 569 с.
8. Матвіїшин В. Світове красне письменство у педагогічній діяльності Х. Д. Алчевської // Українська педагогіка на межі тисячоліть: Матеріали педагогіч. читань на пошану члена-кореспондента АПН України, докт. пед. наук, проф. Б. М. Ступарика. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 121–124.
9. Матвіїшин В. Український літературний європеїзм. Монографія / В. Матвіїшин. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – 264 с.
10. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К. : Либідь, 1997. – 360 с.
11. Пахльовська О. Барикади за свободу і за Європу // День. – 2012. – 16-17 листопада. – С. 6–7.
12. Погрібний А. Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості / А. Г. Погрібний. – К., 1988. – С. 266.
13. Хвильовий М. Твори: у 2 т./ М. Хвильовий. – К.: Дніпро, 1995. – Т. 2. – 924 с.
14. Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 279 с.
15. Шумило Н. Під знаком національної самобутності / Н. Шумило. – К.: Задруга, 2003. – 356 с.

УДК 741.071.1:378.4(477.54) Репін

О. І. Вовк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ІЛЛЯ РЕПІН І ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Статтю присвячено малодослідженому аспекту біографії знаного вітчизняного живописця Іллі Юхимовича Репіна (1844–1930), а саме – його взаємозв'язкам із корпорацією Харківського університету. У статті висвітлено творчі, ділові, особисті контакти між митцем і випускниками, професорами, почесними членами Харківського університету. Також проаналізовано внесок каразінців у вивчення життєвого шляху і творчої спадщини І. Ю. Репіна, увічнення його пам'яті.

Ключові слова: І. Ю. Репін, Харківський університет, біографістика, краєзнавство.

Стаття посвячена малоисследованному аспекту биографии известного отечественного художника Ильи Ефимовича Репина (1844–1930), а именно – его взаимосвязям с корпорацией Харьковского университета. В статье освещены творческие, деловые, личные контакты между художником и выпускниками, профессорами, почетными членами Харьковского университета. Также проанализирован вклад каразинцев в изучение жизненного пути и творческого наследия И. Е. Репина, увековечения памяти о нем.

Ключевые слова: И. Е. Репин, Харьковский университет, биографистика, краеведение.

The paper deals with unexplored aspect of Ilya Repin's biography (1844–1930), the famous artist of our country, namely his connection with corporation of Kharkiv University. Creative, business, personal contacts between artist and graduates, professors, Honorary Members of Kharkiv University were described. University personalities' contribution to the study of Ilya Repin's life and creative heritage, remembrance work were also analyzed in the present research.

Keywords: Ilya Repin, Kharkiv University, biography studies, local history.

Особистості І. Ю. Репіна присвячено чималу кількість наукових розвідок в Україні, Росії й інших країнах світу. Зокрема, уже понад півстоліття інтерес істориків і мистецтвознавців привертають стосунки І. Ю. Репіна з діячами з України й етнокультурного регіону Слобожанщини, українські мотиви в його творчості [див., наприклад: 2; 5; 8; 15; 18; 20 та ін.]. Водночас проблема взаємозв'язків художника з Харківським університетом – одним з найбільших українських культурних осередків – донині не знаходила свого висвітлення у спеціальній літературі.

І. Ю. Репін не навчався і не викладав у Харківському університеті; невідомо, чи переступав він колись поріг цього навчального закладу. Однак розгалужена система його соціальних зв'язків включала в себе контакти з багатьма «університетськими людьми». На нашу думку, дослідження цих взаємовпливів здатне не лише додати нових штрихів до історії вітчизняного мистецтва, але і збагатити історію найстарішого на Сході України Харківського університету.

Ілля Юхимович народився 5 серпня (н. ст.) 1844 року у слободі Калмицькій на околиці Чугуєва в родині військового поселенця Юхима Васильовича Репіна. Першою його вчителькою стала мати Тетяна Степанівна, яка організувала вдома щось на кшталт школи для власних і сусідських дітей, навчаючи їх читання. Чистописання, арифметики й Закону Божого майбутнього художника навчав місцевий священнослужитель В. В. Яровицький, який, за свідченням І. Ю. Репіна, пізніше залишив службу і вступив до Харківського університету [13, с. 69].

Коли Іллі виповнилося одинадцять, батьки влаштували його навчатися креслення й малюнку до Чугуївського топографічного корпусу. Уже 1857 р. військові топографи, які вважалися найбільш освіченими людьми в Чугуєві, покинули місто. Тому юнак, що мріяв про продовження занять,

пішов у навчання до місцевих іконописців. Із 16-річного віку він працював в іконописних артілях, а восени 1863 р., заробивши достатньо грошей, 19-річний Репін вирушив до Петербурга, маючи намір отримати професійну художню освіту, а наприкінці січня 1864 р. він став вільним слухачем Петербурзької Академії мистецтв, незабаром – дійсним студентом, а 1871 р. закінчив навчання [8, с. 15–27].

Одночасно з І. Ю. Репіним в Академії освіти здобував інший видатний слобожанин – Генрік Іполитович Семирадський (1843–1902), який уже встиг закінчити фізико-математичний факультет Харківського університету. Ще у студентські роки він яскраво заявив про себе у професійних колах (як згадував пізніше І. Ю. Репін, його роботи завжди високо оцінювалися викладачами, а ерудиція дала можливість завоювати авторитет серед однокашників) [13, с. 191–198]. Із юних років Г. І. Семирадський був переконаним прихильником академічного живопису (напряму, який тяжів до наслідування зовнішніх форм класичного, у першу чергу античного мистецтва). У свою чергу І. Ю. Репін, навчаючись в Академії, сприймав ідеї народництва і тяжів до реалізму в мистецтві, ставши згодом одним із найбільш відомих російських художників-реалістів. Можливо, цей ідейний антагонізм відіграв певну роль у стосунках двох живописців, які, хоча й спілкувалися у подальшому, проте близькими товаришами ніколи не були.

Уже будучи професійним митцем, І. Ю. Репін підтримував стосунки з іншим своїм земляком і колегою – Леонідом Володимировичем Позеном (1849–1921). Відомо, що з 1867 р. він навчався на юридичному факультеті Харківського університету [16, с. 26], а згодом перевівся до Петербурзького університету. Відсутність спеціальної художньої освіти не завадила йому стати відомим скульптором, автором пам'яників І. П. Котляревському й М. В. Гоголю в Полтаві. Л. В. Позен, так само як й І. Ю. Репін, був членом Товариства пересувних художніх виставок. Ілля Юхимович високо оцінював твори скульптора, зокрема, його скульптурні групи і статуетки з життя українського народу.

Українські мотиви не були чужими для творчості й самого І. Ю. Репіна. Одним із найвідоміших його творів є славнозвісна картина «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1880–1891). Готуючись до написання великого твору, узимку 1880 р. І. Ю. Репін декілька разів приїздив до Петербурга, де консультувався з відомим істориком, випускником Харківського університету М. І. Костомаровим (1817–1885). У травні 1880 р. митець разом зі своїм учнем В. О. Серовим вирушив до України, причому при складанні маршруту багато в чому послуговувався порадами М. І. Костомарова, 200-річний ювілей якого буде відзначено наступного року [2, с. 40–44].

Під час подорожі художник не лише замалював старовинні укріплення на місці зруйнованої Запорозької Січі, а й створив кілька десятків ескізів майбутніх козацьких образів. Незабаром він познайомився з професором, теж вихованцем Харківського університету Дмитром Івановичем Яворницьким (1855–1940). Дізнавшись про задум Репіна, науковець охоче став допомагати Іллі Юхимовичу, надавши йому в користування на необмежений строк власну колекцію козацьких старожитностей: зброї, одягу, взуття, люльок тощо. Цікаво, що саме Д. І. Яворницького художник вивів в образі козацького писаря – центральної фігури всієї живописної композиції.

Подорож козацькими місцями справила на І. Ю. Репіна незабутнє враження, про неї він згадував до кінця життя. Наприклад, у листі до письменника Сергія Миколайовича Сергєєва-Ценського (який отримав у Харківському університеті диплом учителя) він писав про Запоріжжя: «Це та мила старовина, про яку я не можу не мріяти: і ось час від часу рука починає щось накреслювати, обов'язково щось бачене мною...» [2, с. 38]. Художник підтримував листування і з іншим вихованцем Харківського університету Євгеном Харлампійовичем Чикаленком (1861–1929). У своїх листах до цього громадсько-політичного діяча і мецената Ілля Юхимович також ділився спогадами про свою мандрівку Півднем України, розкривав своє бачення історичних подій та сучасного йому життя українського народу [2, с. 81].

Дружба між І. Ю. Репіним і Д. І. Яворницьким, яка зав'язалася ще у 80-х рр. XIX ст., тривала аж до самої смерті художника у 1930 р. Ілля Юхимович і Дмитро Іванович вели жваве листування, продовжували співпрацю. Зокрема, І. Ю. Репін брав участь в ілюструванні книги «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа» (СПб., 1888) [2, с. 56], а Д. І. Яворницький забезпечував

живописця історичною літературою і пам'ятками козацької старовини, давав цінні поради. Усе це стало у великій пригоді І. Ю. Рєпіну під час роботи над картинами «Чорноморська вольниця» (початок 1900-х), «Гопак» (1927) й іншими.

Незважаючи на гучну славу майстра жанрових та історичних сцен, особливу прихильність І. Ю. Рєпін відчував до портретного жанру. Відпочиваючи від великих і складних своїх полотен, він цілком віддавався написанню портретів. Протягом 80-х рр. XIX ст. – початку XX ст. він створив цілу низку портретних шедеврів, на яких зобразив визначних діячів науки, культури і мистецтва. Серед них були і почесні члени Харківського університету – хірург Микола Іванович Пирогов (1810–1881), невролог Володимир Михайлович Бехтерев (1857–1927), письменник Лев Миколайович Толстой (1828–1910), хімік Дмитро Іванович Менделєєв (1834–1907) й ін. Із багатьма з цих людей І. Ю. Рєпін підтримував спілкування і в подальшому. Зокрема, він був вдома у Д. І. Менделєєва, спілкувався з його товаришами-хіміками, серед яких був і Микола Миколайович Бекетов (1827–1911) – професор Харківського університету, один з ініціаторів створення Харківського товариства поширення грамотності серед народу [11, с. 127].

Цікаво, що І. Ю. Рєпін був знайомий і з іншими громадськими діячами, що брали участь у роботі цього освітнього осередку. Серед них були, зокрема, Орест-Октавіан Мартинович й Августина Станіславівна Габель. Із цим подружжям революціонерів художник, який співчував ідеям народовольців, познайомився в Петербурзі у студентські роки. Тоді ж він створив невеликий графічний портрет Августини Габель, який тривалий час зберігався в родині як реліквія. За антиурядову діяльність Ореста Габеля заарештували, і він відбував покарання в Іркутській губернії, а з 1881 р. з родиною мешкав у Харкові під наглядом поліції [23].

Подружжя брало активну участь у роботі Товариства поширення грамотності серед народу, у тому числі за їх ініціативою в Харкові було відкрито Публічну бібліотеку (тепер Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка). Їхні діти були випускниками Харківського університету і пов'язали свої життя з науковою й освітньою діяльністю. Зокрема, Юрій Орестович Габель (1891–1949) був деканом хімічного факультету і директором Інституту хімії при Харківському університеті [9]. Літературознавець і бібліограф Маргарита Орестівна Габель працювала в університетській бібліотеці [1, с. 86–87]. Саме вона передала до фондів Харківського художнього музею портрет своєї матері, який зберігається там і понині.

У січні 1903 р. члени Харківського товариства поширення грамотності серед народу надіслали І. Ю. Рєпіну листа, в якому просили взяти участь в урочистому відкритті Народного дому, що був зведений у Харкові на кошти Товариства. Художник не зміг особисто прибути на цей захід, але надіслав організаторам зворушливого листа, в якому, зокрема, бажав «Народному дому бути благотворним світочем харківському народові» [15, с. 24].

1905 р. зав'язалася переписка між І. Ю. Рєпіним і професором (з 1906 р. – ректором) Харківського університету, визначним істориком-краєзнавцем Дмитром Івановичем Багалієм (1857–1932). У цей час учений очолював Комісію, що керувала справами Харківського міського художньо-промислового музею. Він особисто звертався до знаменитих художників з Москви і Петербурга з проханням «подарувати чи за дешеву ціну відпустити Харківському музею свої картини». І. Ю. Рєпін охоче відгукнувся на цю пропозицію і направив до Харкова свою картину «Іди за Мною, сатано!» (1901–1903), в якій розвинув ідею подолання байдужості та протистояння злу [21]. Згодом до нашого міста він передав портрет Михайла Івановича Драгомирова (1889). Зважаючи на неоціненний внесок, який І. Ю. Рєпін зробив для розвитку художньої культури й музейної справи Слобожанщини, міський голова, професор Харківського університету Олександр Костянтинович Погорілко надіслав художнику листа, в якому ще раз висловив подяку за цей дар, засвідчив свою пошану та найщирішу приязнь [15, с. 27].

У 1906–1907 рр., перебуваючи у Петербурзі, Д. І. Багалій відвідував Іллю Юхимовича в його маєтку «Пенати» в дачному селищі Куоккала (тепер Рєпіно). У книзі почесних відвідувачів, яку вів художник, зберігся такий запис, датований 4 січня 1907 р.: «Надзвичайно втішаю себе, що здійснилося моє давнє бажання – знайомство з І. Ю. Рєпіним. Як історик Слобідської України, я постійно відчував би прогалину, не знаючи особисто одного з чудових її уродженців. Як історик

російської культури я відчував би ще більшу прогалину, що не бачив одного з могутніх рушіїв російського мистецтва, які дають російському народові на визначне місце в історії і культурі європейській. Дмитро Багалій» [22].

Саме в цей період І. Ю. Рєпін написав портрет харківського історика, який пізніше експонувався на виставках передвижників у Москві, Петербурзі та інших містах Російської імперії, а згодом був надісланий до Харкова. Тепер він входить до фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, а його копія прикрашає одну з аудиторій на історичному факультеті Харківського університету, яка носить ім'я Д. І. Багалія.

Ще одним музеєзнавцем, життя якого було пов'язане з Харковом і який листувався з І. Ю. Рєпіним, був князь Микола Антонович Гедройц (1848–1933). Користуючись своїм соціальним походженням і численними зв'язками, цей випускник Петербурзької Академії мистецтв опікувався такими питаннями, як забезпечення художніх виставок приміщеннями, організація навколосвітніх подорожей для митців тощо. Одним з його кореспондентів, помічників і порадників тривалий час був І. Ю. Рєпін [див. 15, с. 84 та ін.].

М. А. Гедройц приділяв велику увагу організації художніх музеїв на українських теренах. Зокрема, за його ініціативи та безпосередньої участі було відкрито художні музеї в Херсоні, Маріуполі, Катеринославі й Миколаєві. Ще одним проектом, який вдалося реалізувати меценату, стало будівництво у Катеринославі пансіонату для студентів Академії мистецтв, які проходили літню практику. До вирішення цієї задачі долучився голова Катеринославського повітового земського управління Сергій Альбертович Бродницький – випускник Харківського університету, студентський товариш Д. І. Яворницького. Через М. А. Гедройца останній звернувся до І. Ю. Рєпіна з листом (датується 8 серпня 1912 р.), у якому дякував за надану підтримку, висловлював захоплення творчістю художника й ділився спогадами про особисту зустріч, яку організував Д. І. Яворницький, і яка відбулася в 1890 р. [15, с. 76–77].

Улітку 1914 р., напередодні свого 70-річного ювілею, І. Ю. Рєпін прибув до Чугуєва. Він планував створити тут «Діловий двір» – комплекс, що об'єднував би художні школи й майстерні, які згодом мали стати центром підготовки митців і розвитку українського мистецтва. Одним з тих, хто гаряче підтримав цю ідею, був М. А. Гедройц. Проте Перша світова війна, люднева і жовтнева революції 1917 р. завадили реалізації цих планів.

Із 1919 р. М. А. Гедройц мешкав у Харкові, де працював інструктором музейної секції ГубКОПМІСу – Губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини (діяльність цієї організації координували Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, Ф. І. Шміт, С. А. Таранушенко й інші університетські професори). Згодом працював реставратором у Соціальному музеї імені Артема в Харкові. Микола Антонович зробив спробу реанімувати рєпінський проект організації «Ділового двору» в Чугуєві, однак завершити цю справу йому так і не вдалося [4]. Пам'ять про М. А. Гедройца в Харкові увічноє меморіальна дошка, відкрита в червні 2007 р. на будівлі старого корпусу Харківського університету по вулиці Університетській.

Після революційних подій 1917 р. Фінляндія отримала незалежність. Тож Куоккала, де постійно проживав І. Ю. Рєпін, виявилася за межами російського кордону. Митець виявився відірваним від Батьківщини і більше ніколи не ступав на рідну землю. Коло його спілкування також виявилось вельми обмеженим. Раніше Куоккала являла собою дачне селище, куди з Петербурга часто приїздили видатні представники російської науки, літератури і мистецтва. Після революції ж вона являла собою майже усіма покинуту напівзруйновану місцину.

Одним із небагатьох російських митців, які залишилися жити у Фінляндії і підтримували особисте спілкування з І. Ю. Рєпіним, був колекціонер і художник Василь Пилипович Леві (1878–1953). Цей випускник юридичного факультету Харківського університету тривалий час пропрацював присяжним повіреним у Петербурзькому суді, однак 1916 р. вирішив покинути юриспруденцію і зосередитися на заняттях мистецтвом. Після 1919 р. В. П. Леві став довіреною особою і секретарем Іллі Юхимовича і продовжував займатися цим до кінця життя геніального художника. За одинадцять років Василеві Пилиповичу вдалося організувати понад півсотні виставок рєпінських творів, котрі експонувалися в Гельсінкі, Празі, Гаазі, Гамбургзі, Ніцці й інших

європейських містах. Збереглися портрети В. П. Леві та його дружини Беатріс, що вийшли з-під пензля І. Ю. Рєпіна [6].

Наприкінці життя Іллю Юхимовича не полишала туга за Батьківщиною. Він часто подумки повертався до безкраїх просторів українського степу, згадував свої мандрівки козацькими місцями, що відбилася й на його творчості. Серед останніх творів І. Ю. Рєпіна варто назвати картину, яку він присвятив пам'яті старого друга, композитора М. П. Мусоргського – «Гопак» (1927). Ця картина підкреслено декоративна, яскрава, проте, на жаль, незакінчена; у ній простежуються тенденції експресіонізму, фіксація миттєвості. Незважаючи на незадовільний фізичний та емоційний стан художника, у цьому полотні відчуються буйство танцю, життєрадісність, навіть деяка казковість. Це свідчить про велику життєлюбність художника та його вірне служіння мистецтву навіть у похилому віці, до останнього подиху.

Відрадою для митця ставало листування з земляками. Так, у грудні 1927 р. на урочистому засіданні Ради Всеукраїнської Академії наук, що було присвячене 70-річчю від дня народження і 50-річчю наукової і громадської діяльності Д. І. Багалія серед численних привітань було зачитано телеграму, яка надійшла з Куоккала від І. Ю. Рєпіна. Вважаємо за доцільне навести повністю її текст: «Радію я, що дожив до славетного моменту святкування ювілею вашого знаменитого вченого – Дмитра Івановича Багалія. Згадую із задоволенням, як я удостоївся відвідин тут, у Фінляндії, в Куоккала, Дмитром Івановичем. Години, що пройшли в спілкуванні з невимовно чудовою людиною, залишаються незабутніми. Я прошу передати глибоко шанованому земляку вияв моєї щирої поваги і відданості. Зараз із насолодою читаю його цікаву «Автобіографію». І. Рєпін» [22].

Ще одним кореспондентом Іллі Юхимовича був історик Д. І. Яворницький – один із небагатьох давніх знайомих, листування з ким І. Ю. Рєпін не переривав майже до кінця своїх днів. Зворушує той факт, що останній відомий дослідникам рєпінський лист, датований кінцем травня 1930 р., був адресований саме Дмитру Івановичу [14, с. 282].

Ілля Юхимович Рєпін помер у своєму маєтку «Пенати» в Куоккала 29 вересня 1930 р. і був там же похований. Однак і після смерті земляки не забули ім'я цього геніального уродженця Слобожанщини і робили все можливе для увічнення пам'яті про нього на Батьківщині.

1944 р., до 100-річного ювілею від дня народження І. Ю. Рєпіна, в Харкові було відкрито дитячу художню школу, названу іменем видатного живописця. Протягом більш ніж 30-ти років (з 1966 до 1997 рр.) її директором був випускник історичного факультету Харківського університету, заслужений працівник культури України Іван Юхимович Кабиш (1926 – 2007) [7].

Інший вихованець університетського історичного факультету, член естетичної ради Академії педагогічних наук СРСР, член Всесоюзної Спілки художників СРСР, заслужений працівник культури України Афанасій Федорович Луньов (1919–2004) уславився як основоположник музейної педагогіки. Він став фундатором і першим завідувачем Історико-художнього музею в с. Пархомівка Краснокутського району Харківської області. У фондах цього музею зберігається низка творів І. Ю. Рєпіна [10].

1959 р. філологічний факультет Харківського університету закінчила Галина Борисівна Андрусенко, яка присвятила своє життя музеєзнавчій і мистецтвознавчій діяльності. З 1968 р. вона працювала у Чугуївському художньо-меморіальному музеї І. Ю. Рєпіна, а впродовж 1981–1993 рр. була його директором. Галина Борисівна доклала чимало зусиль до організації Чугуївського історико-культурного заповідника «Батьківщина І. Ю. Рєпіна» [12].

Імена багатьох сучасних рєпінознавців також пов'язані з Харківським університетом. Зокрема, його вихованкою є Ольга Йосипівна Денисенко, яка вже понад 20 років очолює відділ вітчизняного дореволюційного мистецтва XVI – початку XX ст. в Харківському художньому музеї [19]. На філософському факультеті університету викладала мистецтвознавець Світлана Володимирівна Євтушенко. Упродовж кількох останніх років з-під пера університетських науковців вийшла низка статей і монографій, в яких досліджується біографія та творча спадщина І. Ю. Рєпіна [див., наприклад: 3; 17 та ін.].

Таким чином, у житті Іллі Юхимовича Харківський університет був постійно присутній у вигляді ділових, творчих і дружніх контактів з вихованцями, викладачами і почесними членами

цього навчального закладу. «Університетські люди» відіграли важливу роль у творчій біографії митця: позували для портретів, ділилися цінною інформацією, сприяли виставковій діяльності, підтримували у складні моменти життя. Випускники і професори Харківського університету також брали активну участь у комеморативних практиках, присвячених І. Ю. Рєпіну. Тому ми з гордістю можемо говорити про те, що яскрава зірка Іллі Юхимовича Рєпіна є невід'ємною частиною всесвіту Харківського університету.

Література

1. Березюк Н. М. Библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина за 200 лет (1805–2005) / Н. М. Березюк, И. Г. Левченко, Р. П. Чигринова. – Х. : Тимченко, 2006. – 390 с.
2. Белічко Ю. В. Україна в творчості І. Ю. Рєпіна / Ю. В. Белічко. – К. : Мистецтво, 1963. – 125 с.
3. Вовк О. І. Духовно-релігійні пошуки І. Ю. Рєпіна у дзеркалі сучасної біографістики / О. І. Вовк ; наук. ред. С. М. Куделко. – Х. : САГА, 2012. – 114 с.
4. Гедройц А. И. Князь Николай Антонович Гедройц – меценат, просветитель, искусствовед [Электронный ресурс] / А. И. Гедройц. – 5 Сумцовські читання. Музей: історія і проблеми сьогодення : Тези доп. Електронний ресурс – Режим доступу : <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1999/article.html?n=733>. (дата звернення : 19.10.2016 р.). – Назва з екрану.
5. Денисенко О. Т. Шевченко і І. Рєпін / О. Денисенко // Народознавчі зошити. Серія мистецтвознавча. – 2014. – № 6 (120). – С. 1155–1164.
6. Кириллина Е. В. И. Е. Рєпин. Другая жизнь (Куоккала, 1917–1930) / Е. В. Кириллина // Художественная культура русского зарубежья, 1917–1939 : Сб. статей / редкол. Г. И. Вздорнов [и др.]. – М., 2008. – С. 114–126.
7. Моїсеєнко Р. І. Кабиш Іван Юхимович / Р. І. Моїсеєнко // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів [та ін.]. – К., 2011. – Т. 11. – С. 639–640.
8. Москвинов В. Н. Рєпин на Харьковщине / В. Н. Москвинов. – Х. : Харьк. кн. изд-во, 1959. – 102 с.
9. Мчедлов-Петросян М. О. Габель Юрій Орестович / М. О. Мчедлов-Петросян // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів [та ін.]. – К., 2006. – Т. 5. – С. 247–248.
10. Павлова О. Г. Луньов Афанасій Федорович / О. Г. Павлова // Харківщина : енциклопед. слов. / Харків. облрада ; Харків. облдержадмін. ; ред. рада : С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін. ; редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 215.
11. Прибульская Г. И. Рєпин в Петербурге / Г. Прибульская. – Л. : Лениздат, 1970. – 295 с.
12. Путятін В. Д. Андрусенко Галина Борисівна / В. Д. Путятін // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів [та ін.]. – К., 2001. – Т. 1. – С. 504.
13. Рєпин И. Е. Далекое близкое / И. Е. Рєпин. – Л. : Художник РСФСР, 1986. – 488 с.
14. Рєпин И. Е. Письма к художникам и художественным деятелям (1869–1930) / И. Е. Рєпин ; сост. Н. Г. Галкина, М. Н. Григорьева. – М. : Искусство, 1952. – 402 с.
15. Рєпин и Украина. Письма деятелей украинской культуры и искусства к Рєпину / подгот. писем к печати, предисл. и коммент. Б. С. Бутник-Сиверского. – К. : Изд-во АН УССР, 1962. – 210 с.
16. Список студентов и посторонних слушателей лекций императорского Харьковского университета за 1868–1869 академический год. – [Х. : б.и., 1868]. – [48] с.
17. Таглина О. В. Ілья Рєпін / О. В. Таглина. — Х.: Фолио, 2009. – 123 с.
18. Терес Н. Українські мотиви у творчості Іллі Рєпіна / Н. Терес, М. Кравчук // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 42. – С. 100–105.
19. Ханко В. М. Денисенко Ольга Йосипівна / В. М. Ханко // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів [та ін.]. – К., 2007. – Т. 7. – С. 383–384.
20. Хаустова С. Г. І. Ю. Рєпін та Слобожанщина / С. Г. Хаустова // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура : Зб. наук. статей за матеріалами конф. – Х., 2000. – С. 114–119.
21. Неопубликованные письма И. Е. Рєпина // Красное знамя. – 1958. – 15 апр. (газета, Харьков).
22. Сарана О. Історія одного портрета / О. Сарана // Вечірній Харків. – 1969. – 9 груд. (газета, Харків).
23. Чернова М. Дружина революціонера / М. Чернова // Україна. – 1981. – № 30. – С. 24. (суспільно-політичний, літературно-художній ілюстрований щотижневик, Київ).

УДК [94:37.026]:929Введенський

В. В. Бездрабко

Київський національний університет культури і мистецтв

ДИДАКТИЧНІ ДОСЛІДИ АНДРІЯ ВВЕДЕНСЬКОГО

З історичних та історіографічних позицій розглянуто науково-педагогічний творчий доробок професора історії А. О. Введенського. Зроблено загальні зауваги щодо узалежнення змісту праць від суспільно-політичних обставин, замовлення офіційної влади та суб'єктивного бачення розвитку життя людей. Вказано на еволюцію дидактичних видань А. О. Введенського, визначено їх місце в навчальному процесі в середній і вищій школі. Особливе поцінування знайшли навчальні видання з російської та західноєвропейської історії, а також зі спеціальних історичних дисциплін.

Ключові слова: педагогіка, освіта, дидактика, А. О. Введенський, історія, навчання.

Из исторических и историографических позиций рассмотрено научно-педагогическое творческое наследие профессора истории А. А. Введенского. Сделаны общие замечания относительно зависимости содержания работ от общественно-политических обстоятельств, заказа официальной власти и субъективного видения развития жизни людей. Указано на эволюцию дидактических изданий А. А. Введенского, определено их место в учебном процессе в средней и высшей школе. Особую оценку нашли учебные издания по российской и западноевропейской истории, а также по специальным историческим дисциплинам.

Ключевые слова: педагогика, образование, дидактика, А. А. Введенский, история, обучение.

Scientific and pedagogical creative heritage of professor of historical science A. Vvedens'kyi was considered from historical and historiographical points. We have made the general remarks about the dependence of content of his works on social and political situation, order of official authorities and subjective vision of life. We have shown the evolution of didactic publications of A. Vvedens'ky and defined their place in the educational process in the secondary and higher school. His educational publications of Russian and Western European history and special historical disciplines have been especially valued.

Keywords: pedagogy, education, didactics, A. Vvedens'kyi, history, teaching.

Незаперечним і загально визнаним є той факт, що для повноти історіографічного образу будь-якого героя персоніологічного дослідження мають значення навіть мало примітні твори, які так само сприяють розкриттю сенсу соціальних дій і досвіду вченого. Виписуючи образ доктора історичних наук, професора Київського університету імені Тараса Шевченка Андрія Олександровича Введенського (1890–1965), видається неможливим ігнорувати його спадок на педагогічній ниві. Неабиякий інтерес у цьому разі представляють навчальні видання, у т.ч. і методичні розробки Введенського, адресовані учнівству, студентам і колегам-викладачам.

Педагогічна практика А. О. Введенського бере початок у місті його студентських років – Петербурзі. Його науково-педагогічні студії засвідчують сталість інтересу до освітньо-виховного процесу в загальноосвітній середній і вищій школі ще з 1920-х рр. Із-поміж наявних у творчому доробку праць педагога на особливу увагу заслуговує знаковий навчальний посібник – «*Рабочая книга по истории*» (у 2-х ч., 1928 р.), виконаний у співавторстві з А. В. Предтеченським [5, 6] і натхнений тривалим педагогічним досвідом. Упродовж 1928 р. посібник витримав декілька видань. Він з'явився тоді, коли відбувалося становлення нових парадигми знань та історичної культури, змінювалися вимоги до змісту, результатів освіти й методики викладання, дидактики [26]. Апробація ідеї єдиної трудової школи, визначення доцільних пропорцій співвідношення загальної та професійної освіти з урахуванням реальних економічних можливостей і потреб на шляху будівництва «нового, соціалістичного суспільства» [20, с. 51], вивчення умов наступництва

між середньою і вищою ланкою школи, принципові партійні установки на оновлення переліку навчальних дисциплін, їх програм, наповнення планів, підручників і посібників стали ключовими моментами реформування організації та змісту освіти в Радянському Союзі 1920–1930-х рр.

Цей час відзначений динамізмом соціально-політичних, економічних процесів у Росії, розширенням можливостей кодування інформації і способів її відтворення, появою інноваційних технічних засобів для забезпечення широких інформаційних контактів у суспільстві новітньої доби. Усе це породжувало модерні вимоги до загальної освіти, яка набула особливого значення. Ідеться про здатність учнів орієнтуватись у зростаючому потоці соціальної інформації на тлі плекання моноідеології, активно застосовувати здобуті знання й вміння у професійній сфері, взаємодіяти в суспільстві. Пріоритетом нової парадигми історичної освіти стала актуалізація дидактичного матеріалу під кутом зору формування у школярів «комуністичних цінностей», усвідомлення причетності до високої місії будівника соціалістичного прогресивного ладу, особливої ролі Радянського Союзу у світовій історії. Це вимагало відповідних змін у формі і змісті шкільної історичної освіти, особливий акцент у якій тоді було зроблено на громадянсько-патріотичному вихованні людини «нового зразка». Проте підручник Введенського та Предтеченського став винятком на тлі впровадження радикальних новаторських заходів в освіті.

Погодьмося з Є. Є. В'яземським, що місце і роль освіти в загальній системі знань визначається пізнавальними і світоглядними властивостями, внеском у духовне становлення особистості [12, с. 80]. Педагоги покликані були формувати в учнівській аудиторії переконання у справедливості ідеї соціалізму та його «вищої стадії розвитку – комунізму» шляхом апелювань до досвіду людства, репрезентованого різними хронологічними проміжками. Саме тому історії як навчальній дисципліні вищим партійним керівництвом країни приділялась особлива увага. Згідно з влучним висловом знаного представника третього покоління школи Анналів Марка Ферро, історія в тому вигляді, як її розказують дітям (та й дорослим), дозволяє одночасно дізнатися, що суспільство думає про себе, а також як змінюється воно з часом [33, с. 9].

У підручниках з історії 1920–1930-х рр. відбулися різкі зміни змістового характеру, які пройшли під знаком ревізії досвіду людства попередніх століть. Завдяки старанням влади, що намагалася зміцнити ідеологічні позиції, в суспільстві формувалось нігілістичне ставлення до минулого, змінювалось оцінювання подій та імен. Історія нагально потребувала нових підручників, розрахованих на довгострокову перспективу побутування. Пріоритетами оновленої парадигми знань стали оволодіння вміннями, необхідними для пізнання історичної реальності, розвитку критичного мислення та освоєння навичок роботи з історичними джерелами, витриманими в душі політичних вимог часу. Органічне поєднання вузлових подій світової й національної історії в межах одного підручника є звичним явищем, що має непересічне значення для розвитку історичної пам'яті та самоідентифікації.

Конкретним виявом турботи Введенського стали заходи щодо написання оптимально збалансованого за змістом і структурою підручника з історії. Треба зауважити, що місце підручників на той час зайняли робочі книги. Це відповідало радянським педагогічним орієнтирам на професіоналізацію освіти. Головна їх специфіка полягала в тому, що вони були зібранням тематичних лекцій, яким невластивий рефрен. Більшість видань придатна для студійної системи навчання, основна ознака якої полягала фактично в самоосвіті учнів. Здобуття знань відбувалось у спеціально призначених для цього кабінетах у присутності керівника, який регламентував форми занять і контролював результати старань підопічних [21, с. 25]. Пізніше ідеї студійного навчання втілювались в популярній методиці проєктів і дальтон-планах, які дозволяли учням самостійно корелювати час, потрібний для опанування матеріалом [21, с. 25]. Зосередження уваги на ініціативі особи в оволодінні знаннями спричинило розроблення відповідних робочих книг – своєрідних «матеріалізованих» носіїв відображення змісту освіти. Її новітні парадигми спонукали педагогів до написання підручників на модерних дидактичних засадах.

Укладаючи різні блоки кожного завдання, автори підручника прагнули укомплектувати текстову частину таким чином, щоб учень мав достатньо можливостей, аби скласти цілісний і багатоаспектний образ держави й суспільства в різні історичні періоди розвитку на тлі

загальноєвропейських процесів, *оволодіти* знаннями про ключові факти, події вітчизняної та всесвітньої історії; загальні наукові категорії (час, простір тощо); *опанувати* вміння комплексного вивчення подій, які відбувалися синхронно в різних соціокультурних спільнотах; *інтегрувати* гуманітарні знання; *реконструювати* та *інтерпретувати* минуле на підставі документальної бази; *синтезувати* історичну інформацію для моделювання на її ґрунті перспектив розвитку соціуму.

Плюралізм в освітній практиці підтверджується не тільки різноманіттям закладів, але й численними варіантами підручників, посібників тощо. Попри можливості широкого вибору учнями навчальних видань з історії, за справедливим визнанням А. О. Введенського й А. В. Предтеченського, тих, які подавали б не «догматичний виклад матеріалу і не являли собою збірку неопрацьованих джерел чи механічне поєднання того й іншого і, нарешті, охоплювали весь навчальний матеріал», було обмаль [6, с. 3].

Зроблені нами зауваги підтверджують і автори видання. У передмові до першої частини «*Рабочей книги по истории*» зазначено про узалежнення змісту підручника від лабораторного методу викладання історії, сутність якого полягала в дослідженні учнями джерел [5, с. 3]. Прагнення до впровадження новітньої методики, коли важливим є не просте відтворення здобутих знань, а розвиток мисленнєвої діяльності індивіда, спонукало укласти посібник, що став би в нагоді для всіх учасників навчального процесу. Посилаючись на власний педагогічний досвід, а також набутки університетських колег істориків, Введенський і Предтеченський розробили його структуру, орієнтуючись на кращі традиції російської школи творення підручників та модернізовану освітню парадигму.

Самі автори доволі однозначно висловилися про специфіку книги. Уникаючи повторення помилок колег, сутність яких зводиться до подачі «цілком опрацьованого історичного матеріалу, недостатнього для лабораторної роботи», механічного поєднання підручника й хрестоматії, або ж просто збірників документів, якими «користуватися самостійно учні не зможуть», та критикуючи непридатність подібних видань для навчально-дослідної роботи в школі через методично неправильний вибір і неопрацьованість джерел, невідповідність до «програмного курсу історії» [5, с. 3], А. О. Введенський і А. В. Предтеченський вдаються до першого досвіду творення «робочої книги з історії» як нового типу «навчального посібника, вільного від [...] недоліків» [5, с. 3].

Основними компонентами змісту будь-якого підручника є інформаційно-комунікаційний (передавання інформації), репродуктивний (завдання пізнавального характеру), творчий (проблемні завдання) та емоційно-ціннісний (концепційна установка на формування світогляду, морально-етичних якостей, естетичного смаку). Розглянемо, яким чином ці складові реалізуються в змісті студійованого навчального видання, націленого на творчо-орієнтовану особу.

Структурно робоча книга Введенського й Предтеченського складається з тридцяти завдань (лекцій), кожне з яких має: тематичну назву; добірку уривків з історичних джерел, доповнених авторськими коментарями; лекцію (заключний узагальнювальний нарис); питальник для закріплення вивченого матеріалу; список рекомендованої наукової й науково-популярної літератури для домашнього читання. На зміну підручникам, що містили величезний масив інформації, передусім фактичної, і за змістом більше відповідали академічному викладу історії, в навчальний обіг ввійшли робочі книги, які мінімізували основний текст науково-популярного характеру і, відповідно, збільшували додатковий, утілений у картах, термінологічних примітках, документах, таблицях та графіках. Це сприяло модернізації методики навчання.

Зауважмо, що тоді підручники пережили радикальні змістові, окрім формальних, зміни. Традиційна політична історія держави доповнюється економічними, соціальними сюжетами, картиними побуту й повсякдення особи та групи. На тлі розмаїття навчальних видань (посібники, хрестоматії, підручники), авторами яких стали знані історики, педагоги-дослідники (О. І. Гуковський, С. М. Дзюбинський, Б. М. Жаворонков, М. М. Коваленський, Ст. С. Кривцов, Г. В. Кулаков, М. О. Левін, Є. А. Мороховець, М. М. Покровський, В. С. Сергєєв, О. М. Трахтенберг та ін.) [13–15, 19, 23, 24, 28, 31], книга вигідно вирізняється завдяки не механічному компонуванню уривків з історичних джерел у межах певних тем, а тісній ув'язці між ними. Підручник органічно поєднав навчальний матеріал і джерела. Опертя на історію й

теоретичні засади історичного джерелознавства при репрезентації пам'яток і авторських наукових творів дозволяє уникнути суб'єктивності у викладі змісту дисципліни.

Окремо варто поцінувати в робочій книзі Введенського й Предтеченського блок вдало підібраних історичних джерел до кожної теми, насичений багатою, цікавою для роздумів інформацією. Коментуючи цю частину видання, автори відзначили її непересічне значення завдяки таким чинникам: по-перше, формуванню навичок науково-дослідної роботи з джерелами; по-друге, одержанню необхідної сукупності системних знань [5, с. 4]. Інакше кажучи, «широкий і різноманітний матеріал історичних творів (пам'ятки усної традиції, аннали, хроніки, літописи, «церковні історії», «історії народів», «природні історії»), публіцистичної й художньої літератури, а також документів приватного і публічного характеру, який так чи інакше відображає соціальне побутування уявлень про минуле в елітарній та народній культурі, їх роль у громадському житті й у політичній орієнтації індивідів, груп, є першокласною джерельною базою для вивчення *історичної культури*, охоплюючи динаміку взаємодії *уявлень про минуле*, зафіксованих у колективній пам'яті [...], з одного боку, й *історичної думки* тої чи іншої епохи – з *іншого*, до того ж, наукове знання впливає на становлення колективних уявлень про минуле і, у свою чергу, потерпає від впливу масових стереотипів» [17, с. 13].

Найчастіше джерелами до тем слугують праці провідних істориків петербурзької та московської наукових шкіл, репрезентованих найвідомішими іменами, або ж правовими пам'ятками. Завдяки авторським коментарям джерел, завданням для самостійного опрацювання їх учнями одночасно реалізуються продуктивні, творчі, емоційно-ціннісні, діяльні компоненти змісту навчального підручника. Пропоновані педагогами історичні джерела певних часових відрізків суттєво розширюють основний текст завдяки додатковому, що полегшує сприйняття та витлумачення реалій минулого. Отже, апелюючи до джерел, шляхом завдань для самостійної роботи учні залучаються до дослідного пошуку з метою відшукування відповідей на порушені питання. Така система опрацювання пам'яток сприяє провадженню орієнтованого на особу навчання, створює умови для формування власної думки й оцінювальної позиції стосовно подій чи процесів і, зрештою, зміцнює зв'язок між учителем і підопічними.

Для кращого засвоєння учнями історичних джерел, Введенський і Предтеченський запропонували до кожного з них *питальник*, що акцентував увагу на найважливішому. Причому питання сформульовані таким чином, щоб учень самостійно робив умовиводи, а «не переказував зміст документа» [5, с. 4]. Їх обмежена кількість слугувала, на думку авторів «*Рабочей книги по истории*», створенню умов для успішного здобування знань, а не їхнього безперешкодного освоєння для відтворення. Важливе значення мають питання, сформульовані до джерел, пошуки відповідей на які дозволяли максимально вилучити інформацію та аргументувати висновки. Передбачення письмових відповідей на питальник гарантувало зосередження уваги студента на найважливішому й водночас фіксування конкретних знань, одержаних завдяки опануванню джерелами [5, с. 4].

Цілком органічної частиною кожної теми є узагальнювальний нарис, історична оповідь, яка доповнює «несказане» «джерельним доповненням», що дозволяло «пройти ще раз все завдання від початку і до кінця, аби відновити, імовірно, втрачену при детальному й ретельному аналізі кожного документа перспективу» [5, с. 5]. Заключним акордом будь-якої лекції автори підручника вважали проведення конференцій, які передбачали самостійну підготовку учнями доповідей, присвячених питанням, що подавалися до кожного підсумкового нарису. Здебільшого вони стосувалися виявлення причинно-наслідкових зв'язків між фактами чи подіями, ролі «класової боротьби» та особи в історії, значенні народу в житті держави.

Важливою рисою видання є вдало оприсутнений полікультурний діалог між загальною (всесвітньою), репрезентованою здебільшого країнами Західної Європи, та російською історією. Давність проблеми *діалогу культур*, успішно охарактеризованого філософом М. М. Бахтіним як шляху оцінювання факторів культури минулого з позицій сьогодення, що наслідує історико-генетичний і функційний методи вивчення історії, доводить справедливність ще однієї оригінальної думки відомого науковця. Ідеться про неправильне уявлення, що для кращого розуміння *іншої*

культури варто «переселитися в неї» і, забувши про *власну*, дивитися на світ її очима [1, с. 22–26]. Діалогова зустріч двох культур – російської та західноєвропейської, втілена в робочій книзі завдяки поєднанню лекційного матеріалу, який віддзеркалює характерні тенденції розвитку людства на прикладах еволюції суспільства й окремих країн Європи та Росії. Погоджуючись зі слухною думкою любомудра, що кожна культура при цьому зберігає цілісність і залишається відкритою для взаємного збагачення, висвітлення історичних фактів, подій, процесів у книзі Введенського та Предтеченського відбувається завдяки порівняльному методу наднаціонального в історії й «національній картині світу».

Вивчаючи методичні підходи педагогів до змісту «*Робочей книги по истории*», переконуємося в їхньому прагненні створити умови для самостійного пізнання минулого, моделюючої творчої діяльності учнів. Замовлення на історичну освіту в 1920–1930-х рр. націлено на: 1) освоєння культурного спадку, досвіду (досягнень) людства згідно з *притисами* марксизму; 2) соціалізацію молоді за нових політичних умов, відповідно до ідеологічних цінностей; 3) професіоналізацію базових конкретних умінь і навичок, необхідних для практики «будівничого комунізму».

Згідно зі змістом підручника деталізоване засвоєння знань про основні процеси розвитку суспільства відбувається в межах конкретизованих проблем. Тексти пропонованих завдань передбачали усний мовленнєвий супровід учителя, спрямований на роз'яснення методологічних засад опанування ними. Зміст підручника не зводиться лише до описового викладу фактичних даних. Модель викладання історії з метою висвітлення в хронологічній послідовності наративу хоча й продовжувала залишатися популярною, проте критикувалася педагогами, котрі виступали за освоєння нової освітньої доктрини, орієнтованої на творчість особи.

Курс всесвітньої історії є європоцентристським, тобто орієнтованим першочергово на історію Західної Європи. Додамо також, що представлена Введенським і Предтеченським загальна історія традиційно складається із сукупності національних історій, що мають обмежений наратив, а відтворення великих спільних для людства історичних полотен на той час мало практикувалося. Особливістю внутрішнього наповнення розділів є сфокусованість на вузлових моментах всесвітньої й російської історії. Це спричинило подання цілісної картини про еволюцію держав і суспільств, успішний пошук закономірностей економічного й політичного розвитку соціальних структур і змін, які формують моделі переходу від нижчого до вищого щабля їхнього побутування. В історіографічному аспекті авторська позиція відповідала європейській історичній науці, що творилася під впливом французької Школи «Анналів» з її орієнтуванням на вивчення взаємодії особи з навколишнім соціально-економічним, політичним і природним (фізичним) середовищем. Акцент красномовно зроблено на соціально-економічній історії країн Західної Європи та Росії. Тематичні нариси тяжіють до практики, успішно ствердженої набагато пізніше французьким істориком Фернаном Броделем, коли економіки різних держав студіюються через призму розвитку торгівлі та грошового обігу в тісній ув'язці з впливом географічного середовища на соціальні процеси.

Отож, кожне завдання підручника структурно складається з назви теми; загальних методичних настанов до її вивчення; уривків документів із запитаннями до них; заключного нарису та тематичного питальника; переліку рекомендованих джерел і літератури під назвою «Для домашнього читання» із коментарями до нього. Слід зазначити, що методичні рекомендації та перелік, попри чіткі вимоги написання навчальних видань, містять виразні зауваги А. О. Введенського та А. В. Предтеченського, що помітно суб'єктивізує «*Рабочую книгу по истории*». Наприклад, рекомендації «Для домашнього читання» до завдання № 2 «Родовое общество» (ч. I) виглядають таким чином: «О родовом обществе и о его развитии можно найти дополнительные сведения в следующих книгах: Мокиевский [П. В.], *Обществ.[енная] жизнь людей [: социология]*, сс. 44–165, Пгг., 1918; Покровский [М. Н.], *Очерк истории русской культуры*, ч. I, сс. 25–50; Пгг., 1923; и ч. II, сс. 5–26; Кушнер [Кнышев П. И.], *Очерк развития общественных форм*, сс. 107–213, М., 1927. Более полные сведения о родовом обществе, основанные на новейших данных, можно найти в книге Никольского [В. К.], *Очерк первоб. [ытной] культуры*, М., 1926. Эта книга более трудна по изложению, чем предыдущие» [5, с. 58]. Такі коментарі слугували

орієнтуванню учнівства у величезній кількості наукової літератури та часто містили короткі влучні зауваги, де можна «детальніше [із цією темою – В. Б.] ознайомитися». При цьому джерела й література здобували від авторів красномовні визначення: «легкі», «зрозумілі», «доступні» (для читання і сприйняття), «змістовні», «цікаві», «прекрасні» тощо.

Певною мірою виразним доповненням до цільових установок авторів *«Рабочей книги по истории»*, панівним керуванням у методиці викладання історії є рекламні аркуші зі списками навчальної літератури, подані в підручнику, анотації до яких виразно свідчать про те, що настанови істориків-педагогів наприкінці 1920-х рр. ще передбачали творчий освітній процес. Характеристики навчальної книги як «цілісного відтворення російського історичного процесу [...] з класової точки зору», підведеного під «марксистське теоретичне обґрунтування», є звичним явищем для коротких зауваг, розміщених на «рекламних шпальтах» видання.

Методичні настанови, крім тезових положень, містили також коментарі педагогів, спрямовані на краще опанування дидактичної збірки. Розглядаючи «цільову установку» як-то «короткий вступ до завдання, що вказує на зміст, встановлює зв'язок із матеріалом, уже опрацьованими завданнями і в деяких випадках підкреслюючи найважливіші його моменти, щоб загострити увагу учня» [6, с. 4], автори підручника доволі чітко окреслюють основні наукові положення кожної теми та її джерельну базу. Їхні приписи не обмежували творчу свободу вчителя й передбачали можливість «розгорнути коротку [...] установку в широку вступну бесіду (конференцію), яка значно допоможе учневі в [...] роботі з джерелами» [6, с. 4].

Відсутність ілюстративного супроводу до видання лише частково компенсується блоком із чотирьох карт європейських колоній XV ст., промисловості Московської держави в XVI – XVII ст., Західної Європи і Російської імперії XVIII ст., що пояснюється традиціями ілюстрування сьогочасних навчальних книг, коли через брак суто фінансових чи технічних можливостей спрощували вимоги до подібної літератури. Поодинокими є вкраплення статистичних таблиць із порівняльними характеристиками економічних показників розвитку країн Європи та Америки. Отже, обов'язковий для подібних видань ілюстративний супровід підручника украй мінімізовано. Це зменшувало не тільки інформативність, але й ускладнювало образне засвоєння навчального матеріалу учнями.

Варто особливо поцінувати посторінкові примітки, які містили короткі біографії діячів минулого; відомості про походження (у т. ч. і час виникнення), значення історичних категорій, понять і термінів; визначення іншомовних слів, уживаних в основному тексті; додаткові короткі довідки про події та ін., що суттєво полегшувало сприйняття учнями навчальної інформації. Загалом кажучи, «примітковий» текст підкреслював авторське бачення змісту основного та додаткового матеріалу за значенням для шкільної історичної освіти, але вартого згадки.

Якщо підручники з історії дореволюційного періоду тяжіли до інформаційної перенасиченості, то видання Введенського й Предтеченського, орієнтуючись на прогресивні навчальні методики, побудовано на ґрунті вдалого поєднання різних текстових блоків, які полегшують сприйняття основної інформації. Викликані зовнішніми обставинами побутування тодішнього суспільства вимоги до змістового наповнення підручників нового покоління, мотивовані «об'єктивною істиною» партійних функціонерів, різке ставлення до багатьох подій «дорадянського періоду» призвело до наростання нігілізму серед учнівської молоді у ставленні до минулого батьківщини, що фактично порушувало головну дидактичну вимогу щодо створення підручників з історії – єдність і неперервність історичного минулого.

Головна ідея історичної освіти полягала у формуванні патріота і громадянина нового суспільства, котрий міг забезпечити згодом успішні експерименти нової влади в різних сферах життя. І хоча в радянській школі ключова роль у навчальному й виховному процесі належала учителеві, колективу, групі, проте для А. О. Введенського й А. В. Предтеченського об'єктом надуваги став учень, який мав відбутися повноцінною особистістю шляхом саморозвитку і самовизначення. Інакше кажучи, йдеться про «вилучення» з учнівства позиції педагога, її екстраполяція «в себе» [16, с. 13]. Виявлення здібностей учня та їх розвиток і збагачення завдяки вдало підібраним творчим завданням – лейтмотив дидактичної частини видання.

Упорядниками підручника також усвідомлювалося те, що кожна людина належить до певного соціокультурного товариства, яке дотримується етнічно визначених стереотипів. Перебуваючи у стихії національного життя, учень сприймає події залежно від установок тієї системи моральних, естетичних, релігійних уявлень, у якій він знаходиться. Специфічні установки має кожна нація щодо певних подій і ставлення до них, які визначають загальні підходи до їх сприйняття і трактування. Розвиток історичної свідомості є пріоритетним завданням освіти.

Критерієм ефективності підручника є навчальний результат, що опредметнюється здобутими учнем знаннями, вміннями, навичками, здатністю грамотно, логічно обґрунтовано формулювати думки, критично мислити, аргументувати висновки. Питання для самоконтролю, подані до кожного завдання, якраз і слугують самоперевірці рівня власних знань, визначенні ними ступеня підготовки. Тож підручник загальної середньої (шкільної) історичної освіти у виконанні Введенського і Предтеченського поєднував традиційний підхід до наповнення змістової частини (наратив) та новаційні елементи, розгорнуті довкола змісту різнопланових історичних джерел.

Отже, віддзеркалюючи радикальні зміни суспільно-політичного, економічного, ідеологічного життя радянського суспільства, а разом із ними – трансформації організації освіти та перелицювання її змісту, попри дидактичні й методичні вади, *«Рабочая книга по истории»* А. О. Введенського та А. В. Предтеченського, за визнанням більшості дослідників педагогіки, стала успішним експериментом із підготовки навчальних видань з історії в 1920-х рр. Науково-педагогічна діяльність професора Введенського неодноразово відзначена написанням для викладачів і учнів посібників, підручників, методичних рекомендацій стосовно викладання й опанування навчальними курсами в середній та вищій школі. Але, безперечно, спільний із Предтеченським проект став найвдалішим із них. Це сприяло укоріненню викладацької репутації, а багаторічна освітня практика у вишівських стінах зміцнила реноме.

Підручник став важливим історіографічним джерелом, що передбачає дослідження *«Рабочей книги по истории»* як явища інтелектуальної сфери в контексті соціального досвіду, ментальності та духовної культури, пам'яті як «сукупності сприйняття, уявлень, суджень і думок стосовно подій, видатних особистостей і явищ [...], а також способів пояснення, раціоналізації й осмислення останнього в “ученій культурі”» [17, с. 9; 25, 36]. Варто погодитися з твердженням французького антрополога Клода Леві-Стросса, що «історія ніколи не є просто історією чогось, а завжди є історією для чогось» [34, р. 340–341]. Ідеться про врахування зовнішніх і внутрішніх обставин народження навчального видання при характеризуванні його змісту, позицій «замовника» підручника. В умовах становлення ідеологічного диктату, інтелектуального ізоляціонізму радянської країни від міжнародної вченої спільноти сподіватися на дидактичний плюралізм і різноманіття наукових методів історієписання було марним.

Проте навряд чи можна говорити про *«Рабочую книгу по истории»* Введенського та Предтеченського як працю істориків-ревізіоністів, що стали на позиції захисту модернового «офіційного консенсусу». Тогочасна історіографічна ситуація, віддзеркалена в підручнику, характеризується традиційним баченням всесвітньої (загальної) історії як історій національних держав, що переписуються залежно від перегляду і трансформацій їх змісту і відчутніше вписані у всесвітньо-історичний контекст. Згодом, коментуючи власне видання, Андрій Олександрович напише, що 1928 р. був останнім роком його «помилки», оскільки розділи з історії СРСР, які викладені винятково ним, виконані в руслі «буржуазної історіографії», «ключевсько-платоновської концепції» [27, с. 232], а це для радянської школи стало неприйнятним «пасажем».

Викладання історії в Радянському Союзі обговорювалося вченими-гуманітаріями та суспільством неодноразово, а на державному рівні турбота про історичну освіту віддзеркалена в багатьох партійно-урядових рішеннях [32, с. 17]. На початку 1930-х рр., після десятилітнього панування величезної кількості пробних і основних підручників з історії, було ухвалено рішення про створення єдиного «еталонного» підручника [32, с. 17]. Першим таким згодом став одіозного змісту *«Краткий курс истории СССР»* А. В. Шестакова, призначений для учнів початкової школи з метою препарування історії для боротьби з «буржуазною ідеологією і популяризації знань та здобутків радянської науки» [22]. Потім з'явилися інші навчальні видання у виконанні фахівців,

майстрів наукового й художнього пера – М. В. Нечкіної, Г. М. Панкратової, Б. О. Рибаківа, О. О. Преображенського, С. Д. Сказкіна та ін., які не лише ідеологічно витримані, але й позбавлені «живої тканини історії», що призвело до авторитарного розуміння її предмета, монолітного, як катехізіс, змісту [32, с. 17].

Очолюючи упродовж 1930–1940-х рр. кафедру історії Росії (згодом історії СРСР) у вищій школі, а в післявоєнний період, співпрацюючи з відділом методики викладання історії Українського науково-дослідного інституту педагогіки (далі – УНДІП), А. О. Введенський брав участь у розробленні навчальних планів, програм курсів із загальної та вітчизняної історії, краєзнавства, спеціальних історичних дисциплін, що й засвідчують архівні документи [35, ф. Р-1246, оп. 13, арк. 11, 19–22, 29; 29, с. 87–93]. Творчий доробок професора в зазначений період збагатився низкою видань та окремих публікацій апробативного науково-педагогічного змісту. Із-поміж відомих назвемо стенограму публічної лекції «Іван Грозний», виголошену 12 березня 1945 р. для слухачів обласного будинку Червоної Армії в Києві [3], та методичний збірник під редакцією професора А. О. Введенського «Історія в школі» (1949) [18], виконаний згідно з плановою роботою відділу методики історії УНДІП.

Опублікована авторська лекція, присвячена одному з найодіозніших представників роду Рюриковичів, що перебували на князівському троні Московії в XVI ст., доводить зосередженість думки професора довкола фундаментальних понять державного будівництва шляхом активної колонізаторської політики та «класової боротьби», яку він розуміє як визволення пригнобленої особистості, не хештуючи при цьому ідеологічною надбудовою, породженою радянською історичною наукою. А. О. Введенський проголошує Івана IV великим будівничим «національної російської держави», «політиком-реформатором», полководцем і дипломатом, вказує на активну зовнішню і внутрішню політику, попри кривавий слід в історії цієї особи. Найсуперечливіше історичне явище часів правління Івана Грозного – опричнина, подається як політичне благо в ім'я людства, а незгодні прийняти «демократичні правила гри» сприймаються нездатними поцінувати дії й волю заради творення держави. Звернення до історії цієї особи не може бути осмислене без зважання на суспільно-політичне тло часів перебування при владі Й. Сталіна. Реконструкція історичного образу царя, на нашу думку, мала на меті поглибити розуміння дій більшовиків, спрямованих на розбудову «радянської демократії», переповнених насильницькими справами над громадою, уникаючи категоричних тверджень про добро / зло в політиці. Введенський виявив себе російським радянським істориком, відданим традиціям державницької школи, коли розширення життєвого простору імперій визнається єдино правильним вибором високих мужів, а радикальне обмеження свобод особи пояснюється доцільністю на користь держави, ідеалами гегемонії влади.

Характеризуючи зміст публічної лекції А. О. Введенського, відзначимо оперування тенденційною науковою літературою, «приправленою» цитуванням творів Й. Сталіна, що було невід'ємним атрибутом часу. Засуджуючи погляди «істориків-монархістів» і слов'янофілів, зокрема М. М. Карамзіна чи Д. І. Ловайського як нездатних досягнути політичну геніальність Івана Грозного через визнання його параноїком, людиною з «дегенеративною психопатією» та «нестямним божевіллям», із нав'язливими ідеями [3, с. 6], і при цьому поцінуючи окремих із них, наприклад, С. М. Соловйова, С. Ф. Платонова, однобічно верифікуючи їх судження, що підтверджують велич князя (царя), Андрій Олександрович демонструє власну дослідницьку упередженість. Намагаючись розкрити позитивний образ Івана IV, професор відмовляється від прикладів, які суперечать цьому. Позитивно поцінуємо колоритну мову тексту, широку лексичну базу, збагачену синонімією і вдалим асоціативним художнім образами, синхронним компаративним студіюванням російської та західноєвропейської історії, достатньо переконливу для аргументації фактажну насиченість тощо.

Варто сказати, що збереглися спогади студентів університету, які слухали лекцію про Івана IV в аудиторії. За змістом усне слово історика відрізнялося від письмового, бо головне, чим запам'ятався виклад, крилося в засудженні тиранії царя, опосередковано проєктованій на політичну історію XX ст. [4, с. 102]. Опублікована лекція професора є важливим історіографічним джерелом, що проливає світло на наукові погляди та громадянську позицію невільної від контролю

влади й панівних ідеологічних постулатів особистості.

Іншого жанру навчальне видання під редакцією А. О. Введенського – методичний збірник *«Історія в школі»*, містить статті наукових співробітників та аспірантів УНДІП, педагогів-практиків, зокрема О. Михайлова («Виховання радянського патріотизму у викладанні історії в школі»), І. Скрипкіна («Вивчення біографій В. І. Леніна і Й. В. Сталіна з учнями в школі»), Р. Ліберса («Використання творів класиків марксизму-ленінізму на уроках історії»), А. Ленденської («Письмові роботи з історії у 8–10 класах середньої школи») та Є. Пелехової («З досвіду роботи товариства «Юний історик» 25-ої школи м. Києва»), які відзначаються високою залежністю від ідеології керівної партії. Насиченість передмови до першого випуску планованого продовжуваного видання рішеннями «партії і уряду про викладання громадянської історії в школі, постановами Центрального комітету ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань» [18, с. 3], підкреслене шанування до «більшовицької партійної принципиальності», «почуття радянської національної гордості», «героїчної історії рідної більшовицької партії, [...] життя і революційної діяльності геніальних вождів Леніна і Сталіна» – основні риси вступної частини книги, призначеної для «глибокого вивчення геніальних творів Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, “Короткого курсу історії ВКП(б)”, систематичного підвищення знань з історії» [18, с. 3].

У різних варіантах подібні ідеологеми неодноразово оприсутнюються в основному тексті збірника, що фактично суперечило інтелектуальній моральній висоті та відповідало тодішньому розумінню значення викладання гуманітарних дисциплін у шкільній освіті заради боротьби за більшовицьку партійність, виховання активних будівничих комунізму [18, с. 3–4]. Інакше кажучи, йдеться про характерну навчально-методичну літературу кінця 1940-х рр., зубожіння змістової частини якої компенсувалося за рахунок надмірного захоплення імплантованого тотально в історичну науку марксизму. Безперечно, інші часи диктували вкрай заполітизовані вимоги до навчальної літератури, що загалом і доводить окремий випадок.

Маловідомою сторінкою біографії Введенського є співпраця з провідною галузевою установою у сфері розроблення педагогічних технологій в освіті, організації навчального процесу, просвітництва й виховання – Українським науково-дослідним інститутом педагогіки, куди життєва дорога привела професора в повоєнний час. Згідно з наказом міністра освіти УРСР П. Г. Тичини від 1 липня 1946 р. Андрія Олександровича було призначено завідувачем відділу методики викладання історії [36, ф. 5127, оп. 1, спр. 35, арк. 30], до складу якого в 1946–1949 рр. входили авторитетні педагоги-практики й початківці «справи Песталоцці»: наукові співробітники М. М. Грищенко, Є. О. Пелехова, І. Л. Премислер, В. В. Руднев, І. М. Скрипкін, П. І. Уховська, В. Т. Чунтулов, Д. В. Шапіро та ін. [36, ф. 5127, оп. 1, спр. 47, арк. 47; спр. 62, арк. 40]. Найактивнішими й найрезультативнішими виконавцями наукових тем структурного підрозділу, згідно зі звітно-обліковою документацією інституту досліджуваного відтинку часу, були М. М. Грищенко й І. М. Премислер, тоді як А. О. Введенський здебільшого виконував представницькі функції інститутського структурного підрозділу.

Із протоколів засідань Вченої ради відділу методики викладання історії, планово-статистичної документації УНДІП дізнаємося про основні форми роботи та напрями діяльності Введенського й очолюваного ним колективу. Окрім суто наукових дослідів, проваджених у дусі експериментів, пов'язаних із поширенням «марксистсько-ленінської» педагогіки, спрямованої на прищеплення в учнівства, студентської молоді комуністичних переконань, відділ займався моніторингом якості історичних знань випускників загальноосвітніх шкіл і вишів; підвищенням кваліфікації учителів середньої та викладачів вищої ланки; розробленням програм з історії і написанням підручників, посібників, методичних рекомендацій щодо опанування ними; підготовкою альбомів наочності, зокрема карт різних періодів еволюції людства; рецензуванням праць із методики викладання дисциплін; проведенням наукових тематичних семінарів, конференцій і нарад; консультуванням, у т.ч. у вигляді виїзних сесій на базі навчальних установ; підготовкою наукових кадрів тощо [36, ф. 5127, оп. 1, спр. 82, арк. 15; спр. 47, арк. 10, 14, 21, 157, 162; спр. 62, арк. 17, 34, 46, 119, 150; спр. 74, арк. 6, 15–16, 21].

Із-поміж науково-дослідних тем, які займали увагу співробітників відділу, наявні проблеми

історії Союзу РСР, а в його складі – Української РСР, що мають яскраве ідеологічне забарвлення. Ідеться про вивчення подій 1917–1920-х рр. як віддзеркалення Жовтневої революції 1917 р., історію українських земель постреволуційної доби (1917–1949), зокрема індустріалізацію, колективізацію, боротьбу за завершення будівництва соціалізму, конституційне право, «сталінські» конституції тощо [36, ф. 5127, оп. 1, спр. 47, арк. 47; спр. 62, арк. 40]. Подібна тематика вказує на існування цілком природного зобов'язання державною установою, адресованого її працівникам, виконувати замовні, фінансовані державою проекти, що породжує напругу між власними науковими інтересами дослідників і приписами керівництва до виконання. Апробація проміжних варіантів реалізації тем віддзеркалено в протоколах засідань відділу та обговореннях здобутків на вченій раді інституту, що свідчить про наполегливе бажання спрямувати розроблення відділом питань у руслі «ідеологічної максими». Це дозволяло уникнути безплідної полеміки, позбавленої партійності.

Погодьмося із твердженням про досить посередні досягнення відділу методики викладання історії УНДІП у другій половині 1940-х рр., що зумовлено багатьма чинниками. Із-поміж об'єктивних факторів укажемо на недостатність фінансування провадження наукових тем, їх заангажованість, умотивовану політичним замовленням, відсутність належної підготовки фахівців, а суб'єктивних – зайнятість більшості членів відділу методики викладання історії, у т. ч. і Введенського, за основним місцем роботи, що продукувало проблему часу для реалізації планових і затверджених на рівні Академії педагогічних наук УРСР розвідок.

Перебуваючи на посаді керівника відділу, Андрій Олександрович особливо опікувався історичними знаннями тих випускників шкіл, які обирали історичну спеціальність [36, ф. 5127, оп. 1, спр. 51, арк. 8]. Їх низький рівень, формальне ставлення учителів до провадженої ними високої місії непокоїв Введенського. Відшукуючи цьому пояснення, професор указував на відсутність належного навчально-методичного забезпечення і тих, хто міг би навчати майбутніх студентів, а ще – «ми боїмось праці над програмами, ждемо установок від вищих органів, працюємо не в дусі творчого марксизму, хоч іменуємо себе лєнінцями» [36, ф. 5127, оп. 1, спр. 51, арк. 8]. Уболівання за фахову підготовку тих, хто був в аудиторії за партою та кафедрою, підкреслює важливу рису А. О. Введенського – свідоме ставлення до місії педагога-наставника, поширювача історичних знань. Поглиблене вивчення цього аспекту є важливим для повноцінної реконструкції біографії вченого.

Упродовж 1950–1960-х рр. А. О. Введенський неодноразово звертатиметься до теми викладання історії у вищій та середній школі, ставши упорядником рекомендацій щодо проведення лекційних, семінарських, практичних (лабораторних) та інших видів аудиторних занять [9–10]. Сутність методичних настанов професора зводиться до визнання особливої ролі гуманітарних дисциплін, зокрема історії, в ідейно-патріотичному вихованні молоді, самостійне здобування знань якої відбувається винятково на «прогресивних марксистсько-лєнінських методологічних засадах».

Подібного змісту є й методичний збірник *«Предмет, метод, завдання історичної науки»* (1962), написаний у співавторстві з Л. Г. Мельником, складовими якого є розділи «Предмет історичної науки», «Метод історичної науки» (підрозділи «Історичний матеріалізм – теоретична і методологічна основа науки історії», «Партійність в історичній науці», «Критика сучасної буржуазної методології історії») та «Завдання науки історії» [11]. Досить очікувано виглядають зауваги про «вищий рівень розвитку нашої історичної науки порівняно з буржуазною історіографією», що аргументується умовами еволюції радянської науки при соціалізмі, який «незрівнянно більше, порівняно з капіталістичним, сприяє піднесенню і розквіту суспільних наук, зокрема, науки історії» [11, с. 3]. Адресуючи посібник першочергово студентам-заочникам, А. О. Введенський і Л. Г. Мельник переслідують мету подати «єдине, цільне поняття про історію, її предмет, методи і завдання» [11, с. 3], що пояснює структуру видання.

Сприймаючи історію наукою, що за допомогою достовірних джерел у хронологічній послідовності вивчає «поступальний процес розвитку людського суспільства в усій його конкретності й різноманітності на основі загальних об'єктивних законів історичного матеріалізму», та заперечуючи західноєвропейські (зокрема, школи «Анналів») й дореволюційні

російські методики ведення дослідження, автори пропагують матеріалістичне розуміння історії, засноване на марксизмі [11, с. 8]. Саме тому на сторінках посібника чільне місце займають роз'яснення сутності «класової боротьби» як рушійної сили прогресу; доведення справедливості формаційного підходу як основного шляху еволюції суспільства й держави; роздуми про роль особи і народу в історії, об'єктивну істину й можливості пізнання, а «фаворитами» цитування при цьому є твори К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна. Раціонально виваженими є історіографічні зауваги А. О. Введенського та Л. Г. Мельника про «укорінення» марксизму в радянській історичній науці та об'єктивно сильні й слабкі сторони будь-якої методи. Попри відчутну упередженість, вмотивовану відкритим виступом проти т. зв. «антирадянщини», фальсифікувань у науці, відмовити авторам посібника в доступному викладі основ матеріалістичного розуміння історії не можна. Безперечно, такого зразка видання відіграли важливу роль у зміцненні позицій впливу офіційної ідеології на науковий і суспільний світогляд студентів-істориків.

Проте найвідомішими навчальними проектами Андрія Олександровича указанного проміжку часу стали колективний та одноосібний посібники 1963 р. – «Допоміжні історичні дисципліни: короткий курс» і «Лекції по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)» [4, 7]. Науково-педагогічний досвід, сформований під впливом багаторічного викладання у вишівських стінах, значною мірою детерміновано ідеологічними умовностями та дослідами студіями, трансформувався у великий і малий наратив про дипломатику та хронологію.

Якщо «Лекції по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)» сприймаються зібранням опублікованих у 1920–1950-х рр. та пізніше доповнених і перероблених автором розвідок, то розділи в «Допоміжних історичних дисциплінах» – стислими довідками про об'єктно-предметну сферу, спеціальну термінологію, методи й методологію, історіографічну, джерельну бази історичних знань, міждисциплінарні зв'язки. Прагнучи допомогти дипломатиці розвиватися як царині наукового пошуку й навчальній дисципліні, Введенський «вписує» відмінності власного бачення змісту в дисциплінарну ідентичність. Присвячені дипломатиці шпальти в обох виданнях відчутно перегукуються, а відмінності між ним зводяться до різної міри узагальнень і конкретизації знань. Щодо невеличкого розділу «Хронологія» в «Допоміжних історичних дисциплінах», то його зміст, як зазначалося вище, сприймається віддзеркаленням основних галузевих положень у стислій формі. Через відсутність обов'язкових елементів, характерних для навчального видання, наприклад, питань для самоконтролю чи завдань для самостійної роботи, назвати їх такими можна лише умовно. Проте наявність в обох випадках грифу допуску Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР для студентів історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів підтверджують їх статус, незважаючи на ґрунтовну й справедливую критику колег.

Підсумовуючи навчально-педагогічні здобутки А. О. Введенського, відзначимо постійний інтерес професора до методичного забезпечення викладання історії в середній та вищій школі, активну участь у розробленні й експертизі навчальних планів і програм, у підготовці та атестації науково-педагогічних кадрів на рівні кафедр, науково-методичної, вченої рад, науково-методичного кабінету заочної освіти Київського університету, відділу методики викладання історії, колегіальних органів УНДП тощо.

Найбільшим педагогічним досягненням Андрія Олександровича, крім яскравих колоритних лекцій і семінарів в університетській аудиторії, стали представлені нами посібники. Між «Рабочей книгой по истории» і пізнішими зразками навчально-методичної літератури криється величезна якісна відмінність, що пояснюється не тільки істотною розбіжністю між суспільно-політичними умовами побутування історичної та педагогічної наук, але й метаморфозами наукового світогляду вченого. Невільність історика радянської доби від офіційної політики керівної партії і неможливість дотримуватися методологічного плюралізму викликали зубожіння форми, змісту посібників. Проте творчий доробок Введенського засвідчує винятково сумлінне ставлення професора до педагогічної справи. Студіювання авторських навчальних видань суттєво доповнює історіографічний образ дослідника й викладача історії радянської епохи.

Література

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
2. Брянцева Т. Один із корифеїв історичної науки // Професор Андрій Введенський : монографія / наук. ред. І. Н. Войцехівська. – К. : Видавн.-полігр. центр «Київський університет», 2013. – С. 102–103.
3. [Введенський А. О.] Іван Грозний : стенограма публічної лекції проф. А. О. Введенського, прочитаної 12-го березня 1945 року в залі Обл. будинку Червоної Армії в Києві. – К., 1946. – 26 с.
4. Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика). – К. : Изд-во КГУ, 1963. – 220 с.
5. Введенский А. А., Предтеченский А. В. Рабочая книга по истории. – М. ; Л. : ГИЗ, 1928. – Ч. 1. – 260 с.
6. Введенский А. А., Предтеченский А. В. Рабочая книга по истории. – М. ; Л. : ГИЗ, 1928. – Ч. 2. – 267 с.
7. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – К. : Рад. школа, 1963. – 208 с.
8. Введенський А. О. До питання про методику проведення семінарських, лабораторних занять // Праці і матеріали Наук.-метод. ради / М-во вищої освіти УРСР, Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1957. – Вип. III/IV. – С. 103–107.
9. Введенський А. О. До питання про методику читання лекцій // Праці і матеріали Наук.-метод. ради / М-во вищої освіти УРСР, Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1957. – Вип. III/IV. – С. 27–29.
10. Введенський А. О. Повышение идейного уровня преподавания истории в школе // Сталинское племя. – 1950. – май.
11. Введенський А. О., Мельник Л. Г. Предмет, метод, завдання історичної науки. – К. : Вид-во КДУ, 1962. – 58 с.
12. Вяземский Е. Е. Государственный образовательный стандарт и историческое образование в России // Новая и новейшая история. – 2011. – № 4. – С. 73–85.
13. Гуковский А. И., Трахтенберг О. М. Краткий учебник по истории развития общественных форм. – М. ; Л. , 1928. – 148 с.
14. Жаворонков Б. Н. Работа обществоведа : метод. очерки. М. ; Л. : ГИЗ, 1926. – 78 с.
15. Жаворонков Б. Н., Дзюбинский С. Н. Подвижная лаборатория по обществоведению. – М. ; Л. : Госиздат, 1925–1926.
16. Зинченко В. П. Живое знание. Психологическая педагогика : материалы к курсу лекций : учеб. пособ. для студ. вузов, обучающихся пед. спец. – Самара : Изд-во Сам. гос. пед. ун-та, 1998. – 296 с.
17. История и память : историческая культура Европы до начала нового времени / под ред. Л. П. Репиной. – М. : Кругъ, 2006. – 768 с.
18. Історія в школі / за заг. ред. А. О. Введенського. – К. : Рад. школа, 1949. – Вип. I. – 96 с.
19. Коваленский М. Н., Кривцов С., Мороховцев Е., Тарасов Н. Хрестоматия по истории классовой борьбы в России : учеб. пособ. для шк. I и II ст. – М. ; Л. : ГИЗ, 1923. – 440 с.
20. Королев Ф. Ф. Школьная система СССР в историческом освещении // Совет. педагогика. – 1957. – № 4. – С. 47–53.
21. Короткова М. Долгий путь идеи. Профильное историческое образование в России // История. – 2007. – № 6. – С. 21–35.
22. Краткий курс истории СССР : учеб. для 3 и 4 классов / под ред. проф. А. В. Шестакова ; одобрен Всесоюз. правительств. комис. – М. : Би., 1937. – 223 с., 9 вкл. л. портр. и красоч. карт.
23. Кулаков Г. В. Конституция СССР и образование съездов в схемах. – М. ; Л. : ГИЗ, 1927. – 96 с.
24. Левин М. А. Хозяйство СССР : хрестоматия. – М. ; Л., 1925. – 494 с.
25. Образы времени и исторические представления : Россия – Восток – Запад / под ред. Л. П. Репиной. – М. : Кругъ, 2010. – 962 с.
26. Петухова О. А. Историческое образование в российской школе в первые годы советской власти, 1917–1937 гг. : автореф. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Смолен. гос. пед. ин-т. – Брянск, 2004. – 24 с.
27. Письмо А. А. Введенского // Зайдель Г. С., Цвибак М. М. Классовый враг на историческом фронте. Доклады Г. Зайделя и М. Цвибака о Тарле и Платонове и их школах и прения на объединенном заседании Ин-та истории при ЛОКА и Ленингр. отд-ния О-ва историков-

- марксистов / Г. Зайдель, М. Цвибак ; Ленингр. отд-ние Ком. акад. Ин-т истории и О-во историков-марксистов. – М. ; Л. : ОГИЗ Гос. соц.-экон. изд-во, 1931. – С. 231–233.
28. Покровский М. Н. Русская история в самом сжатом очерке : учеб. пособ. для шк. I и II ст. В 2-х ч. – М. ; Л. : ГИЗ, 1923. – Ч. 1. – С. 251 с. ; 1926. – Ч. 2. – 360 с.
29. Професор Андрій Введенський : монографія / наук. ред. І. Н. Войцехівська. – К. : Видавн.-полігр. центр «Київський університет», 2013. – 176 с.
30. Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание в прошлом : теория и история. – С.-Пб., 2003–2006. – Т. 1–2.
31. Сергеев В. С. История Европы XIX–XX вв. : учеб. пособ. для шк. I и II ст. – М. ; Л. : ГИЗ, 1926. – Ч. 1. – 395 с. ; 1927. – Ч. 2. – 375 с.
32. Тишков В. А. Новая историческая культура. – М. : Изд-во МГОУ, 2011. – 60 с.
33. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира : пер. с фран. – М. : Высш. шк., 1992. – 351 с.
34. Levi-Strauss C. La pensee sauvage. – Paris, 1962.
35. Державний архів міста Києва.
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

УДК 929:[069:55]:378,4 (477.54)

С. В. Лобенко

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

О. В. ГУРОВ І ГЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Стаття присвячена діяльності видатного геолога, професора Харківського університету О. В. Гурова, який впродовж свого життя працював на благо науки та університету. Одним із багатьох його досягнень в музейній справі було впорядкування, систематизація та розширення за рахунок власних досліджень і відкриттів геологічної колекції Харківського імператорського університету. Саме О. В. Гуров перетворив її в музей геології в повному розумінні цього слова. Від початку свого існування музей не лише відповідав європейському рівню геологічної і музейної науки того часу, а й став вагомим надбанням як для національної, так і для міжнародної спільноти.

Ключові слова: О. В. Гуров, Харківський університет, геологічне зібрання.

Статья посвящена деятельности выдающегося геолога, профессора Харьковского университета А. В. Гурова, который на протяжении своей жизни работал на благо науки и университета. Одним из многих его достижений в музейном деле было упорядочение, систематизация и расширение за счет собственных исследований и открытий геологической коллекции Харьковского императорского университета. Именно А. В. Гуров превратил ее в музей геологии в полном смысле этого слова. С начала своего существования музей не только отвечал европейскому уровню геологической и музейной науки того времени, но и стал весомым достоянием как для национального, так и для международного сообщества.

Ключевые слова: А. В. Гуров, Харьковский университет, геологическое собрание.

The article is devoted work of the famous geologist, Professor of Kharkov University A. V. Gurov, who throughout his life worked for the benefit of science and the university. One of his many accomplishments in the museum has been organizing, systematizing and expanding from its own research and discoveries geological collection Kharkiv Imperial University. This A. V. Gurov turned it into a museum of geology in the full sense of the word. Since the beginning of its existence, the museum not only meet European standards geological museum and science of the time, but has become an important asset for both the national and international community.

Key words: A. V. Gurov, Kharkiv University, geological collection.

Гордістю Харківського класичного університету є його музеї. Сьогодні в університеті склався музейний комплекс, загальний фонд колекцій якого наближається до 0,5 млн. одиниць зберігання¹. Серед музейних зібрань гідне місце посідають геологічні артефакти. На сьогоднішній день ця колекція досягає 25 тисяч одиниць зберігання*. Це зібрання бере початок ще з XIX століття, і до його кінця ми вже можемо говорити про геологічний музей у повному розумінні цього слова.

Серед тих, хто зробив особливо значний внесок у справу збирання геологічних матеріалів, їх систематизації й опису, а також популяризації, був видатний геолог, випускник Харківського університету 1867 року Олександр Васильович Гуров (1843–1921) [13]. Сучасні фахівці по праву

¹ До комплексу входять: Музей природи, Музей історії університету, Музей астрономії, галерея імені Г. Семирадського, Музей археології, ЕрміловЦентр.

* Див.: Музей природи. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х.: Золоті Сторінки, 2007. – С. 12 та ін.

вважають його одним із засновників Харківської геологічної школи [14].

Науковому співтовариству О. В. Гуров відомий як видатний геолог широкого профілю, який зробив значний внесок у галузь своєї науки. Яскравим прикладом є присвячена йому окрема стаття в авторитетному діаспорному виданні «Енциклопедія українознавства» [15].

Із довідкових видань відомо, що він закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету і був залишений в університеті для підготовки до професорського звання з геології і мінералогії. Протягом двох років О. В. Гуров перебував у відрядженні за кордоном, де працював у музеях і лабораторіях університетів Парижа і Лондона, щоб набути більш глибокі знання з геології, петрографії й палеонтології. Після повернення в Україну він зайнявся фундаментальними дослідженнями широкого спектру геологічних наук, зробив численні геологічні подорожі та екскурсії, особливо по Донецькому кам'яновугільному басейні, Харківській і Катеринославській губерніях.

1880 р. О. В. Гуров почав викладацьку діяльність в Харківському університеті й через вісім років (1888) захистив докторську дисертацію «Геологічний опис Полтавської губернії з геологічною картою». Незабаром Олександра Васильовича затвердили професором, і він очолив кафедру геології (змінив на посаді завідувача проф. А. С. Бріо). Крім того, він читав курс мінералогії для студентів в Харківському технологічному інституті [1; 2; 10 та ін.].

Олександр Васильович Гуров – відомий представник харківської школи геологів. Його заслуги перед вітчизняною геологічною школою воістину неосяжні за своїми масштабами, адже він здійснив ґрунтовне дослідження Харківщини, Донецько-Придніпровського району, вивчав інші регіони Російської імперії. Він належить до числа дослідників, які поклали початок фундаментальному геологічному вивченню України [11].

Незважаючи на те, що О. В. Гуров був талановитим ученим-теоретиком, що простежується по його численних наукових працях, він був і чудовим ученим-практиком, адже з його ім'ям пов'язано відкриття багатьох корисних копалин, поява перших глибинних артезіанських свердловин. Але не тільки наука і виробництво цікавили цю різнобічно розвинену особистість. Олександр Васильович був прекрасним педагогом, що виховав не одне покоління студентів, які в подальшому несли і прославляли його ім'я. Ще однією гранню його таланту було збиральництво і музейна справа. Саме цього маловивченого аспекту його діяльності ми хочемо присвятити нашу статтю.

Уже засновник університету Василь Каразін (1773–1842) жваво захоплювався геологією і географією, досліджував наземні води, цікавився геологічними знахідками. Так, наприклад, він вивчив якість води в районі річки Оріль (лівої притоки Дніпра) [1]. У 1807 році він виступив з доповіддю на зборах Московського товариства випробувачів природи з приводу виявлених ним скам'янілостей [2].

Після відкриття Харківського університету 1805 року, одним із завдань, згідно з його Статутом, було «дослідження природних багатств краю» [3]. Саме тому, вже 1807 року було створено мінералогічний кабінет – один із найстаріших в Україні і Східній Європі. Основу зборів мінералогічного музею складають дві спеціально придбані за кордоном найбільші колекції мінералів, що містять більше 5000 штуків, які, на жаль, не мали систематичного каталогу.

У перші 35 років існування музею поповнювався слабо, переважно випадковими знахідками, які надходили від приватних осіб. У цей період кабінетом завідували не мінерологи (геологи), тому вони не залишили помітний слід у становленні кабінету. Із 1825 до 1837 року кабінетом завідував проф. І. А. Криницький (1797–1838). Він перший із завідувачів упорядкував цей кабінет, описав близько 6000 штуків, розташував мінерали за системою Вернера¹: 1. Каміні і землі; 2. Солі; 3. Горючі тіла; 4. Метали. І. А. Криницький очолив також створену 1837 р. кафедру мінералогії та геогнозії [4]. Однак, кращими часами для музею стали ті, коли завідував нею відомий геолог, проф. Н. Д. Борисяк (1843–1869).

Новий, вельми плідний етап історії геологічного кабінету, який існував в університеті, було

¹ А. Г. Вернер (1750–1817) – професор Фрейбургської академії (Німеччина), автор першої в історії науки систематизації мінералів.

пов'язано з діяльністю Олександра Васильовича Гурова. Саме цей учений значно розширив кількість наявних експонатів і передав у дар університету свої особисті численні колекції. Завдячуючи його старанням, перш за все з навчальною метою, були зібрані нові колекції мінералів і конкрецій. По суті, кабінет геології став музеєм у повному розумінні цього слова*. Цьому також сприяли подорожі О. В. Гурова за кордон. На початку ХХ ст. О. В. Гуров перебував у відрядженні з метою ознайомлення з постановкою музейної справи в установах Парижа і Відня [7]. У бібліотеках Харкова збереглися унікальні видання, які він подарував колегам-ученим після цієї поїздки. У ході своїх наукових відряджень він познайомився з багатьма геологічними збірками Франції, Австро-Угорщини й інших країн, вченими і музейними працівниками. Це дозволило йому перетворити геологічний кабінет університету на справжній музей, що мав відповідати європейському рівню геологічної і музейної науки того часу [5, 6 та ін.].

Сьогодні невід'ємною частиною палеонтологічних і інших зібрань відділу геології Музею природи є монографічні колекції відомих геологів, які не втратили своєї актуальності понині. Це, наприклад, не тільки колекція девонських морських відкладень Європи, фауни Келецько-Сандомирського кряжу Польщі, професора Д. Н. Соболева (1872–1949), яку він зібрав на рубежі ХІХ–ХХ століть, а й колекції викопної кам'яновугільної флори Донбасу професора О. В. Гурова (зібрання 1893–1919 рр.), а також колекція Середньокейперської гаражовської древньої флори, що не мала собі рівних у Європі і важлива для стратиграфії не тільки Донбасу, але й інших регіонів. Слід зазначити, що в інших музеях Євразії немає такого повного набору багатих, які йдуть одна за одною пізньотріасових флор.

Експозиція залів геологічного відділу сучасного Музею природи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, яку вдосконалював О. В. Гуров і його колеги, має ряд важливих достоїнств. Їй притаманні науковість, систематичність і комплексність, наочність і оформлення експонатів на високому художньо-естетичному рівні. Її велике наукове й пізнавальне значення, обумовлене наявністю унікальних матеріалів, не викликає сумнівів. Її успішно використовують при проведенні екскурсій для краєзнавців, інших відвідувачів музею і як необхідний фактичний матеріал у навчанні студентів-геологів, географів Харківського класичного університету.

Отже, появу в стінах університету геологічного музею як такого можна вважати, починаючи з часу керівництва геологічним кабінетом фізико-математичного факультету професора О. В. Гурова¹. Цю заслугу вченого гідно оцінили сучасники і нащадки. У всіх узагальнюючих працях з історії Харківського університету згаданий цей факт². Його відзначено й в узагальнюючій праці «Харківський університет – рідному місту» [12]. Знайшов він своє відображення і в спогадах колишніх студентів і викладачів.

Сьогодні на факультеті геології, географії та туризму ХНУ імені В. Н. Каразіна відкрито меморіальну аудиторію на честь Олександра Васильовича. Загибель архіву Харківського університету в роки Другої світової війни ускладнює нам відтворення докладної історії діяльності О. В. Гурова та його студентів, спрямовану на реорганізацію геологічного кабінету і практичну роботу в ньому. Однак, і те, чим ми сьогодні володіємо, дозволяє зробити висновок про виняткову роль вченого у справі створення музею (відділу) геології при найстарішому на сході України Харківському університеті.

Література

1. Каразін В. Н. Про цілющу воду в дачах над Орільно (9 вересня 1838 р.) / В. Н. Каразін // Твори, листи і папери В. Н. Каразіна, зібрані і редактовані проф. Д. І. Багалієм. – Харків : Видання Харківського університету, 1910. – С. 467–468.
2. Каразін В. Н. Речь, произнесённая в публичном Собрании Московского общества испытателей природы 18 сентября сего года членом общества, ст. советником и кавалером В. Н. Каразиным по случаю представления несколькими окаменелостей, найденным им в окрестностях Москвы //

* У ХІХ ст. терміни «кабінет» і «музей» часто використовувалися, як синоніми.

¹ Крім систематизації та опису матеріалів геологічного кабінету, вчений виготовляв карти, моделі та ін.

² Спочатку Олександр Васильович обіймав посаду позаштатного зберігача геологічних колекцій.

- Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842). / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. – Харків : Авто-Енергія, 2005. – С. 154–156.
3. Буланкін І. Н. Стопятидесятьчя Харківського державного університету ім. А. М. Горького / І. Н. Буланкін. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1955. – 23 с.
 4. Зарицький П. В. Історія мінералогічних досліджень в Харківському університеті / П. В. Зарицький // Історія мінералогічних досліджень в Україні: Зб. науч. тр. АН УРСР. – Київ, 1991. – С. 35–44.
 5. Зарицький П. В. До 195-річчя мінералогічного музею Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / П. В. Зарицький // Матеріали IV Міжнар. симпоз. з історії мінералогії і мінерал. музеїв. Мінерал. музеї. – СПб., 2002. – С. 42–43.
 6. Логвиненко Н. В. Мінералогічний музей Харківського державного університету ім. А. М. Горького / Н. В. Логвиненко // Зап. геол. ф-ту Харк. ун-ту. – 1955. – № 12. – С. 35–43.
 7. Бокотей В. В. Формування наукової школи геологів Харківського університету (XIX – початок ХХ ст.) / В. В. Бокотей // Геол. журн. – 1994. – № 3. – С. 129–138.
 8. Багалій Д. І. Короткий нарис історії Харківського університету за перші сто років його існування (1805–1905) / Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харків : тип. Ун-ту, 1906. – 329 с.
 9. Фізико-математичний факультет Харківського університету за перші 100 років його існування (1805–1905) / Під ред. І. П. Осипова і Д. І. Багалія. – Харків : Вид. ун-ту, 1908. – 357 с.
 10. Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона: в 86 т. – Т. 18. – СПб.: Семенівська Типо-літографія, 1893. – 989 с.
 11. Тарапов І. Є. Харківський університет. Сторінки історії. Зб. актових промов на урочистих засіданнях Вченої ради. 1976–1999 / І. Є. Тарапов. – Харків : Фоліо, 1997. – С. 54 та ін.
 12. Харківський університет – рідному місту. – Харків : НМЦ «СД», 2004. – С. 79.
 13. Левченко І. Г. Гуров Олександр Васильович / І. Г. Левченко // ЕСУ. – Т. 6. – Київ : Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України Національної академії наук України, 2006. – С. 662.
 14. Викладачі геології Харківського університету. Словник-довідник / Авт.-упоряд. В. О. Соловійов, І. К. Решетов, О. Г. Кудрявцев. – Харків: Курсор, 2010. – С. 53.
 15. Гуров Олександр // Енциклопедія українознавства. Голов. ред. проф. В. Кубійовіч. Перевидання в Україні. – Т. 2. – Київ : Глобус, 1994. – С. 463.

УДК 376–056.45

О. В. Глушан

Київський національний університет культури і мистецтв

ВПЛИВ РОДИННОГО ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ С. В. БОРОДАЄВСЬКОГО

Висвітлено обставини й чинники становлення особистості українського вченого, громадського і державного діяча С. В. Бородаєвського. Дослідницьку увагу зосереджено на періоді дитинства та юності майбутнього вченого, коли було сформовано основні риси його характеру й закладено орієнтири світоглядних і громадсько-політичних поглядів. Проаналізовано вплив родинного оточення й виховання, місця народження та проживання, гімназійного й університетського середовища на формування особистісних характеристик і світогляду вченого.

Ключові слова: С. В. Бородаєвський, світогляд, родина, соціальне походження, Харківський університет.

Освещены обстоятельства и факторы становления личности украинского ученого, общественного и государственного деятеля С. В. Бородаевского. Исследовательский интерес сосредоточен на периоде детства и юности будущего ученого, когда были сформированы основные черты его характера и заложены ориентиры мировоззренческих и общественно-политических взглядов. Проанализировано влияние семейного окружения и воспитания, места рождения и проживания, гимназической и университетской среды на формирование личностных характеристик и мировоззрения ученого.

Ключевые слова: С. В. Бородаевский, мировоззрение, семья, социальное происхождение, Харьковский университет.

The circumstances and factors of the formation of the personality of the Ukrainian scientist, public and statesman S. V. Borodaevsky are covered. Research interest is focused on the period of the childhood and youth of future scientist when the main traits of his character were formed and the reference points of the world outlook and social and political views were laid. The influence of the family environment and education, the birthplaces and residing, the gymnasium and the university surrounding on formation of personal characteristics and ideology of the scientist has been analyzed.

Key words: S. V. Borodaevsky, ideology, family, social origin, Kharkiv University.

Персоналізація історичної науки, утвердження в ній гуманістичних, людиноцентристських поглядів на минуле й сучасність зумовили посиленій інтерес дослідників не лише до реконструкції перебігу професійної, громадської, наукової, творчої діяльності історичних особистостей, а й до створення багатовимірних просопографічних портретів цих діячів, що відображають їх походження, світогляд, особистісні, етно- та релігіопсихологічні характеристики, внутрішню мотивацію доленосних вчинків, сюжети приватного життя тощо.

Написання розгорнутої наукової біографії українського вченого зі світовим ім'ям, громадського й державного діяча доби Української революції 1917–1921 рр., активного члена української міжвоєнної еміграції у Чехо-Словацькій Республіці Сергія Васильовича Бородаєвського (1870–1942) теж неможливе без з'ясування витоків і чинників формування його як особистості з усіма притаманними їй індивідуальними якостями та характеристиками. У незначній за обсягом історіографії, присвяченій С. В. Бородаєвському, відсутні спеціальні дослідження з цього питання. У стислих розвідках біографічно-довідкового характеру, що з'явилися за життя та відразу після смерті діяча, подано уривчасті відомості про походження, місце народження і навчання С. В. Бородаєвського [16; 17, стлб. 622]. Таку ж загальну й поверхову інформацію про дитинство та

юність ученого зустрічаємо в працях дослідників з української діаспори, де тільки й вивчалися життєвий шлях і наукова спадщина С. В. Бородаєвського у період з 20-х до кінця 80-х років ХХ ст. [7, с. 27–28; 8, с. 114–115]. Зі здобуттям Україною незалежності триває процес поступового повернення імені вченого з вимушеного забуття: до вітчизняних енциклопедичних видань внесено біографічні довідки про нього, з'явилися роботи, присвячені різним аспектам життєдіяльності та наукового доробку вченого, опубліковані окремі документи про С. В. Бородаєвського з зарубіжних і вітчизняних центральних та місцевих архівосховищ, виданий короткий бібліографічний покажчик робіт вченого [6; 9; 11; 15]. Найвну інформацію про родинне середовище діяча збагатила публікація листа його дружини, О. А. Бородаєвської, до їхнього онука Сержа, що зберігається в особистому архіві одного з нащадків і водночас генеалoga роду – В. І. Бородаєвського [12, с. 28–32]. Водночас, питання становлення С. В. Бородаєвського як особистості, формування засадничих підвалин його світогляду не ставилося дослідниками з належним ступенем конкретності й досі залишається малодослідженим. З огляду на це, авторка має на меті з'ясувати обставини й зовнішні чинники (соціальне походження, регіон народження та проживання, родинне оточення і виховання, місця навчання) розвитку особистості С. В. Бородаєвського у дитячі та юнацькі роки, адже саме в цей період було сформовано основні риси характеру майбутнього вченого й закладено орієнтири його світоглядних і громадсько-політичних поглядів.

Згідно з записом у метричній книзі Успенської церкви м. Охтирка, С. В. Бородаєвський народився 28 серпня (охрещений – 10 жовтня) 1870 р. у м. Охтирка тогочасної Харківської губернії (нині – районний центр Сумської області) у родині титулярного радника Василя Йосиповича та Надії Василівни (у дівоцтві – Потаєвої) Бородаєвських [26, ф. 745, оп. 6, спр. 13, арк. 168зв.-169]. В автобіографії вчений зазначав, що походив «з української шляхетної родини Зеньківського повіту, на Полтавщині; між предків мав також і запорожців» [28, ф. I, од. зб. 26729, арк. 1]. Давній дворянський рід Бородаєвських-Бородаїв неодноразово згадувався єпископом Філаретом (Гумілевським) у його «Історико-статистичному описі Харківської єпархії», починаючи з ХVIII ст. [14, с. 429]. Згідно з матеріалами «Нового енциклопедичного словника» видавництва «Брокгауз-Ефрон», свій початок він веде від козацького сотника Йосипа Івановича Бородаєвського (початок ХVIII ст.) [17, стлб. 622]. За даними ж нащадків і водночас його генеалогів – Віктора Ігоровича та Андрія Вікторовича Бородаєвських – рід був започаткований ще у ХVII ст. [12, с. 24]. Його основоположники були серед перших переселенців з Правобережної України до Охтирського слобідського козацького полку в середині – другій половині ХVII ст. Серед представників роду Бородаєвських були сотники слобідських козацьких й офіцери гусарських полків (зокрема, герой Вітчизняної війни 1812 р. Йосип Йосипович Бородаєвський (1791–?), священники й викладачі, політичні та громадські діячі (меценат Олександр Іванович Бородаєвський (1844–1914), науковці (дослідниця старообрядництва Варвара Іванівна Ясевич-Бородаєвська (1859–1920), митці (поет Валеріан Валеріанович Бородаєвський (1874 (1875)–1923), художник Сергій Йосипович Бородаєвський (1839–1890). Про родичів С. В. Бородаєвського по материнській лінії відомо лише, що його дідусем був «росіянин Василь», а бабусею – «українка Єлизавета» Потаєви [29, ф. 3859, оп. 1, спр. 288, арк. 60].

Важливу роль у формуванні світогляду й громадсько-патріотичних поглядів С. В. Бородаєвського відіграло саме родинне коло. Згідно з даними «Списка дворян, внесених в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии», сім'я майбутнього вченого складалася з батька Василя Йосиповича, матері Надії Василівни та чотирьох синів – Олександра, Сергія, Євгена та Володимира [22, с. 62]. Крім синів, у родині Бородаєвських було ще три доньки, однак усі вони померли в ранньому віці [12, с. 29]. Батько, Василь Йосипович, закінчивши фізико-математичний факультет Харківського університету, протягом усього життя віддано працював на педагогічній ниві рідного краю: викладав арифметику й геометрію в Павлівському, Богодухівському, Охтирському повітових училищах, був штатним наглядачем Ізюмського, Охтирського, Острогозького, Лебединського повітових училищ, обирався головою Охтирської повітової училищної ради, призначався членом Острогозької, Коротоякської та Лебединської повітових училищних рад, виконував обов'язки директора Корочевської вчительської семінарії, займався

інспектуванням народних училищ Курської губернії [26, ф. 523, оп. 1, спр. 66, арк. 32–37]. Освічена, начитана людина, він прагнув дати гарну освіту своїм дітям, прищепити їм любов до книг і читання. Сергій Васильович згадував, як у дитинстві батько часто брав його з собою до майстерні та крамниці шкільних книг М. П. Балліна у Харкові [5, с. 319]. За даними на 1889 р., надвірний радник В. Й. Бородаєвський перебував у відставці, отримуючи «довольно значительную пенсию на должности инспектора народных училищ» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 2зв.]. З листа дружини С. В. Бородаєвського Олександри Антонівни до їхнього онука Сержа дізнаємося, що Василь Йосипович помер у віці близько 60 років внаслідок нещасного випадку: переходячи ввечері темну вулицю, він вдарився грудьми об голоблбу підводи, що йшла йому на зустріч. Це забиття й стало причиною передчасної смерті у грудні 1895 р.

Крім Василя Йосиповича, педагогікою займалися й інші члени сім'ї Бородаєвських: його брат – Іван Йосипович – був учителем арифметики і геометрії у Сумському й Охтирському повітових училищах, штатним наглядачем Лебединського повітового училища [26, ф. 523, оп. 1, спр. 66, арк. 46–47]; сестра (тітка й хрещена мати Сергія Васильовича) – Дар'я Йосипівна – наставницею Охтирського комісарівського жіночого училища [26, ф. 745, оп. 6, спр. 13, арк. 168зв.]. Тож не дивно, що педагогічну кар'єру обрали і його сини. Найстарший з них – Олександр Васильович (1865 р. н.) – наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. майже 30 років був інспектором народних училищ Харківської губернії по Лебединському повіту [26, ф. Р-715, оп. 1, спр. 561, арк. 3]. Втративши під час революційних подій 1917–1920 рр. дружину та доньку, позбавлений пенсійного забезпечення, він був змушений доживати віку в притулку для літніх людей у Лебедині [12, с. 30]. Третій син – Євген Васильович (1872 р. н.) – також певний час викладав математику в сільській народній школі, а 1901 р. вступив на службу до Міністерства фінансів, де послідовно обіймав посади ревізора інспекції та старшого контролера 3-го страхового відділення Управління державних ощадних кас [23, стлб. 263]. За часів Гетьманату П. П. Скоропадського він працював ревізором державних ощадних кас Української держави [29, ф. 1509, оп. 1, спр. 6, арк. 85]. Наймолодший син Бородаєвських – Володимир – як і його старший брат Сергій, навчався у 1-й Харківській чоловічій гімназії [27, ф. 265, оп. 1, спр. 142, арк. 8]. Однак захворівши на туберкульоз легенів, помер у віці 19 років [12, с. 31].

Бородаєвські мали родинний маєток і 127 десятин землі в Зіньківському повіті Полтавської губернії [26, ф. 523, оп. 1, спр. 66, арк. 31]. Але, очевидно, сім'я не проживала постійно в Зінькові, переїжджаючи до міст, куди отримував призначення на роботу Василь Йосипович: Охтирки, Лебедин та ін. Там С. В. Бородаєвський зростав в атмосфері народних традицій, обрядів і звичаїв, що заклали міцний фундамент любові до рідного краю, яку він зберіг протягом довгих років, проведених поза межами українських етнічних земель. Виразним свідченням любові вченого до малої батьківщини є той факт, що у 1900-х – 1910-х рр., живучи у Санкт-Петербурзі, обіймаючи високі урядові посади, своїм публіцистичним псевдонімом він обрав етнонім «Полтавець».

Релігійне виховання юнака здійснювалося в руслі православних приписів та канонів, які сповідувала вся родина. Слід зазначити, що його старший брат Олександр прийняв сан священника, однак згодом, за умов радянського режиму, був змушений «добровільно» відмовитись від нього, щоб мати хоч якимось пенсійне забезпечення [26, ф. Р-715, оп. 1, спр. 561, арк. 6]. Закладені в дитинстві релігійні переконання Сергій Васильович теж зберіг протягом усього життя: в еміграції він був парафіянином української православної парафії у Подебрадах, робив пожертви на проведення Служби Божої [30, ф. 269, оп. 1, спр. 507, арк. 2зв., 13, 19].

Як стверджувала Олександра Антонівна у згаданому вище листі, В. Й. Бородаєвський продав маєток у Зінькові та почав винаймати «большую и красивую виллу в Харькове, куда он окончателно переехал, захватив очень ценную мебель из старого имения» [12, с. 29]. Очевидно, це відбулося у другій половині 1870-х рр., принаймні, до 1878 р. – початку навчання С. В. Бородаєвського у 1-й Харківській чоловічій гімназії, де перші чотири роки він був «приходящим учеником» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 2зв.].

Варто зазначити, що наприкінці ХІХ ст. Харків, будучи центром однієї з дев'яти українських губерній, «мав цілком московське обличчя» [25, с. 305], і тільки на його «далеких окраїнах» можна

було почути українську мову, та й то нечисту. Дослідники побуту харківського суспільства у XIX ст. Д. І. Багалій та Д. П. Міллер стверджували, що «малорусская стихия среди высшего слоя харьковского общества к началу XIX-го века совсем почти исчезла» [3, с. 939]. Не були «українськими» й навчальні заклади міста (гімназії, університет): у них не викладалися українознавчі дисципліни, не використовувалася українська мова. Очевидно, що проживання та навчання в зросійщеному середовищі Харкова відіграло певну роль, проте докорінно не вплинули на формування такого компоненту особистості молодого людини, як національна самоідентифікація. Визнання підданства Російській імперії за умов відсутності власної державності, використання російської мови в спілкуванні не заважали С. В. Бородаєвському визнавати своє етнічне коріння й ідентифікувати себе як представника українського етносу.

Наприкінці XIX ст. Харківська губернія посідала одне з перших місць у Російській імперії за кількістю гімназій і прогімназій. За підрахунками Д. І. Багалія та Д. П. Міллера, на 1881 р. у самому Харкові діяло 15 середніх навчальних закладів, у тому числі 3 чоловічі гімназії [3, с. 654–655]. У 1878 р. С. В. Бородаєвський вступив до підготовчого класу 1-ї Харківської чоловічої гімназії. Такі класи були відкриті 1872 р. з метою підготовки юнаків до навчання в гімназійному закладі. Щоб вступити до них, треба було мати певний обсяг знань із Закону Божого (виразне читання напам'ять 7 молитов), російської мови (вміння правильно читати й писати) і арифметики (вміння рахувати до 1000, додавати й віднімати числа у межах 1000) [18, с. 6]. Початкову освіту майбутній вчений, очевидно, отримав вдома. Прохання про його прийняття до гімназії, у якому вказувався характер початкової освіти, не збереглося. Інших відомостей з цього питання знайти не вдалося. Однак дані аналогічних заяв інших гімназистів свідчать про досить поширену практику здобуття початкової освіти вдома [27, ф. 265, оп. 1, спр. 58].

Про гімназійні роки Сергія Васильовича, як і про його дитинство загалом, відомо небагато. Цінні відомості подає чернетка характеристики «поведения и нравственных качеств» випускників гімназії, що, згідно з таємною пропозицією Міністра народної освіти від 7 червня 1887 р. за № 200, передавалася до університету, у якому ці випускники висловили намір продовжувати навчання. 19 червня 1889 р. така характеристика С. В. Бородаєвського була надіслана ректору Харківського університету [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 63в.]. У ній повідомлялося, що навчання С. В. Бородаєвського в гімназії тривало 11 років (1878–1889), оскільки він двічі залишався на повторний рік – у підготовчому (не міг вступити до 1-го класу раніше, ніж йому виповнилося 10 років) та 4-му класах.

Перші чотири роки С. В. Бородаєвський був «приходящим учеником», а починаючи з 3-го класу, виховувався «на полном казенном содержании в пансионе» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 23в.]. Очевидно, послаблення батьківського контролю стало одним з факторів погіршення успішності та дисциплінованості хлопця. З цього приводу в характеристиці зазначалося: «Он не лишен хороших способностей, но не отличался, особенно в средних классах, надлежащим усердием и добросовестностью в занятиях, занимаясь настолько, чтобы переходить из класса в класс, и лишь благодаря усиленному труду и истинному прилежанию в VIII классе он благополучно окончил гимназический курс» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 9]. Це положення характеристики гімназиста Сергія Бородаєвського підтверджується і його оцінками. Якщо після закінчення 2-го класу середній бал С. В. Бородаєвського з російської словесності був «4», латинської мови – «4», математики – «5» [27, ф. 265, оп. 2, спр. 1, арк. 123в.], то оцінки з зазначених предметів, отримані на письмовому іспиті зрілості у 8-му класі, були такими: «російський твір» – «3», «латинське екстемпорале» – «2», «математика» – «3» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 139, арк. 13в.–2].

Загалом низька успішність, пасивність гімназистів, велика кількість відрахувань, слабка підготовка абітурієнтів – поширені негативні риси гімназійної освіти останньої чверті XIX ст. – були наслідком її реформування у 1871 р. [10, с. 92]. Затверджений 30 червня 1871 р. «Статут гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти», що з деякими змінами діяв до 1917 р., загальноосвітній характер визнавав виключно за класичним гімназійним курсом, в основу якого «положены оба древние языка; на латинский язык положено 49 ч., на греческий 36 ч., а на математику с физикой, математической географией и кратким естествоведением 37 ч. [...]

Остальным предметам отведено было очень скромное место» [3, с. 661]. Введені єдині державні навчальні програми з цих предметів були переважені теоретичним матеріалом, який майже не закріплювався практично. Часто викладання стародавніх мов зводилося до граматичних вправ та зубріння. Така освіта не відповідала соціальному замовленню, не давала практичних навичок і вмінь, носила шаблонний, схоластичний характер [2, с. 13]. Тож не дивно, що учні вже з перших класів втрачали інтерес до навчання, працюючи лише настільки, «щоб переходити з класу в клас». Найбільша кількість незадовільних оцінок припадала на латинську, російську мови та математику [10, с. 105].

У згаданій вище характеристиці зверталася увага і на матеріальну спроможність родини Бородаєвських утримувати сина в університеті. З цього приводу укладач зазначав: «Отец Бородаевского, хотя и находится в настоящее время в отставке, но, получая довольно значительную пенсию на должности инспектора народных училищ, может доставлять сыну достаточное содержание в высшем учебном заведении» [27, ф. 265, оп. 1, спр. 138, арк. 2зв., 9].

Отже, після закінчення 1-ї Харківської чоловічої гімназії у 1889 р. С. В. Бородаєвський вступив на юридичний факультет Харківського університету. Разом з медичними, юридичні факультети були найчисленнішими в другій половині XIX ст. і мали особливу популярність серед вихідців з дворянства, яких приваблювала перспектива подальшої державної служби [24, с. 145].

Роки навчання С. В. Бородаєвського в університеті (1889–1893) припали на період дії, хоча вже дещо послабленої, контрреформи вищої освіти, що впроваджувалася Статутом 1884 р. Останній значно обмежив університетську автономію, суворо регламентував навчальний процес, не надавав студентам корпоративних прав тощо. Статут 1884 р. запровадив і нову систему плати за навчання – гонорарну, за якою необхідно було внести 5 руб. за півріччя на користь університету та по 1 руб. за кожну тижневу годину на користь викладачів. Така плата, що в середньому складала 50 руб., була «большим обременением для студентов» [4, с. 258]. Ще більшим тягарем для збіднілих та середнього достатку родин, особливо в яких виховувалося декілька синів, стало її підвищення Комітетом міністрів до 100 руб. у відповідь на участь студентів у замаху на Олександра III 1 березня 1887 р. [24, с. 149].

Очевидно, матеріальне становище родини Бородаєвських у цей період погіршилося, і така плата за навчання одного з синів була для неї непомірною. Відомо, що в другому півріччі 1889/1890 н. р. від плати за навчання у 1-й Харківській чоловічій гімназії був звільнений наймолодший син Бородаєвських Володимир [27, ф. 265, оп. 1, спр. 142, арк. 4]. За даними ж на перше півріччя 1892/1893 н. р., рішенням Правління Харківського університету від плати за навчання звільнявся студент II групи юридичного факультету Сергій Бородаєвський [1, с. 7]. Варто зазначити, що надання таких пільг залежало не лише від рівня матеріального забезпечення, а й від успішності занять та поведінки студента. Тож цілком імовірно, що саме успішність студента Сергія Бородаєвського в навчанні була підставою для звільнення його від плати за навчання, адже в згаданому семестрі він був відзначений стипендією поручика Леоніда Болдирева розміром у 250 руб. [1, с. 7]. Ця стипендія надавалася студенту, який походив зі спадкових дворян українських губерній, православного віросповідання, за умови «хороших успехов, не менее 3½ баллов в среднем выводе по факультетским предметам, и одобрительного поведения» [19, с. 2–3].

Отже, під час навчання в університеті С. В. Бородаєвський виявив «добрі успіхи» в опануванні предметів, що викладалися на юридичному факультеті. Викладачами С. В. Бородаєвського в Харківському університеті були добре відомі в наукових колах професори Л. Н. Загурський (римське право), О. І. Загоровський (цивільне право), П. І. Сокальський (торгівельне право), І. М. Собестіанський (історія російського права), В. П. Даневський (міжнародне право), М. Й. Куплеваський (державне право), К. К. Гаттенбергер (поліцейське право), М. М. Алексеєнко (фінансове право), М. А. Остроумов (церковне право), Г. М. Цехановецький (політична економія), І. П. Сокальський (статистика), К. М. Ярош (енциклопедія права, історія філософії права). Це були визначні юристи того періоду, що виділялися своїми знаннями, науковими працями, активною громадською, просвітницькою, адміністративною діяльністю не лише в межах університету, але й країни загалом. Між ними та студентами встановлювалися добрі товариські відносини. Як

згадували вихованці факультету, особливу популярність серед студентів мали лекції К. К. Гаттенбергера, В. П. Даневського, Л. Є. Владімірова. Так, К. К. Гаттенбергер «читав ясно и литературно», «представлялся [...] высоким идеалистом и истинным ученым», у свою чергу, В. П. Даневський «читал с большим азартом. Бил кулаком по кафедре и прибегал к красивым и громким фразам» [25, с. 172]. Очевидно, лекції цих професорів не минули безслідно для С. В. Бородаєвського й справили помітний вплив на подальше визначення кола його наукових зацікавлень.

Самі ж нахил і здібності С. В. Бородаєвського до наукової діяльності яскраво виявилися вже під час навчання в університеті: написана ним у 1892 р. конкурсна робота на тему «Вплив станового становища особи на цивільну правоздатність» здобула премію імені Сергія Зарудного [13, с. 142–143]. На жаль, конкурсна робота Сергія Бородаєвського не збереглася, як і решта документів про його навчання в університеті, що були втрачені в роки Другої світової війни. Однак певне уявлення про твір дає відгук екстраординарного професора І. М. Собестіанського, вміщений на сторінках «Записок Харьковского Императорского Университета» [21].

Свідченням старанності й наполегливості, як і доброї успішності, С. В. Бородаєвського в опануванні університетського курсу стало присудження йому після закінчення університету диплому I ступеня [28, ф. I, од. зб. 26729, арк. 1], адже, згідно з «Правилами про проведення іспитів в Юридичній Комісії», для його здобуття вимагалось, щоб «совокупность познаний испытуемого по римскому праву, по гражданскому праву и по уголовному праву были признаны комиссией весьма удовлетворительными и, кроме того, чтобы из общего числа отметок усного испытания по крайней мере половина была «весьма удовлетворительно» [20, с. 10].

Після закінчення Харківського університету С. В. Бородаєвський протягом двох років відбував військову службу підпоручиком 16-го мінгрельського гренадерського Його Імператорської Високості Великого Князя Дмитра Костянтиновича полку, що дислокувався у м. Тифліс на Кавказі [12, с. 30]. У 1895 р., вийшовши у відставку, він почав працювати за фахом в окружному суді Тифліса. Однак уже наступного року С. В. Бородаєвський переїхав до Санкт-Петербурга, з яким пов'язаний тривалий і визначний етап його біографії.

Отже, становлення С. В. Бородаєвського як особистості відбувалося під впливом соціального походження, родинного оточення, у період навчання в гімназії та університеті. На формування характеру, світоглядних переконань і громадсько-патріотичних поглядів юнака впливали, з одного боку, родинне виховання у душі любові до народних та національних традицій, з іншого, – зросійщене середовище в гімназії, університеті й у Харкові загалом. Цим пояснюється поєднання лояльного ставлення до чинного режиму, визнання підданства Російській імперії, використання на службі й у побуті російської мови з визнанням своєї етнічної приналежності, утвердженням української національної свідомості та любові до батьківщини.

Література

1. Алфавитный список студентов и посторонних слушателей Императорского Харьковского университета за осеннее полугодие 1892 года. – Харьков, 1892. – 76 с.
2. Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. І. Бабіна. – Київ, 2000. – 20 с.
3. Багале́й Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665-го по 1905-й год): Ист. монограф.: В 2-х т. / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. – Т. 2. XIX-й и начало XX-го века. – Харьков, 1912. – 982 с.
4. Багале́й Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багале́й, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков, 1906. – VIII, 330, XIV с.
5. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага, 1925. – 438, 7 с.
6. Бородаєвський Сергій Васильович: Короткий біобібліографічний покажчик / Уклад.: В. М. Власенко, О. В. Глушан. – Суми : ФОП І. М. Панасенко, 2010. – 88 с.
7. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964) / Б. Винар. – Мюнхен, 1965. – 119 с.
8. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.

9. Власенко В. М. Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С. В. Бородаєвського) / В. М. Власенко, В. В. Власенко // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – Вип. I. – С. 11–22.
10. Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века / Ш. И. Ганелин. – 2-е испр. и доп. изд. – Москва, 1954. – 304 с.
11. Глушан О. В. С. В. Бородаєвський: документи до біографії / О. В. Глушан // Пам'ятки: археографічний щорічник. – 2009. – Т. 10. – С. 124–137.
12. З родини Бородаєвських / Передмова, упорядкування і примітки В. М. Власенка // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – Вип. I. – С. 23–32.
13. Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского Университета / Л. Н. Загурский. – Харьков, 1906. – 162 с.
14. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. I. Краткий обзор епархии и монастыри. – Москва : Типография В. Готье, 1852. – 4 236 с., 1 л.
15. Марочко В. І. Бородаєвський / В. І. Марочко // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – Т. I: А–В. – Київ : Наукова думка, 2003. – С. 351.
16. Миронович Д. Проф. Сергій Бородаєвський / Д. Миронович // Краківські вісті. – 1942. – 14 лютого. – С. 3.
17. Новый энциклопедический словарь / Под общ. ред. К. К. Арсеньева; издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 7: Бобровников–Брачное право. – Санкт-Петербург, [1912]. – 8 с., 976 стлб., 2 с., 9 л. илл., портр.
18. Правила для приемных, переводных и окончательных испытаний в гимназиях Харьковского учебного округа, вновь рассмотренные и утвержденные Советом при попечителе Харьковского учебного округа 24 марта 1867 года. – Харьков, 1867. – 20 с.
19. Правила стипендий и премий, существующих при Императорском Харьковском университете на счет капиталов, пожертвованных университету для этой цели разными лицами. – Харьков, 1886. – 20 с.
20. Правила, требования и программы испытаний в комиссии юридической, утвержденные г. Министром Народного Просвещения 10 декабря 1890 года. – Харьков, 1894. – 56 с.
21. Собестианский И. Разбор двух сочинений, представленных для соискания премии Заруднаго / И. Собестианский // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1893. – Кн. 2. – С. 57–63.
22. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. – Полтава, 1898. – 16 792, II с.
23. Список личного состава Министерства Финансов на 1914 год / Составлен Общей Канцелярией Министерства Финансов. – Санкт-Петербург, 1914. – XXIII, 4 с., 824 стлб., 63 с.
24. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Харків : Фоліо, 2004. – 750 с.
25. Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. – Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв та ін.; наук. ред.: С. І. Посохов. – Харків : Видавництво Сага, 2010. – 550 с.
26. Державний архів Сумської області.
27. Державний архів Харківської області.
28. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

УДК 028.8 (477)

М. А. Курушина
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЧИТАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРАКТИКИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ

У статті подано характеристику основних практик популяризації читання в сучасній Україні. Визначені головні особливості інформаційних ресурсів, присвячених сфері літератури (газети, часописи, сайти, сторінки у соціальних мережах тощо). Названі заходи, присвячені популяризації читання (наприклад, фестивалі, форуми, дискусії, премії, літні школи та майстер-класи тощо). Відзначено поєднання сучасного читання з іншими видами дозвілля та реалізація такої ідеї в просторі сучасного міста. Автор робить висновок про різноманітність практик популяризації читання за змістом і за формою.

Ключові слова: популяризація читання, газета, часопис, сайт, фестиваль, форум, літературна премія, літня школа, майстер-клас.

В статті предложена характеристика основных практик популяризации чтения в современной Украине. Обозначены главные особенности информационных ресурсов, посвященных литературе (газеты, журналы, сайты, страницы в социальных сетях и т. п.). Названы мероприятия, посвященные популяризации чтения (например, фестивали, форумы, дискуссии, мастер-классы и др.). Отмечено объединение современного чтения с другими видами досуга и реализация такой идеи в пространстве современного города. Автор делает вывод о разнообразии практик популяризации чтения по содержанию и форме.

Ключевые слова: популяризация чтения, газета, журнал, сайт, фестиваль, форум, литературная премия, летняя школа, мастер-класс.

The paper focuses on the main practices of reading in modern Ukraine. The main features of mass-media resources about literature were studied (newspaper, athenaeums, sites, social media sites etc.). The events for popularization were named (like festivals, forums, discussions, literary prizes, summer schools, workshops etc.). Integration of modern reading and other leisure services, the realization of this idea in the modern city were stressed. The author came to conclusion about variety in form and in content of the ways in popularization of reading.

Key words: popularization of reading, newspaper, athenaeum, site, festival, forum, discussion, literary prize, summer school, workshop.

Проблема читання як феномену загалом і як діяльності зокрема, безперечно, не є новою ані для світового чи українського наукового простору, ані для суспільства загалом. Щонайменше кілька наук (літературознавство, лінгвістика, філософія, соціологія, бібліотекознавство, історія, психологія) з власних позицій певної мірою причетні до розгляду цього явища. Гадаємо, читання як таке пов'язане із взаємодією автора і потенційного (інколи уявного) чи конкретного читача (читачів). Сам образ читача, його роль у літературі різного періоду ставали предметом цікавих розвідок, а часом і гострих дискусій у межах і на межі названих наук. Згадаємо лише окремі прізвища дослідників, не претендуючи на повноту списку: Р. Барт, М. Бахтін, М. Зеров, М. Зубрицька, Н. Голланд, У. Еко, П. Іванишин, В. Ізер, Ю. Лотман, Д. Овсянико-Куликовський, О. Потєбня, Дж. Принс, М. Тревіс, В. Тюпа, Г. Сивокінь, Р. Сулейман, С. Фіш, І. Франко, М. Фуко, Г. Яусс та ін. Сучасне читання часто ще й пов'язане з образом посередника, про який слушно говорить М. Зубрицька, відзначаючи роль, місце та значення посередників [3], при цьому авторка наголошує, що їхня функція є утилітарною.

Попри наявні думки щодо певної трансформації, ба навіть інколи радикальніше – фактичної втрати homo legens і перетворення її на інші типи (про дотичні до цієї теми роботи Й. Гейзінги, М. Зубрицької, Дж. Сарторі, М. Титаренко та ін.), усе ж читання не припиняє існувати, воно

й надалі лишається не тільки дозвіллевою практикою, засобом навчання, а і способом осягнення світу. Гадаємо, що різноплановість підходів до вивчення читання, його багатогранність, здатність трансформуватися і зумовлює такий надзвичайний інтерес до цього процесу в різних колах (фахових та аматорських) і нині. У зв'язку з означеним убачаємо нашу розвідку *актуальною*. Ця публікація є розширеною версією доповіді, яка була підготована до Всеукраїнської наукової конференції «Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні і прикладні аспекти», що відбулась 11 листопада 2016 року.

З-поміж великого культурного спадку родини Алчевських вагоме місце посідають, безперечно, видання, спрямовані на поширення читання народу. Власне, Христині Алчевській належала ідея створення доволі значної за обсягом «Книги взрослых» (у 3 томах, 1899–1900), що фактично була посібником для дорослих, розрахованим на три роки навчання. Не менш помітним став тритомний критико-бібліографічний показник книг для народного й дитячого читання «Что читать народу?» (1884–1906), що містив аналіз понад чотирьох тисяч видань. У перших двох томах були переважно твори російською мовою (відповідно російська та адаптована світова класика), а в третьому томі автори подали україномовну анотовану літературу. На нашу думку, сучасне популяризування читання значно розширило сферу впливу, урізноманітнилися й способи поширення літератури як такої та інформації «про літературу та навколо літератури». Це пов'язано з багатьма чинниками, з-поміж яких відзначимо головні:

- суспільний розвиток і відповідні суспільні перетворення;
- можливість контактування (зокрема й миттєвого, віртуального) – візуального за допомогою тексту, графіки, відео тощо та слухового чи обох одночасно;
- трансформація образів та ролей автора, посередника й читача, нові форми літератури і в плані змісту, і в плані організації.

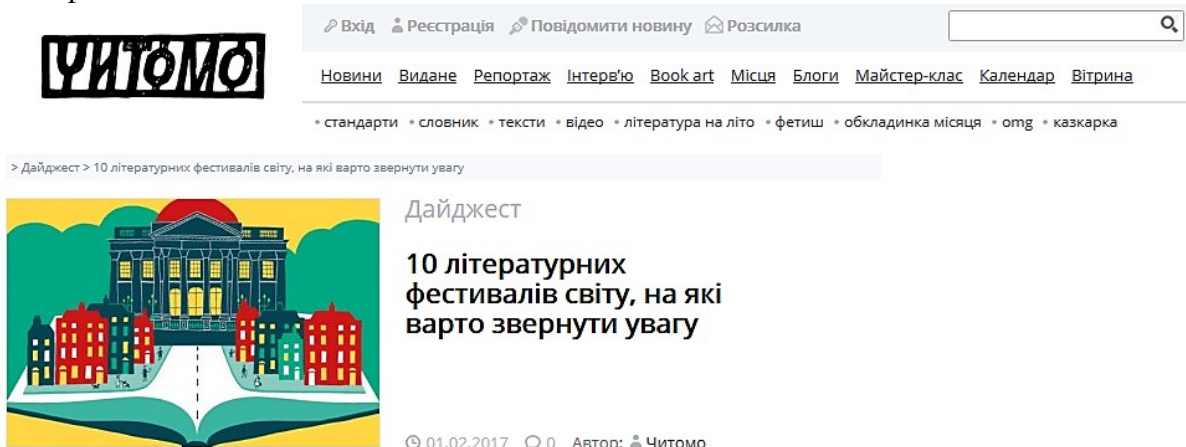
Простір сучасного автора, читача, посередників, як, зрештою, самого читання не зосереджений лише навколо реальних освітніх центрів або читалень, часописів або книгарень. Нині це різноманітні способи писання, читання і взаємодії авторів і читачів або авторів, інтерпретаторів (посередників, медіаторів) та читачів. У цій статті ми спробуємо коротко окреслити основні практики популяризації читання в сучасній Україні.

Помітний «гравець» у популяризації читання, на нашу думку, – засоби масової інформації та інтернет-ресурси, причому цікавою особливістю є не тільки наявність спеціальних видань про літературу, письменників, напрями тощо, і навіть не лише про мистецтво чи культуру загалом, а виникнення окремих рубрик у періодичних інтернет- чи друкованих виданнях або, приміром, у службах новин чи під час ранкових новинно-розважальних передач. З-поміж засобів масової інформації на увагу заслуговують доволі багато видань, сайтів та передач, різнопланових за наповненням і спрямуванням, тому згадаємо, безперечно, не всі.

Періодично звертаються до літературних (і «навкололітературних») тем або мають для цього окремі рубрики видання «Україна молода», «Дзеркало тижня», «День», «Український тиждень», «Главред», «Кореспондент», «Zbruc», «Новинарня», радіопередача «Культура» та ін. Від 20 жовтня 2016 року сайт ТСН.ua (Телевізійної служби новин) має новий розділ «Книжки» (детальніше про мету й наповнення розповідала редакторка рубрики Аліна Денисенко) [12].

Спеціалізованими можна вважати видання (та інтернет-проекти): «Березіль», «Всесвіт», «Літературна Україна», «Склянка часу *Zeitglas», «Українська літературна газета», «Кур'єр Кривбасу», «Дніпро», «Перець» (який нещодавно після перерви відновив видання), «Критика», «Простору», «ТекстOver», «ШО» (окрім інших розділів про культуру, має розділ «Шо читать»), незалежний культурологічний часопис «І», літературний журнал «Літера «Т»» (має групу в соцмережі Facebook «ЛІТЕРАТУРНЕ ОБ'ЄДНАННЯ ЖУРНАЛУ “ЛІТЕРА “Т”»), «Голоси Європи», «Нові переклади», «Скарби» та «Скарби» (Молодіжна серія), «Українська культура» (з-поміж інших рубрик має розділ «Література»), «Друг читача», «Книга.ua», «#книголав», «Knugoman», «Читомо», «Літакцент», «Буквоїд», «Центр літературної освіти», літературно-мистецький журнал «White Phoenix» (видання, яке створили 2015 року учасники ГО «Творче об'єднання письменників та художників “Кам'яний острів”»), «Нова проза» (альманах сучасної

української літератури), блог «Yakaboo.ua» тощо. Маємо зазначити, що свідомо не називаємо наукові культурологічні й літературознавчі видання, призначені переважно саме (чи фактично лише) для фахівців.

Читомо уже писало про 15 важливих книжкових ярмарків 2017 року. Пропонуємо огляд літературних фестивалів світу цього року, щоб знати, які і коли події чекають книголюбів цього року.

Сторінка сайту проекту «Читомо»¹

Сучасні засоби спілкування дають можливість ознайомитися й долучитися до місцевих ініціатив, на кшталт Літ/UA («Громадська ініціатива, яка розширює культурні сенси шахтарського міста та його околиць» [5]), сумська поетична студія «Літера», «Літературний Тернопіль» та багато інших, різноманітні гуртки (самостійні або при бібліотеках чи культурних, освітніх центрах) та локальні видання, що функціонують у населених пунктах різного масштабу.

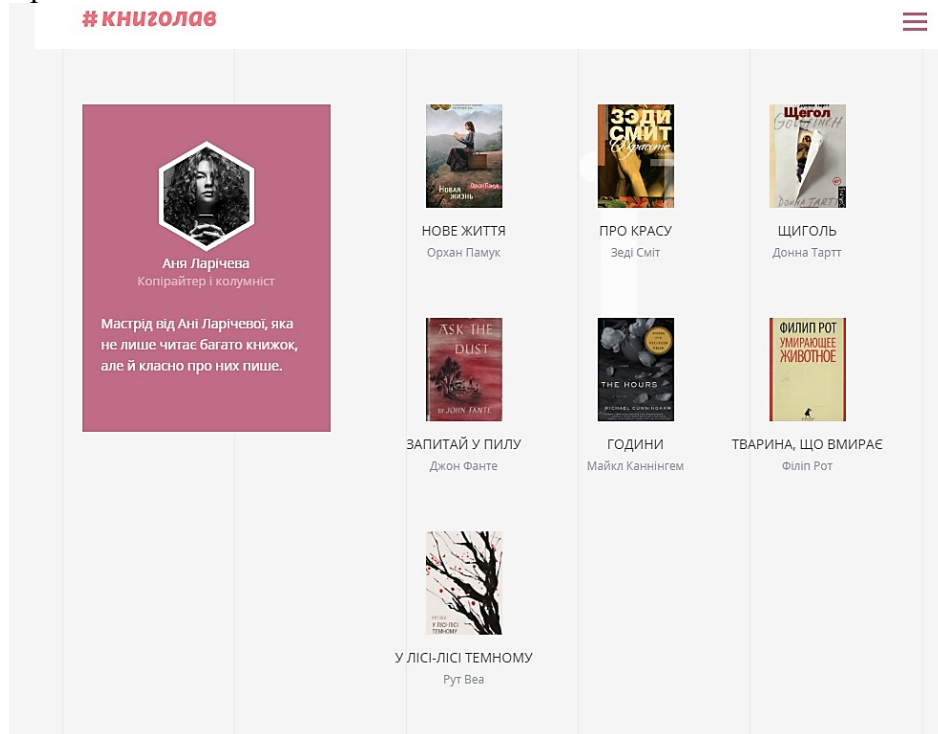
Окремо, безперечно, варто згадати періодичні видання, що містять відповідні рубрики, та проекти для поширення читання серед дітей і підлітків. З огляду на обмежений обсяг статті, не претендуватимемо на повноту списку: «Ангелятко», «Барвінок», «Джміль», «Дзвіночок», «Казковий вечір», «Крилаті», «Маленька фея та сім гномів», «Маленький розумник», «Малеча», «Малятко», «Мамине сонечко» від 2 до 5 років, «Однокласник», «Пізнайко», «Стежка», «Яблунька», «ВООКа» та ін.; «БараБука» («Проект підтримки дитячого читання «BaraBooka. Простір української дитячої книги» – перший український універсальний інформаційний ресурс про видання для дітей та юнацтва» [7]), «Ключ» (Краща Література Юним Читачам) [розуміємо бажання Авторів створити влучну назву проекту, проте дивує і прикро вражає очевидне порушення граматичних норм сучасної української літературної норми у розшифруванні – М. К.], «Казкарка».

З-поміж особливостей організації роботи періодичних видань, інтернет-проектів, радіо- чи телепередач майже завжди можна відзначити факт наявності інформаційної підтримки у вигляді сторінок у соціальних мережах, створення власних сайтів, «кнопки партнерів» на сайтах інших організацій чи видавництва. Окрім інформації про літературу (поданої за відповідними критеріями, рубриками залежно від мети, що її прагне досягти Автор(и) проекту), інколи самих текстів чи уривків, аналітичних та інформаційних оглядів, рецензій фахівців та широкого кола читачів, ресурси для дорослих часто містять постійні «колонки оглядачів (експертів) літератури», «списки для читання», так звані «мастриди». Важливою особливістю, на наш погляд, є те, що ці списки складають залежно від різних чинників (інколи дуже суб'єктивних чи ситуативних) та за різними критеріями. Деякі книжки позиціонують як «література на літо (осінь, зиму тощо)», «для саморозвитку (натхнення, мотивації, від депресії тощо)», «сучасний мейнстрим (український, європейський, світовий тощо)» чи навіть «мастриди до певної події» чи «від головного редактора (редактора колонки, експерта або «експерта», постійного читача та ін.» etc. Для дітей застосовують аналогічні способи популяризації та заохочення до читання, наприклад, газета «День» пропонує: «Книжковий вішліст: Десять дитячих книжок, які варто придбати на Книжковому Арсеналі» [14],

¹ Усі ілюстрації до тексту взяті в відкритих джерел.

а блог «Yakaboo.ua» розміщує «Найкращі дитячі книжки за вибором читачів» [15], «Читомо» представляє власну добірку книжок про птахів [13]. Це, звісно, зовсім не повний список тем, за якими створюють списки або рейтинги книжок.

Загалом дуже популярними є різноманітні «топ-10 (20, 50 тощо або відповідно із зазначенням певного року та ін.) книжок за версіями конкретного видавництва (сайту, критика, експерта, редактора, матусь/татусів/бабусь та ін., журі премій, конкурсів або за певним рейтингом (наприклад, «Рейтинг критика»). Очевидно, така строкатість свідчить передусім про багатоманітність самої літератури і в плані змісту, форми, і в плані якості. Певну роль відіграє також необхідність постійного оновлення ресурсів, що, зрештою, спричинює створення списків навіть під конкретні події чи свята.

Приклад «мастрідів» (в оригінальній версії «мастрід») від #книголав

Численні премії (державні, комерційні, масштабні й локальні) у галузі літератури, інформаційна підтримка цих премій у засобах масової інформації та інтернет-просторі також мають поживляти певною мірою інтерес до читання: Шевченківська премія, щорічна премія Президента України «Українська книжка року», «Книга року ВВС» (у рамках премії організатори оголошували конкурс читацьких рецензій), Премія Міжнародної фундації Антоновичів, премія «Найкраща книга Форуму-2016», «Ukrainian Best Book Award», Премія імені Юрія Шевельова, Міжнародна премія за найкращі твори молодих українських літераторів «Гранослов», премія видавництва «Смолоскип» (це, звичайно, не єдине видавництво, що має власну премію), премії окремих письменників (так звані іменні), зокрема В. Шевчука, В. Рутківського та інші премії, не менш цікаві й значущі. Як правило, організатори створюють кілька номінацій, що можуть задовільнити різні типи читачів. Певному впливу на формування ринку та читацьких вподобань, а також для створення має, очевидно, сприяти антипремія «Золота булька», яку присуджує «ЛітАкцент». Цікавим при цьому є той факт, що, приміром 2016 року антипремію ЛітАкцент присудив Т. Малярчук за роман «Забуття», який одночасно здобув іншу премію «Книга року ВВС-2016». Роздуми про це у «Незаперечні переваги непозбувної бентеги. Тетяна Трофименко про літпроцес» [11]. Один із поглядів на сучасні українські літпремії і ситуацію довкола них, зокрема, висловлений у статті «Книжкове дно» на сайті проекту «Друг читача» [4]. Список світових літературних антипремій значно солідніший.

Певною мірою класичним і давнім способом популяризації, окрім оглядів, анотування й рецензування книжок, є видання антологій та хрестоматій. Зручна форма, гарна добірка творів цілком можуть спонукати до читання.

Слід відзначити, що бібліотеки, музеї та книгарні є не просто колекціями книг для збереження чи продажу. Сьогодні це простір активної взаємодії авторів, читачів, видавців і критиків. Численні презентації, конференції, круглі столи, зустрічі з культурними діячами, літературні вечори, квести та інші акції проводять на базі цих установ та за участі їхніх працівників. Так, наприклад, у Харківському літмузеї постійно відбуваються різноманітні заходи популярного та наукового спрямування, наприкінці листопада й упродовж грудня у Львові в 25 публічних бібліотеках міста проходили зустрічі відомих українських письменників з читачами пенсійного віку – «Літературні вечорниці для пенсіонерів» («Це ініціатива у межах благодійної акції «Третій вік: задоволення від читання», яку організовує ГО «Форум видавців»») [6]. Добрим знаком є поєднання зусиль різних освітніх і культурних організацій для творення спільних проектів.

АНДРЕЙ ХАДАНОВИЧ,
СЕРГІЙ ЖАДАН

**УКРАЇНА — БІЛОРУСЬ:
КУЛЬТУРА МІЖ ДИКТАУРОЮ
ТА ВІЙНОЮ**

26.01 о 19⁰⁰
СПАЛАХ, вул. Дівоча, 6

**ПІСНІ ЛЮБОВІ Й НЕНАВИСТІ
(ВІРШІ, ПЕРЕКЛАДИ, ПІСНІ)**

27.01 о 19⁰⁰
ART AREA ДК,
вул. Чернишевська, 13

ВХІД НА ОБИДВА ЗАХОДИ ВІЛЬНИЙ

За ініціативи Сергія Жадана
та підтримки
Ярослава Маркевича

П'ятий Харків
зустріч друга

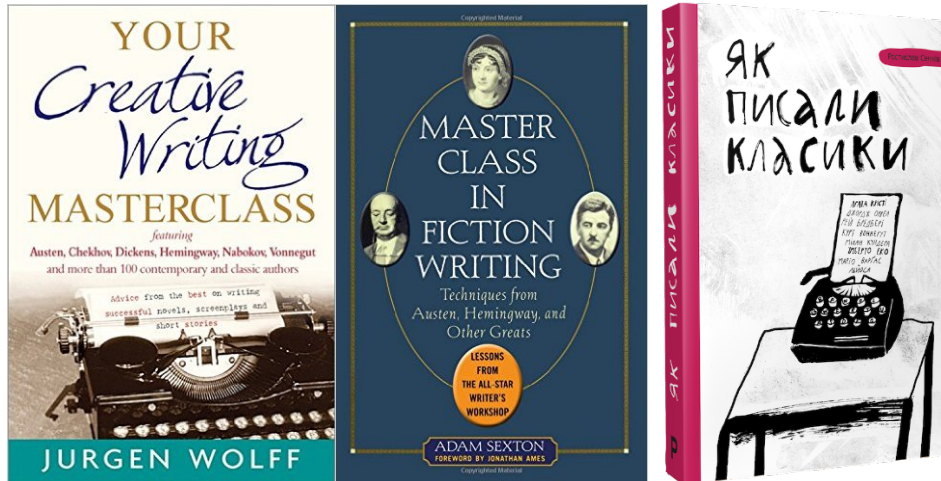
Повідомлення про спільні заходи в Харкові

*Світлина, зроблена під час благодійної акції
«Третій вік: задоволення від читання», Львів*

Окремим способом заохочення до читання є проведення літературних літніх (зимових) шкіл, майстер-класів, курсів лекцій письменницької майстерності. Гадаємо, що дуже показовими тут є традиційні літературні школи в Карпатах, що ініціює Центр літературної освіти. Курси й школи є також для молодшого покоління. Синтетичним жанром виступають у такому контексті книжки на кшталт порад, інструкцій про те, як писати власні твори, виробляти стиль, формувати сюжет та под. Прикладом українського путівника для авторів є робота Р. Семківа «Як писали класики», 2016 (книжка та курс лекцій). Очевидно, що такий підхід не новий, серію схожих книжок створювали і раніше Ю. Вольф (найпопулярніші «Your Writing Coach: From Concept to Character,

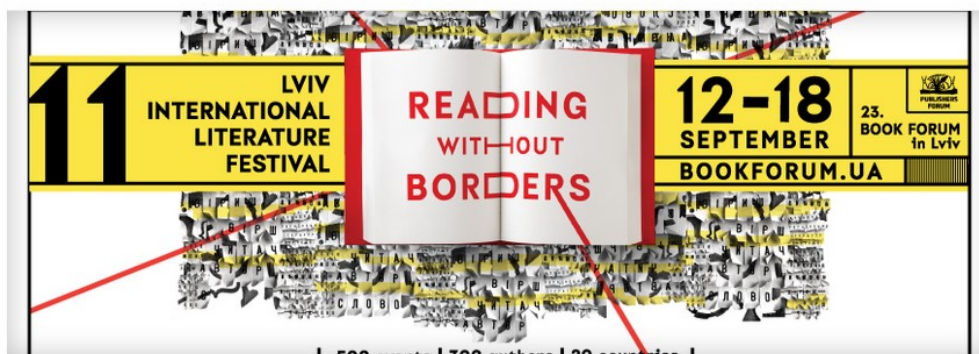
from Pitch to Publication – Everything You Need to Know About Writing Novels, Non-fiction, New Media, Scripts and Short Stories», 2007; «Your Creative Writing Masterclass: Featuring Austen, Chekhov, Dickens, Hemingway, Nabokov, Vonnegut, and more than 100 contemporary and classic ... novels, screenplays and short stories», 2012); А. Секстон («Master Class in Fiction Writing: Techniques from Austen, Hemingway, and Other Greats», 2006), Н. Лукеман («The Plot Thickens: 8 Ways to Bring Fiction to Life», 2003) та багато інших.

Обкладинки деяких «книжок-інструкцій» для авторів

Останні десять років популярності набули книжкові ярмарки, а ще більше фестивалі та форуми: «Литаври», «Літфест», «Львівський форум видавців», «Форум видавців у Києві», «Львівський міжнародний літературний фестиваль» (щороку визначають провідну тему круглих столів, дискусій і виступів) та ін. Це непересічні й знакові події, на які чекають видавці, автори, читачі й критики, такі заходи поживляють культурне життя. Певну специфіку, що полягає не в промоції книжок, а в акцентуванні на проведенні акції, нового осмислення творчості, власних інтерпретацій мають фестивалі на кшталт «Шевченко-фест», «Гоголь-фест».

Літфест

Повідомлення на сайті Форуму видавців про подію

На сьогодні в українському просторі доволі успішно діють такі проекти, як, приміром, Міжнародна літературна корпорація MERIDIAN CZERNOWITZ, що анонсує такі напрями діяльності: Міжнародний поетичний фестиваль MERIDIAN CZERNOWITZ, книжкові проекти, Paul Celan Literaturzentrum (Літературний целанівський центр).

Відносно новими тенденціями популяризації читання вважаємо спроби поєднання ресторації та культурного життя, як правило, великого міста. Як приклад згадаємо кав'ярні-книгарні в Миколаєві («Кав'ярня-книгарня»), Чернігові («Інтермеццо»), Одесі («Книгарня-кав'ярня»), Києві (інді-книгарня «Хармс»), «Наш Формат», «Довженко. Книга. Кава. Кіно», «Моя книжкова полиця», «Літпаб Крапка Кома»), Чернівцях (культурно-мистецький центр «Українська книга» + «Literatur Cafe»). Детальніше

про такі заклади можна прочитати на сайті «Читомо». Окрім послуг з доставки літератури від самих видавництв за ціною виробника, виникає новий сервіс: в інтернеті створюють сайти – служби доставки літератури, наприклад Book Vox [1]. З'являються нові проекти, що поєднують різні види мистецтва, як-от «ЛітМетр» (відеопроєкт для письменників задля промоції їхньої творчості). Певною мірою в містах намагалися розвинути вільний обмін книжками, або «буккросинг», і на базі бібліотек, і в самому просторі міста, проте було би перебільшенням говорити про успіх такої акції. Спробою викликати інтерес до читання у містян можна вважати «книжковий трамвай» у Харкові з нагоди нагородження переможців конкурсу «Книжковий зорепад». Нещодавно в Києві на Контрактовій площі за прикладом інших країн з'явився «букомат».

Отже, як бачимо, практики популяризації читання в сучасній Україні доволі різноманітні як за змістом, так і за формою. Це і традиційні: зустрічі, ярмарки, видання каталогів, антологій, хрестоматій, часописів, газет, альманахів тощо. І новіші, що поєднують театральне мистецтво, кіно, музику, живопис, загалом сучасне місто, простір та літературу, авторів, видавців, критиків, читачів. Способи залучення читачів сьогодні надзвичайно гнучкі в культурному плані і певною мірою пристосовані до темпу життя сучасної людини.

Література

1. Book Vox. Головна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bookvox.kiev.ua/>.
2. Зубрицька М. Номо legends: читання як соціокультурний феномен / Марія Зубрицька. – Львів : Літопис, 2004. – 352 с.
3. Зубрицька М. Читач як теоретична категорія в культурологічному дискурсі ХХ сторіччя / Марія Зубрицька // Вісник Львівського університету. – Серія Журналістика, 2007. – Вип. 31. – С. 166–173.
4. Книжкове дно // «Друг читача» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsiknygy.net.ua/neformat/9570/>.
5. Літ/UA. Сторінка у соцмережі Facebook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/lit.UA.Chervonograd/?ref=ts&fref=ts>.
6. Літературні вечорниці для пенсіонерів // Форум видавців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bookforum.ua/literaturni-vechornytsi-de-koly-pysmennyky-zustrinutsya-z-chytachamy/>.
7. Проект підтримки дитячого читання «BaraBooka. Простір української дитячої книги» – перший український універсальний інформаційний ресурс про видання для дітей та юнацтва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.barabooka.com.ua>.
8. Романцова Б. Літературні антипремії за кордоном / Богдана Романцова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2017/02/02/aby-knyzhka-literaturni-antypremiji-za-kordonom/>.
9. Семків Р. Як писали класики / Ростислав Семків – К.: Rabulum, 2016. – 240 с.
10. Сивокінь Г. М. Одвічний діалог: українська література і її читач від давнини до сьогодні / Г. М. Сивокінь. – Київ : Дніпро, 1984. – 255 с.
11. Трофименко Т. Незаперечні переваги непозбувної бентеги. Тетяна Трофименко про літпроцес / Тетяна Трофименко // Новинарня. 02/02/2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynarnia.com/2017/02/02/tetiana-trofymenko-nezaperechni-perevagi-nepozbuvnoyi-bentegi/>.
12. ТСН.ua запусив розділ «Книжки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/chitay-z-tsn-ua-sayt-zapustiv-rozdil-knizhki-789565.html>.
13. Голуб із хот-догом і пінгвін на ковзанах. Блоги // «Читомо» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chytomo.com/blogs/golub-iz-hot-dogom-i-pingvin-na-kovzanah>.
14. Книжковий вішліст: Десять дитячих книжок, які варто придбати на Книжковому Арсеналі // День [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/knizhkoviy-vishlist>.
15. Найкращі дитячі книжки за вибором читачів // Yakaboo.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.yakaboo.ua>.

УДК 821.161.2-1Рильський.08

N. F. Umantseva
V. N. Karazin Kharkiv National University**COMPLEX INDIVIDUAL AUTHOR'S POETIC DEFINITIONS
IN THE LYRICS OF M. RYLSKYI IN 1920–1930s**

У статті розглянуто особливості творення художніх означень у ліриці М. Рильського 1920–30-х років. Виокремлено та схарактеризовано різні типи епітетних словосполук, описано їх емоційно-експресивну семантику, звернуто увагу на зв'язок індивідуально-авторських новотворів із відмінними ознаками художнього мислення М. Рильського. Досліджено колористичну гаму в його поезії. Акцентовано індивідуально-авторське використання традиційних для української словесності художніх означень.

Ключові слова: поезія, поетична мова, епітет, складний епітет, семантика, мовна індивідуальність, поетичний ідіостиль.

В статье рассмотрены особенности создания художественных определений в лирике М. Рильского 1920–30-х годов. Выделены и охарактеризованы различные типы эпитетных словосочетаний, описана их эмоционально-экспрессивная семантика, обращено внимание на связь индивидуально-авторских новообразований с отличительными признаками художественного мышления М. Рильского. Исследована колористическая гамма в его поэзии. Акцентировано индивидуально-авторское использование традиционных для украинской словесности художественных определений.

Ключевые слова: поэзия, поэтический язык, эпитет, сложный эпитет, семантика, языковая индивидуальность, поэтический идиостиль.

The article deals with the peculiarities of the formation of artistic definitions in the poetry by M. Rylskiy in the 1920–1930s. Different types of epithet word combination were distinguished and characterized, its emotional and expressive semantics were described, connection between individual author's phrase and distinctive features of artistic thinking of M. Rylskiy was highlighted. The coloristic range of his poetry was analyzed. Individual author's use of traditional artistic attributes for Ukrainian philology was emphasized.

Key words: poetry, poetic language, epithet, complex epithet, semantics, language personality, poetic individual style.

Native researchers have repeatedly turned to the analysis of the works by M. Rylskiy. Keen interest of scientists to his poetry is been traced since 1920th and almost up to the present time. Features of the artistic world of the poet, poetry tools and specificity of artistic consciousness were found out in numerous works devoted to the analysis of the features of the ideological and artistic world M. Rylskiy, his artistic manner, individual style, composition of his poetic vocabulary [1; 2; 4; 5; 7; 10; 14; 16; 19].

In the history of Ukrainian literature textbook O. Doroshkevych emphasized the importance of perfect forms for revealing the lyrical emotions inherent to the works by M. Rylskiy and at the same time in line with then sociological interpretations of the literary process he expressed the critical note «regarding the cult of verbal form, which is contrary to public demands of the day, sometimes turning into a verbal versification experiments» [6, p. 301].

The contemporary and bystander of the literary process of 1920–30th V. Chaplia expresses his appreciation to the sonnet style of M. Rylskiy: «The intelligentsia searching and creating elegant forms for its «graceful» mental concepts and sensual nuances in the poetry used for it, by the way, and old and the most perfect poetic form – sonnet. Not the senior Ukrainian symbolists and modernists gave the most

perfect examples of Ukrainian sonnet, as it was in Russian poetry, but the Ukrainian poetic school, which only partly came out of the symbolism ... It is mainly M. Zerov and M. Rylskiyi» [18, p. 24].

In the monograph «The road to the Nationality. About works by Maksym Rylskiyi and Mykola Bazhan». Smulson considers steps of the ideological and artistic evolution of the poet, analyzes the persistent poetry searches of the young artist of the word, explores the painful process of his ideological and artistic development [16, p. 6–50]. In 1955, in dissertation «Lexis of the poetry by M. Rylskiyi» Davydova O. G. makes one of the first attempts, after comprehensive analysis of components of the poetic vocabulary of M. Rylskiyi, to identify the main thematic groups of poetic vocabulary, to describe its synonymous richness of [5, p. 21].

Bilodid O. in the monograph «Poetic language of M. Rylskiyi...» analyzed the main components of poetic language of M. Rylskiyi: aphoristic character of phrases, reminiscence, tools of intimization, rhythm-melodics, epithetics, etc [1, p. 258].

Important features of poetic word usage by M. Rylskiyi (literature sources of single words-images, connection with synonymy by T. G. Shevchenko were revealed in the monograph by G. Kolesnyk «Winged, wise, passionate word...» [11, p. 223].

One of the leading researchers of M. Rylskiyi's works L. Novychenko gave generalized characteristic of his poetry, who tracing the main stages of the spiritual and artistic evolution of M. Rylskiyi, thoroughly revealing the characteristic features of his poetic speech, said: «His poetry was almost always marked by precious fullness of expression of different facets and aspects of the spiritual life of the individual. He remained a lyric poet from needled with sunbeams poem in honor of the girl-Summer in the book «On the white islands» to the series «Secrets of autumn leaves» in the latest collection – «Winter notes». «Emotions» and «rational» heart fever and philosophical heaviness surprisingly harmoniously aligned with time in his works» [12, p. 6]. Observations of the researcher on stem, worldview weighty poetic images are especially noteworthy [12, p. 270].

Opinion of Ermolenko C. Y., at least theoretically, is valuable for the analysis of poetic vocabulary of M. Rylskiyi. This opinion is about the interaction of various factors in the formation of poetic images of M. Rylskiyi, whose works «is inherent in the organic unity of writing literature Ukrainian literary language of the pre-October period, with the new (poetic) word...» [7, p. 168].

L. Stavyt'ska considers certain poetic images of M. Rylskiyi, especially in the context of the problem of the aesthetics of spoken word in the Ukrainian literature in 1920–30th. The researcher rightly points to the aesthetic significance and genesis of symbolic images of M. Rylskiyi [17, p. 48].

Even this brief analysis of works dedicated to the works of M. Rylskiyi, as well as studies that, among other things, the researchers involve issues of language, literary genre forms, the specifics of the ideological and artistic world of the artist, shows the special attention of the scientists to the multi-faceted, artistic weighty poetry by M. Rylskiyi. The characteristic sign of modern Ukrainian philology is a rethinking of many well-established problems of poetic language, attention of researchers to issues previously banned or suppressed. It is not surprising that modern Ukrainian researchers, developing new topical issues of linguistics and literature, repeatedly refer to the creative heritage of M. Rylskiyi, his poetic language, philosophy and etc.

In spite of the considerable attention of linguists and literary to the poetic heritage of M. Rylskiyi many aspects remain unexplored, especially those that relate to the poetic word formation and use of the symbolic images for the national culture.

In the context of modern search paradigms it seems to be important to consider the author's new formations and individually-author's use of stable images not only as indicators of M. Rylskiyi's idialect, but also in general the consciousness and artistic thinking of the master. Accent of the elusiveness, the variability of the world, the presence of different halftones and overtones that characterize its content, is a sign. Of a defining characteristic of the aesthetic image of M. Rylskiyi's reality. It concerns not only the depicted reality, but also the method of its author's reflection, modus of being of the lyrical hero. New words with component *semi-*, *half-*, which considered by researchers primarily as prefixoid, perhaps are the best poetical means for expressing artistic and aesthetic settings of the poet are.

Here are some examples of complex poetic lexemes of *semi-*, *half-*: semiconscious: «Awaking in the

soul familiar lies, and semiconscious and familiar and sweet horror» («Evening comes as blue river»); half-open: «And your lips, your lips are half-open, I met with reverence, as a holy thing» («To my Leonor»); half-forgotten: «and again – with joy and sadness – to meet all that dreamed in half-forgotten dream» («How It is sweet in the midnight silence»); semi-poisoned: «Those, who has semi-poisoned hearts/ dreamed in the slumber, in the dream» («Apple ripens and falls»); semi-asleep: «Here is piano with a warm soul/ Stands and waits for the touch of white hands, which awakes his semi-asleep sound» («It is raining outside, the cold wind blows»); half-enamoured: «and cute and crafty voice / of half-enamoured children («It blows and smells of voice»); semi-sleepy: «Pike rushes somewhere, and spike sedge can not calm down» («I dreamed»); semi-womanlike: «Above greeting of my semi-womanlike sensitive desires and soul mate» («I don't want to show, I want to hide»).

Word formation elements *semi-*, *half-* engaging in not quite usual word building relationships, creating new, original, semantically and emotionally expressive word combinations: *semi-hope*, *semi-moorage*, *semi-heart*, *semi-ballad*, *semi-opportunity*[4, p. 106]. The poet has started the tendency of poetic word usage, which later becomes the leading in Ukrainian poetry, and more specifically in some idiostyles. Poetic works by M. Rylskyi contain elements of artistic and imaginative reflection of individual experiences a young poet, which, in addition to plastic-defined artistic pictures contain moving «undetermined» images fixing imperceptible shades of feeling, his transient state.

Poetry nominations of «colours» components belong to the second type of individual author's word formations, used in the early poetry M. Rylskyi. In our opinion, there are two groups among the epithets, which included the names denoting «colour». The first group consists of the original poetry with semantics of color: clear blue: «I will fly with nymphs on their clear blue wings» («When the pink evening flies up on the earth»); pink and white: «All the snow seems to be pink, – that is how your pink and white hands look like» («Fragment»); prosy gentle: «Everything will be covered with clear shining – that is how your prosy gentle eyes looks like» («Fragment»); pink and blue: «Rays melt into pink and blue mist, and shadow»; snow-white: «Her hair, those snow-white hands» («I would sing ...»); silver-blue: «pink, gold, red, colors, silver-blue air...» («Autumn-painter with dark palette»); blue-green, pale gold: «I envy you, frosty peace of mind! A pale golden moon shines in the blue-green the sky» («I envy your...»); violet: «We were walking through the violet fog in a strange city» («Black roses»); clear gold: «Quiet carriages in clear gold decoration sailed» («Black roses»); milky blue: «I give myself to a free variable, I loved – milky blue fields» («Milky blue sketches of the fields»); clear yellow: «Clear yellow graves stand» («Red wine»); blue-white: «Sweet world! Blue-white scope» («Sweet World»).

Range of colors, which M. Rylskyi uses creating complex epithets indicates that the basis of the colour nominations is made of poetic images, rooted in literature of Western Europe, especially in the dictionary of Western European romantics. For example, special functional-semantic meaning of the lexem *pink* is observed exactly in poetry vocabulary of the romantics. «Western European romanticism, – V. Zhyrmunskyi says Western European Romanticism for the first time essentially justifies the individual point of view and individual use of the word: the poet saw pink sea instead of traditional blue sea», field (we continue) – milky blue, the poet saw pink and blue mist, hands – pink and white. Such use of word can be explained not only by the features of the individual style of the author, but also (perhaps mostly) by the change, the development of principles of the versification, specifics of the interaction of the individual and the collective, non-traditional and traditional. It is an individual principle that «justifies» a fundamental change of the point of view on the traditional image. In this regard, L. Savchenko and M. Filon note: At the end an uncharacteristic for traditional poetry, special interaction between the external observation and internal sense, stands after such point of view, it is laid as a basis for the forming shapes of the new lyrics. For this lyrics, the external appearance was not the subject of the image, but the way of expression: in the logic of the poetic reality image is transformed into a symbol, a hint is transformed into the inner» [14, p. 245–246].

The second group of complex epithets with the semantics of colour consists of the words, formed by the combination of adjective and noun stems: light-winged: «As black waves make a noise and roar and angrily throw the little boat ...Light-winged gulls are silent» («My boat»); softly ringing: Silver-blue air. Gentle autumn softly ringing songs! («Autumn-painter»); clear starry «Ballads have ripened and dreams

have frozen as clear starry glass of autumn waters glass» («The autumn garden»); white foam «He is going out to his autumn garden where white foam asters is flourishing» («At the edge of the forest»); clear-eyed «Clear-eyed space is turning blue over him and virgin crystal of the silence» («At the edge of the forest»); gold-maned «Gold-maned horses are rushing to the distant beauty» («White snow, red wine»); light-winged: You were loved before: not for the golden hair and not for the light-winged hands («M. N.») white-winged «Goodbye, white-winged love and night sadness, and shine of the days!» («Finale»); white-handed «No, you are not in the world, white-handed» («To my Leonora»); green-winged: «And there is a green-winged dream again in the heart of the dream – about the day of love, holiday of the purity» («I read old letters in the silence»); snow-eyed: «how many roses I would sing, how many snow-white asters, fiery chrysanthemums I would bring to you!» («Early snow has melt»); round-eyed: «Oh, what an indescribable poem in this beast round-eyed snout!» («At zoological garden»); wide-winged: «Spirit blesses wide-winged Sweet world» («Sweet world»); gold-plaited: «And heart will be tamed, as sheep and the herder, and it will flash and thunder with gold-plaited anger» («In the sacred grove»).

The vast majority of complex epithets with coloristic meaning contains definitions relating to constant epithets of Ukrainian folk poetry. Academician V. Kalashnyk writes: «Word combinations with constant epithets (folk or book origin) and traditional for Ukrainian poetry, including the post-October period, became poetically indivisible due to the wide use and partial reconsideration: wide world, wild wind, etc. Semantic transparency of such epithet structures, in particular with folk-poetry origin, mainly causes their use with folk motives [8; p. 46].

Describing the features of poetic images of words of the considered group, the opinion of the researchers should be obviously added to the armoury, according to which generally for XXth century polar effects are indicative: active development of the structural principles of poetic language – and narrowing of their scope; traditional poetic formulas thinking – and sharp repulsion of traditions; mastering elements and structural patterns of conversation speech – and repulsion of the conversational speech; intensive modeling of various characteristics of inner speech – and absence of the aim at the inner speech [13; p. 11]. Indeed, different tendencies of usage of complex epithets intertwines closely in the poetry by M. Rylskiy: epithet light-winged combined with the word gull(boat) and in its artistic and aesthetic quality is focused primarily on the direct meaning of the word, complicating with the semantic nuances due to the poetic context. Epithets clear starry (glass), clear-eyed (space), which arise as a result of metonymization of poetic images, are illustrative regarding dynamics of the usage. Epithets white foam (asters), white-winged (love), green-winged (dream), snow-eyed (chrysanthemum), wide-winged (spirit) are the elements of the epithets vocabulary of M. Rylskiy, in which the realization of the ideological, thematic and artistic-figurative concept of the poet based in particular on a metaphorical rethinking of two word-forming components of a compound word. It is important to note the following fact: if in the poetry of the second half of XXth century neolexems, arising on the basis of attributive word-combinations, are dominant and used for the characteristics of the portrait, then neolexems are often used to describe natural phenomena, abstract concepts in the poetry by M. Rylskiy in 1920–1930th.

The third type of epithet word combinations are poetic images, which emphasize, polysemously characterize the designated reality and indicate the degree of manifestation of characteristic: soft quiet: «White, lights clouds are floating gently; pours soft-quiet and harmonious charms everywhere» («On the white islands»); tender-strong: «Shining tender-strong sun weaves golden clear basting here» («Goodbuy, sufferings»). The mentioned complex epithets can be interpreted based on the distinguishing features of the types of the artistic consciousness, presented in the Ukrainian poetry of XX century. Individual author epithets, «if it is considered in the categories of the ontology of poetic consciousness, are focused not on the detached, although passed through the individual, consciousness, the ontology of reality and the reality of static truth, but on the existence of a creative personality, and as such they originally fix extensive and intensive experience of the world» [9; p. 238].

In the analyzed lyrics by M. Rylskiy epithet becomes one of the most important means of not only the characteristics of the micro-image but syntagmatic deployment of the whole context. In this regard, we call attention to these two examples: «And noise of the human, and wise books, and restlesssweet singing

of the drunk strings, and the glory, and chains – I forgot everything» («And noise of the human»); «Green shadow flashed through the soul – fresh-pure tone of the soft moss, deep backwater of the carefree, past repulsed in the future» («Green shadows»).

Thus, we can state that the poetic culture of Maksym Rylskyi, which synthesizes the national-cultural, supranational images, is particularly evident in the level of folk epithet usage, general linguistics, artistic and literary definitions, in particular the creation of the original complex poetic definitions.

Literature

1. Білодід О. К. Поетична мова М. Рильського. До 70-річчя з дня народження поета. – К.: Наукова думка, 1965. – 174 с.
2. Василенко В. Рецензія на збірку М. Рильського «Тринадцята весна». Лірика. – Кн. IV, – К.: ДДУ // Культура і побут, 1926. – № 10. – С. 3.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Герман В. Стилістичні особливості оказіональних композитів та юкстапози-тів у поезії 60–90-х років ХХ сторіччя // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наук. праць, присвячених пам'яті проф. С. П. Самійленка. – Ч. II. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – С. 104-107.
5. Давидова О. Г. Лексика поезії М. Рильського. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Дніпропетровськ, 1955. – 25с.
6. Дорошкевич О. Підручник історії української літератури, 1927. – К.: Книгоспілка. – Вид. 3. – 350 с.
7. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наукова думка, 1987. – 245 с.
8. Калашник В. С. Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду. – Харків : Вища школа, 1985. – 172с.
9. Калашник В., Філон М. Епітет у поетичному ідиостилі Василя Стуса // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – С. 238-243.
10. Колесник Г. М. Слово крилате, мудре, пристрасне. Лексична синоніміка поетичної мови М. Т. Рильського. – К.: Наукова думка, 1965. – 223с.
11. Лисиченко Л. Мова: психологічний тип поета // Мовознавство: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів. – Харків: Око, 1996. – С. 235 - 239.
12. Новиченко Л. М. Поетичний світ Максима Рильського (1910–1941). – К.: Наукова думка, 1980. – 270 с.
13. Очерки истории языка русской поэзии XX века. Поэтический язык и идиостиль: общие вопросы. Звуковая организация текста. – М.: Наука, 1990. – 304 с.
14. Поступальський І. Рецензія на: М. Рильський. «Гомін і відгомін», ДВУ, 1929. – 84 с. // Червоний шлях. – 1929. – № 8–9. – С. 231-232.
15. Савченко Л., Філон М. Епітетика стрижневих субстантивних образів української лірики ХХ сторіччя (динамічний аспект) // Мовознавство: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів. – Харків: Око, 1996. – С. 245-246.
16. Смульсон Л. Шлях до народності. Про творчість Максима Рильського і Миколи Бажана. – К.: ДВУ, 1938. – 103 с.
17. Ставицька Л. О. «Учив співати вітер...». Мова української радянської поезії 1920-х років. – К.: Наукова думка, 1994. – 32.
18. Чапля В. Сонет в українській поезії. Історично-теоретичний нарис. До соціології українського вірша. – Харків; Одеса: ДВУ, 1930 – 79 с.
19. Якубовський Ф. Київські українські поети // Глобус. – 1927. – № 8. – С. 122-123.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР З НАРОДОЗНАВСТВА «НАРОДНА МЕДИЦИНА ІЗЮМЩИНИ»

21–22 жовтня 2016 р. кафедра українознавства та Центр українських студій імені Д. І. Багалія Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна спільно з відділом культури і туризму Ізюмської районної державної адміністрації, кафедрою сімейної медицини, народної та нетрадиційної медицини, санології Харківської медичної академії післядипломної освіти та Харківським обласним організаційно-методичним центром культури і мистецтва зорганізували і провели науково-практичний семінар з народознавства «Народна медицина Ізюмщини» (Рис. 1).

КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
ЦЕНТР УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ІМЕНІ Д. І. БАГАЛІЯ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
КАФЕДРА СІМЕЙНОЇ МЕДИЦИНИ, НАРОДНОЇ ТА НЕТРАДИЦІЙНОЇ МЕДИЦИНИ, САНОЛОГІЇ ХАРКІВСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ АКАДЕМІЇ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВИТИ
ХАРКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА
ВІДДІЛ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ ІЗЮМСЬКОЇ РАЙОННОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

**СПІЛЬНО ПРОВОДЯТЬ ДВОДЕННИЙ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР З НАРОДОЗНАВСТВА
"НАРОДНА МЕДИЦИНА ІЗЮМЩИНИ"**

ДЕНЬ ПЕРШИЙ 21 ЖОВТНЯ
10 ГОД. 00 ХВ.
ХАРКІВ, ГОЛОВНИЙ КОРПУС ХНУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
КОНФЕРЕНЦ-ЗАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

ДЕНЬ ДРУГИЙ 22 ЖОВТНЯ
10 ГОД. 30 ХВ.
С. ОСКІП, ІЗЮМСЬКИЙ РАЙОН
ОСКІЛЬСЬКИЙ
БУДИНОК КУЛЬТУРИ

КОНТАКТНІ ОСОБИ:
АКСЬОНОВА НАТАЛЯ ВОЛОДИМИРІВНА
ДОЦЕНТ КАФЕДРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА ХНУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
ТЕЛ. 050-401-58-05
БОНДАРЕНКО СТАНІСЛАВ КОСТЯНТИНОВИЧ
МЕТОДИСТ ВІДДІЛУ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ІЗЮМСЬКОЇ РАЙОННОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ТЕЛ. 05024574-86

ЗА ПІДТРИМКИ ІЗЮМСЬКОЇ РАЙОННОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ І ОСКІЛЬСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ

**Рис. 1 Оголошення семінару з народознавства
«Народна медицина Ізюмщини»**

Метою заходу стала популяризація етнографічних, краєзнавчих та історичних знань, введення у науковий обіг народних медичних практик Ізюмщини та суміжних регіонів, наукове оформлення наявної традиції народної медицини як елементу культурної спадщини за стандартами ЮНЕСКО задля збереження традиції в аутентичному вигляді.

Захід було присвячено проблемам функціонування практик етномедицини в українському суспільстві, актуальним питанням дослідження і охорони народної медицини, пов'язаних із нею обрядів, звичаїв і навичок, як елементу нематеріальної культурної спадщини.

Семінар переслідував мету популяризації етнографічних, краєзнавчих та історичних знань, введення у науковий обіг народних медичних практик народів України та Ізюмщини зокрема. Важливим завданням заходу було наукове оформлення наявної традиції народної медицини Ізюмського району як елементу нематеріальної культурної спадщини за стандартами ЮНЕСКО задля збереження традиції в аутентичному вигляді. Розпочався захід із наукової дискусії, що проходила в ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна 21 жовтня 2016 р. (Рис. 2), а продовжився безпосередньо на місці побутування народної традиції – в Ізюмському районі Харківської області (Рис. 3).

Рис. 2 Виступ професора С. Шкляра в конференц-залі ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна

Рис. 3 Другий день семінару в Будинку культури с. Оскіл Ізюмського району Харківської області

З початком роботи семінару учасників привітали заступник голови Ізюмської РДА Василь Лесик (Рис. 4), начальник відділу культури і туризму Ізюмської РДА Олена Рудь, модератор

роботи семінару, доцентка кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Наталя Аксьонова.

Рис. 4 Учасників семінару вітає заступник голови Ізюмської РДА Василь Лесик – випускник історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Безпосередню участь у роботі семінару взяли учасники з різних регіонів України – Сергій Шкляр, професор Харківської медичної академії післядипломної освіти, Дзвенислава Ганус, молодша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України), Наталя Серебряннікова, доцент Міжнародного гуманітарного університету, м. Одеса, Олена Боряк, старша наукова співробітниця Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Державного агентства України з управління зоною відчуження), Сергій Швидкий, проректор з науково-педагогічної роботи Донбаського державного педагогічного університету, Наталя Зіневич, старша наукова співробітниця відділу пам'яток української культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Тетяна Сторожко, аспірантка Інституту української археографії і джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Рис. 5 Учасники та гості семінару під час екскурсії Ізюмом на фоні

планетарію та поряд із гарматою XVII ст., яка захищала Цареборисівську фортецю (сучасне с. Оскіл)

Під час семінару пройшов майстер-клас «Замовляння води у народній медицині», демонстрація науково-популярних фільмів про українську народну медицину «Традиційна народна медицина Ізюмщини» (URL: <https://youtu.be/eFTNg-sNlkk>) та «Shapes in the Wax: Tradition and Faith» (URL: <https://youtu.be/IW2Caxir5EM>), виступ вокального ансамблю «Осколяночка», виставка робіт майстрів декоративно-ужиткового мистецтва. Учасники і гості із задоволенням слухали народний спів акапела, пригощалися традиційними українськими стравами.

Гостями заходу був директор благодійного фонду «Харків з тобою» Андрій Поліщоп, учасник благодійного проекту «Відкривай Україну» Ірина Маркевич, заслужений працівник освіти України Лесь Ісаїв, члени громадської організації «Ізюмський шлях» Віталій Носачов і Леонід Щибря (член Спілки журналістів і Національної спілки краєзнавців України).

Учасники та гості семінару обговорили питання регламентації народної медицини, особливості використання оберегів і оберегової лексики у даній традиції, медицину у ромській традиції України, ірраціональні способи лікування, функціонування релігійно-магічних знань у традиційній культурі.

**Рис. 6. Учасники та гості семінару
під час відвідування Ізюмського краєзнавчого музею імені М. В. Сібільова**

Для учасників семінару було проведено екскурсії містом Харків та музеєм археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Також учасники семінару взяли участь у піших екскурсіях містом Ізюм (Рис. 5), однією з яких започаткували проведення нічних екскурсій. Екскурсанти були вражені красою старовинних храмів Ізюмщини, як Вознесенського собору на Пісках, так і Преображенського собору. Отець Симеон для учасників семінару зробив екскурс в історію Преображенського собору м. Ізюму. У Ізюмі гості із задоволенням відвідали краєзнавчий музей ім. М. В. Сібільова. З експозиціями їх познайомила науковий співробітник музею Діна Листопад (Рис. 6).

Крім того, археолог Ірина Голубева, кандидатка історичних наук, провела захоплюючу екскурсію-огляд Цареборисівської фортеці (Рис. 7).

У дружній атмосфері порозуміння було досягнуто високого рівня довіри і співпраці у культурницькій і громадській роботі, започатковано планування майбутніх проектів співробітництва, направлених на розвиток Ізюмщини.

Захід проходив за підтримки Ізюмської районної державної адміністрації і Оскільської сільської ради. Організатори приносять вдячність голові Ізюмської РДА Любові Шамрай,

голови Оскільської сільської ради Геннадію Загоруйко та усім жителям с. Оскіл за підтримку і гостинність.

Рис. 7. Відвідування Царборисівської фортеці учасниками і гостями семінару «Народна медицина Ізюмщини»

Вважаємо, що семінар сприяв поглибленню толерантності і порозумінню на Ізюмщині, що донедавна перебувала у зоні АТО, її всебічній інтеграції у всеукраїнський інтелектуальний і культурний простір, налагодженню всебічних партнерських стосунків наукових і громадських організацій, благодійних фондів.

Н. В. Аксьонова, С. К. Бондаренко

**ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА РОДИНИ АЛЧЕВСЬКИХ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ»**

11 листопада 2016 року на філософському факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні та прикладні аспекти біографістики». Співорганізаторами заходу виступили: кафедра українознавства, Центр українських студій імені Д. І. Багалія, Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Каразінського університету і Харківська обласна організація Всеукраїнського жіночого товариства імені О. Теліги. Головував на пленарному засіданні декан філософського факультету, доктор філософських наук, професор І. В. Карпенко (Рис. 1).

**Рис. 1. Відкриття Всеукраїнської наукової конференції
«Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні та прикладні аспекти
біографістики» професором І. В. Карпенком**

Конференція мала меморіальний характер і була присвячена 175-річчю від дня народження видатної просвітительки, організаторки народної освіти, віце-президента Міжнародної ліги освіти Христини Данилівни Алчевської (1841–1920), 150-річчю композитора і музичного педагога Григорія Олексійовича Алчевського (1866–1920) та 140-річчю співака Івана Олексійовича Алчевського (1876–1917).

Рис. 2. Учасники конференції на пленарному засіданні.

У заході взяли участь понад 30 дослідників (Рис. 2), які представляли наукові та навчальні установи різних регіонів України (Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки

України імені В. І. Вернадського, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Київський національний університет культури і мистецтв, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені В. Сухомлинського та ін.) та Харківщини (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця, Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини, Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди та ін.).

Напередодні проведення конференції організатори здійснили покладання квітів до могил Х. Д. Алчевської, Х. О. Алчевської й І. О. Алчевського (Рис. 3).

Рис. 3. Покладання квітів до могил Х. Д. Алчевської, І. О. Алчевського

і Х. О. Алчевської на міському кладовищі № 13 м. Харкова.

На конференції було презентовано відеоекскурсію, розроблену співробітниками та студентами кафедри музеєзнавства і пам'яткознавства Харківської державної академії культури «Нетлінний спадок родини Алчевських». Необхідно зазначити, що почесною гостею форуму стала прямий нащадок роду Алчевських за лінією старшої доньки Анни – О. Рофе-Бекетова (Рис. 4).

**Рис. 4. Виступ спадкоємиці роду Алчевських
О. Рофе-Бекетової на пленарному засіданні**

Метою проведення конференції були вивчення та популяризація спадщини видатних діячів культури і освіти України в цілому й Харкова зокрема, висвітлення ідеї тягlosti родинної спадщини та її культурної ролі. Відповідно, робота конференції відбувалася за трьома тематичними напрямками: «Творчий доробок родини Алчевських», «Теоретичні і прикладні аспекти біографістики», «Родинні цінності й культура читання». Значну увагу учасників і слухачів привернули нові красназавчі видання «Монументальна шевченкіана Харківщини» (Х., 2015) (Рис. 5) та «Слобожанщина в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з XVIII ст. до сьогодні» (Х., 2016) (Рис. 6), які було презентовано на конференції.

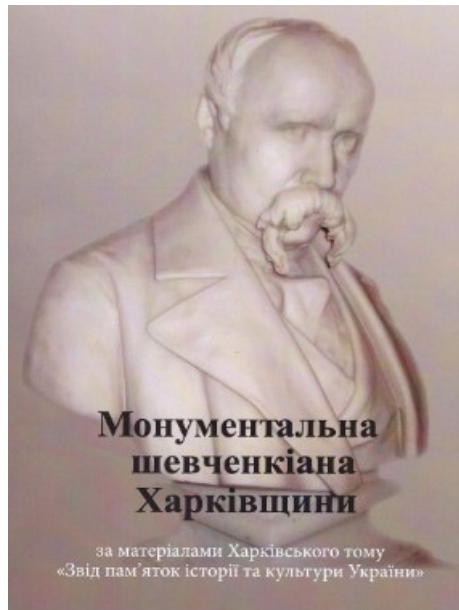

Рис. 5. Обкладинка книги «Монументальна шевченкіана Харківщини»

На заключному пленарному засіданні було підбито підсумки форуму та ухвалено резолюцію про необхідність всебічної популяризації спадщини родини Алчевських як на місцевому, так і на загальноукраїнському рівні. Так, пропонується позначити QR-кодами з історичними довідками усі будівлі та пам'ятки, пов'язані з діяльністю роду, пропонувати учням Харківщини тематичну екскурсію «Нетлінний спадок родини Алчевських» у рамках вивчення курсу «Харківщинознавство» і включити до об'єктів показу оглядової екскурсії містом пам'ятник Олексію Алчевському та будинок недільної школи Христини Алчевської.

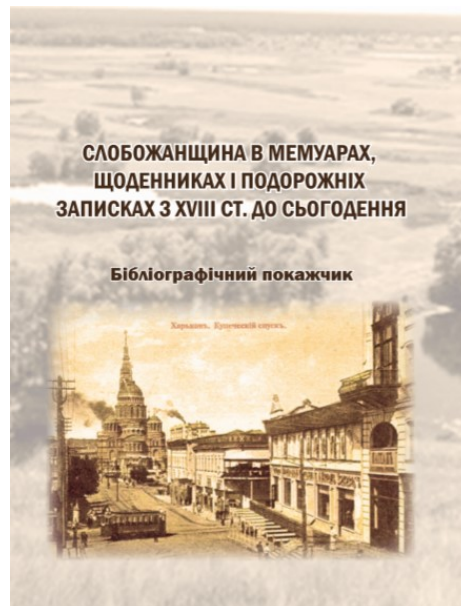

Рис. 6. Обкладинка книги «Слобожанщина в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з XVIII ст. до сьогодення»

Таким чином, Всеукраїнська наукова конференція «Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні та прикладні аспекти біографістики» стала помітним явищем у науковому і культурному житті Харкова та привернула увагу фахівців з інших регіонів України. Цікаві доповіді, плідні дискусії, свіжі ідеї та оригінальні висновки стануть підґрунтям для подальших наукових досліджень у царині біографістики, історичного краєзнавства, історії освіти, науки і культури.

Н. В. Аксьонова, О. І. Вовк

РЕЦЕНЗІЇ

Чорний Д. М. Рецензія на Grzegorz Skrukwa. *O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej.* – Poznań : Wydawnictwo naukowe UAM, 2016. – 493 s.

У видавництві Університету Адама Міцкевича в Познані побачила світ монографія, присвячена Українському Причорномор'ю, яка, без сумніву, має значний інтерес для українського наукового середовища і громадськості. Дослідження належить перу історика Східної Європи, ад'юнкта Інституту Всьогоднього Університету ім. Адама Міцкевича в Познані Гржегожа Скрукві. Пан Г. Скруква протягом багатьох років працює в царині дослідження сучасної української ідентичності, зокрема історії виникнення та формування її у чорноморському регіоні, ролі у цих процесах української держави, етнічних, політичних та культурних чинників. Але сучасному українському читачеві більшість його доробку мало відома. Тож познайомити із ґрунтовним дослідженням молодого історика є слушна нагода. Актуальності дослідженню додає той факт, і з автором монографії можна погодитись, що процеси національної консолідації в Україні навколо спільної ідентичності у 1991-2014 рр. відбувалися неефективно.

Як зазначається у вступі, головною метою монографії є дослідити «процеси народної територіалізації і територіальної націоналізації земель Українського півдня у Причорномор'ї: в який спосіб і наскільки ефективно землі причорномор'я були включені у процес реконструювання простору в рамках творення української батьківщини новітнім українським національним рухом» (с. 13). Територіальні межі визначені автором в межах сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської областей і автономної республіки Крим разом із Севастополем (с. 13, 15). У вступі польський історик вписує окреслений ним регіон у систему історичних регіонів України (с. 15-23), обґрунтовує для польського читача використання термінології, пояснюючи відповідності між українськими (напр., «Причорномор'я») і польськими («Надчорномор'я»), а також наголошує, чому розглядає Причорномор'я як не тотожне існуючим в українській історіографії поняттям «Південна Україна» або «Південно-Східна» Україна (с. 15-16).

Оскільки дослідження поєднує в собі підходи, властиві історіографії, інтелектуальній історії, історії ідей, історії ментальностей, автор аналізує широке коло публікацій XIX – XXI століття, що створені українськими науковцями, публіцистами, політиками та їх опонентами. Зважаючи на це, Г. Скруква цілком слушно зауважує, що поділ на джерела та літературу в списку бібліографії є умовним, оскільки «велика частина історіографії і історичної публіцистики є водночас і джерелом і літературою із предмету» (с. 30).

Використані ним джерела та література доволі репрезентативні і дозволяють скласти цілісне уявлення із порушуваних проблем. Він аналізує творчий доробок М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Багалія, Б. Грінченка, Ю. Липи, О. Толочка, Л. Залізняка і багатьох інших авторів, представників української діаспори, звертається до робіт Б. Андерсона, А. Сміта, польських фахівців з метою провести історичні паралелі. Хоча подекуди можна помітити певні симпатії автора. Так, Г. Скруква багато уваги приділяє доробку представника української діаспори П.-Р. Магочія (с. 15, 25, 28 і далі), в той час як деяким з них приділено значно менше уваги, зокрема О. Субтельному, праця якого в 1990-ті роки суттєво вплинула на суспільну думку та наукову спільноту. Крім того мені, як особі, що безпосередньо причетна до викладання історії України починаючи з 1991 р., відома ситуація щодо впливу доробку науковців із діаспори на стан історичної думки в Україні так би мовити «із середини». Наприклад, я можу стверджувати, що значний внесок у формування історичних уявлень в Україні мав двотомник перекладів статей І. Лисяка-Рудницького «Історичні есе» 1994 року видання. І хоча книга не містила статей, безпосередньо присвячених проблемі Причорномор'я, але в плані формування концептуальних підходів до всього комплексу проблем української минувшини та впливу її на сьогодення, зокрема в регіональному аспекті, вона відіграла величезну роль.

Перша частина книги польського історика має назву «Перед тим, як узбережжя стало українським. Давнє Причорномор'я в українській історичній перспективі» і складається з шести

розділів, назви яких є не суто академічні, а покликані привернути увагу читача до певної проблеми: «Чужинці, попередники чи предки? Стародавні мешканці чорноморського узбережжя», «Припонтіда-Аратта-Оріана: Причорномор'я в псевдонауковому міфотворчому дискурсі», «Слов'яни і не-слов'яни над Чорним морем в добу переселення народів і середньовіччя до монгольського вторгнення», «Між Дунаєм і Дністром: узбережжя дакоримське чи слов'янське?», «Причорномор'я Золотої Орди і Великого Князівства Литовського – загальне чи своє?», «Війна з історичним ворогом чи укладене партнерство з корінним народом України? Новочасне Причорномор'я в українській перспективі». Назви розділів є своєрідним маркером, який орієнтує на те, щоби познайомити польського читача із складними інтелектуальними пошуками відповідей на питання про особливості формування людності регіону, специфіку взаємин між різними народами і підвести читача до розуміння того, якою мірою відносини пізніших часів можуть обумовлюватися «спадком» попередніх. Пропонована автором своєрідна інтелектуальна подорож у часі, просторі та по сторінках праць науковців, публіцистів, змальовує історію регіону починаючи із прадавніх часів, вдало передає пошуки та «віднайдення» у ментальному картографуванні регіону, його рецепції в Україні.

Привертає увагу порушувана автором проблеми міфотворчості, зокрема докладно розглянута у підрозділах 2.4 «Творення міфотворчих нарацій» та 2.5 «Причини справжні і цільові нарацій міфотворчих». З цією метою він аналізує вплив Велесової книги, праць М. Відейка, Ю. Канигіна, деякі твори української художньої літератури, дискусії навколо них, зокрема позицію їх опонентів (с. 100-107). Не залишилися поза увагою і фейки сучасної російської пропаганди стосовно української минушини (с. 108-109). Ведучи мову про міфотворчість, можна було б привернути увагу до публічних виступів українського політолога В.М. Бебика, який у серії псевдонаукових статей, програм на українському радіо пропагував ідеї про «протоукраїнців» як одну з найдавніших цивілізацій світу, що поклала початок «культурно-цивілізаційному феномену еллінізму», про «Античну Україну-Елладу» тощо та познайомити із виступами українських істориків Л. Залізняка, О. Моці, О. Кузьмука, порталу [«Historians.in.ua»](http://Historians.in.ua) проти псевдонаукових поглядів політолога, які набули поширення в певних колах.

Друга частина книги має промовисту назву «Причорномор'я стає українським. Народна територіалізація і територіальна націоналізація в регіоні від кінця XVIII століття до 1921 року». Вона складається з чотирьох розділів «Ханська Україна і останні козаки Півдня. Українська спільнота над чорноморського пограниччя і російська експансія», «Новоросія: регіон російський, український, багатоетнічний, штучний, чи...?», «Чорне море ще всміхнеться»: Південь України в діяльності українського національного руху до 1917 року», «Поразки чи ...? Українська національна революція 1917-1921 на Причорномор'ї». Зважаючи на події останніх років в Україні, розділ про Новоросію вельми актуальний для українського читача. У ньому Г. Скруква характеризує конструювання Новоросії владою Російської імперії, наголошуючи, що формування новоросійської ідентичності в очах російських освічених верств XIX ст. спиралося на кілька ключових чинників: «новітність» території, відібраної з рук степових варварів; міф великих особистостей – будівничих нового життя в краї; «вдалої багатоетнічності»; геополітичних перспектив. Він звертає увагу на формулу «почати із чистого аркушу», висловлену Ф. Турченком та Г. Турченко, як характерну рису імперського конструювання регіону (с. 274-275); показує, як імперія формувала нові міські осередки, в разі необхідності «стираючи» з мапи попередні назви населених пунктів, зокрема кримськотатарські, українські та «маркуючи» на власний розсуд простір (с. 277-281); визначає національний склад населення регіону за матеріалами Першого загального перепису населення імперії 1897 р. (с. 287-296). Розділи 9 та 10 присвячені проявам та здобуткам українського національного руху від другої половини XIX ст. до революційних 1917-1921 років. Польський історик час від часу перекидає місток у сучасність, звертаючи увагу на парадокси ідентифікації місцевого населення. Так, в часи Української незалежності деякі знакові постаті імперської доби – вихідці із Західної Європи – стали використовуватися в українському дискурсі, а в 2013-2014 рр. перетворювалися на символи європейської спрямованості регіону (с. 282-284).

Підводячи підсумки, польський історик виходє на два рівня висновків. Перший з них торкається загальної оцінки характеру української історіографії XIX – початку XXI ст. як обережної в плані характеристики «народної територіалізації та територіальної націоналізації Причорномор'я» (с. 421). Другий стосується успішності самого процесу: «Регіон, який «входив» у революцію і громадянську війну як Новоросія, «вийшов» з неї як південна Україна» (с. 426).

Слід зазначити, що допомагає ознайомленню із монографією ґрунтовний науково-довідковий апарат, який включає покажчики найважливіших скорочень (с. 9-10), транслітерації українського та російського алфавітів (с. 11), бібліографічний (с. 427-452), найважливіших географічних та етнічних назв (с.453-472), імен та прізвищ (с. 473-489), а візуалізації матеріалу – вісім кольорових карт.

Підсумовуючи сказане, маємо зазначити, що монографічне дослідження Г. Скрукви є концептуально витриманим, цілісним. Воно надає польському читачеві адекватне уявлення із заявленої проблеми. Для українського читача воно цікаве передовсім тим, що дозволяє побачити, як нас, нашу історіографію, наукові і політико-ідеологічні дискусії, нашу сучасну дійсність бачить та сприймає польське суспільство.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ВИПУСК 23

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

61022, Харків, майдан Свободи, 6,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Підписано до друку 01.11.2016. Формат 64x80 1/8. Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк... Обл.-вид. арк. .

Тираж 100 пр. Ціна договірна Зам. №

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О. В.
61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2, корп. 1, к. 19. Тел.: 057 758 01 08

Свідоцтво про внесення суб'єкта до Державного реєстру видавців та виготовників видавничої продукції
серія ДК 3587 від 23.09.09 р.